

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA
AJALUGU. ARENGUID JA JÄRELDUSI

Ken Kalling, Erki Tammiksaar

TALLINN 2008

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA
AJALUGU. ARENGUID JA JÄRELDUSI

Ken Kalling, Erki Tammiksaar

ISBN 978-9949-18-038-7

© EESTI TEADUSTE AKADEEMIA

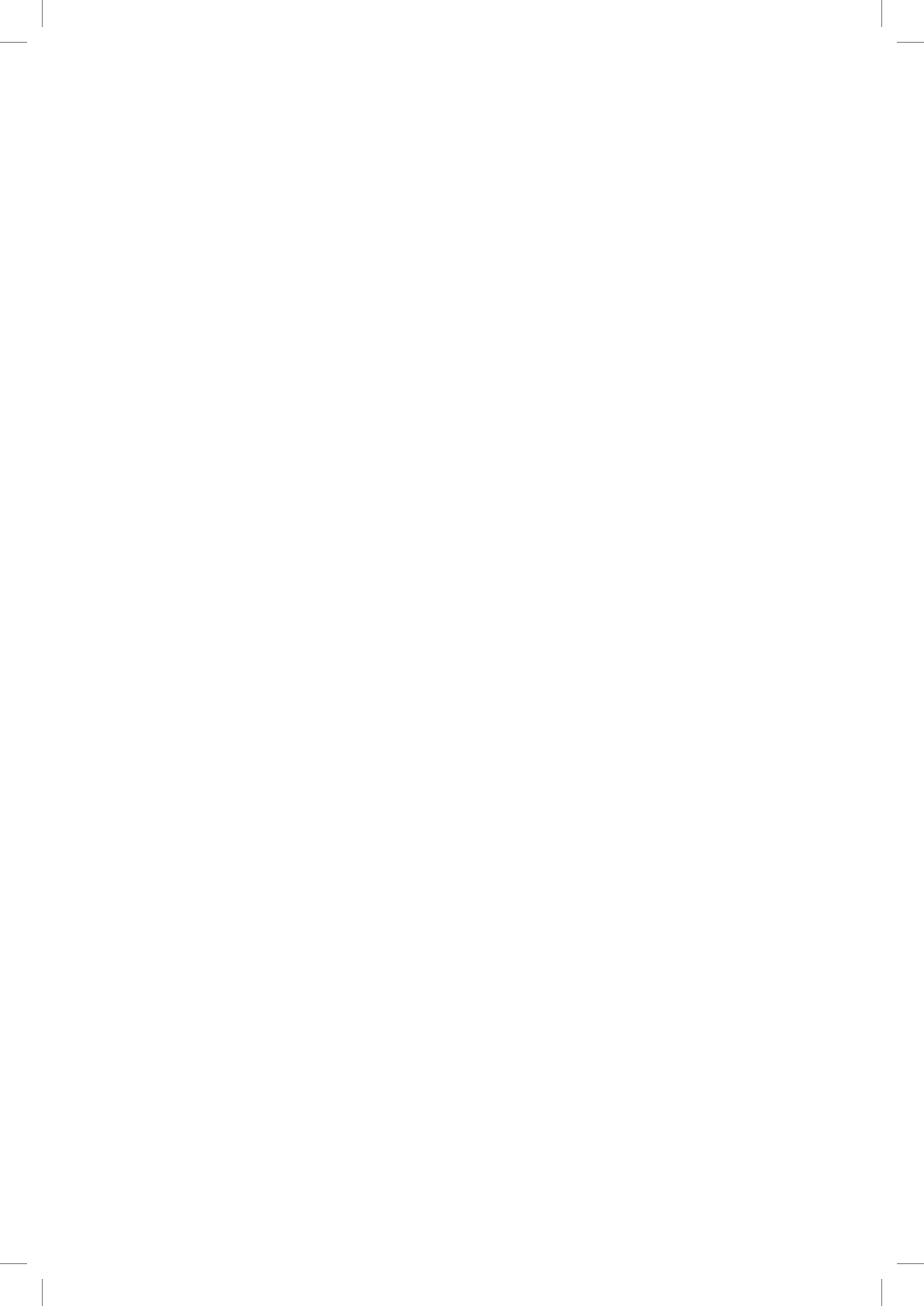

Akadeemia maja (Tallinn, Kohtu 6), vaade Pika jala poolt

SISUKORD

EESSÕNA.....	7
HISTORIOGRAAFIA JA ALLIKAD	9
TEADUSTE AKADEEMIAID MAAILMAS	16
TEADUSE RETSEPTSIOON EESTI ÜHISKONNAS	19
Eesti teaduse institutsionaliseerumine	22
EESTI TEADUSTE AKADEEMIA IDEE	25
Eesti teaduste asutus.....	25
Rahvasteliidu vaimlise koostöötamise komisjoni Eesti osakond.....	29
EESTI TEADUSTE AKADEEMIA 1938–1940	33
Eesti teaduste akadeemia loomine 1938. aastal	33
Eesti teaduste akadeemia tegevus 1938–1940.....	38
Akadeemiaga liidetud seltside tegevus.....	39
Eesti teaduste akadeemia likvideerimine.....	45
NÕUKOGUDE PERIOOD.....	50
Teaduste akadeemia süsteemi väljakujunemine NSV Liidus.....	50
Tartu riikliku ülikooli teaduslik uurimisinstituut.....	58
EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA 1946–1950	67
Akadeemia rajamine	67
Akadeemia 1946. aasta põhikiri ja instituutide põhimäärused.....	82
Akadeemia instituutide loomine 1946–1947	85
Akadeemia sovetiseerimine	95
Akadeemia presidendi Hans Kruusi represseerimine.....	103
Akadeemia presiidiumi tegevus veebruarist septembrini 1950.....	108
Johan Eichfeldi nimetamine Eesti NSV teaduste akadeemia presidendiks	116
1950. aasta lõpukuud akadeemias	118
EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA TEGEVUS 1950–1956.....	120
Akadeemikute ja presiidiumi valimine.....	120
Akadeemia osakondade ja instituutide töö tõhustamine	125
Kaadriprobleem	129
Aspirantuur	131
Üleliidulise komisjoni hinnang akadeemia tööle 1956. aastal.....	133
AKADEEMIA TEGEVUS 1956–1968	140
Akadeemia ja Hruštšovi „sula”	140
Teadustöö Hruštšovi „sula” tingimustes.....	143

Akadeemia 1960. ja 1964. aasta põhikirjad	149
Akadeemia areng aastatel 1960–1968	153
Akadeemikute ja presiidiumi valimine.....	158
Akadeemia areng Johan Eichfeldi presidendiks oleku ajal.....	163
AKADEEMIA ARENG JA TEGEVUS 1968–1985	167
Akadeemia 1969. aasta põhikiri	167
Üldisi jooni akadeemia arengus.....	168
Akadeemia tegevus 1968–1985.....	171
Akadeemikute ja presiidiumi valimine.....	178
AKADEEMIA AASTAIL 1985–1989	183
AKADEEMIA ARENG 1989–1997.....	189
Akadeemia 1989. aasta põhikiri	189
Akadeemia süsteemi kollaps	192
Akadeemikute ja presiidiumi valimine.....	198
Akadeemia tegevus 1997. aastani.....	200
KOKKUVÕTE	204
AKADEEMIA STRUKTUURI MUUDATUSED 1946–1995	209
LÜHENDID.....	216
ISIKUNIMEDE REGISTER	217

EESSÕNA

20. sajand oli eesti rahva jaoks sündmusterohke ning keeruline. Sellesse jäid Esimene maailmasõda, iseseisvumine Vene impeeriumist, Teine maailmasõda, NSV Liidu anneksioon ning iseseisvuse taastamine. Pöördelised ajad esitasid erinevad ootusi ka eesti teaduse arengule, eriti seetõttu, et 20. sajandil kasvas tuntavalt teaduse ja teadlaste mõju ühiskonnale. 1938. aastal asutatud Eesti teaduste akadeemia on seejuures vaid üks näide teadlas- ja ühiskonna ning riigi vastastikustest keerukatest suhetest.

Akadeemia ajaloo kirjutamine seadis autorite ette keerukad valikud. Kas kirjutada see hetkeolukorrast lähtuvalt – uurida Eesti teaduste akadeemiat kui personaalkogu, nagu see loodi 1938. aastal ja eksisteerib praegu – või peaks valmima ülevaade kogu sellest mahukast süsteemist, milliseks akadeemia kasvas nõukogude perioodil? Tuli teha valik ja seepärast jäid meil mitmed aspektid akadeemia tegevuses tahaplaanile. Nii näiteks ei käsitle me põhjalikult akadeemiaga seotud teadusseltside tegevust ja akadeemia süsteemi instituutide tegevust ega ka akadeemia materiaalse baasi kujunemist. Nende kohta leiab infot teistest uurimustest ja ülevaadetest. Keeruline oli kirjutada ka akadeemikutest ning nende elust ja tegevusest akadeemias, sest suuresti vastav materjal puudub või on hävinud.

Erinevalt ülikoolidest on teaduste akadeemiad olnud palju enam võimu, ka kõige tagurlikumate režiimide, teenistuses. Autoritaarsus ja totalitarism oli paraku keskkond, mille tingimustes ka Eesti teaduste akadeemia loodi ning suurema osa oma ajaloo vältel pidi tegutsema. Samas peame tunnustama neid võimalusi, mida totalitaarne võim andis teaduse arendamiseks ning teadusest lähtuvate strateegiliste eesmärkide täitmiseks – puudus ju neis tingimustes radikaalsetele sammudele vastu seisev või neid pidurdav demokraatlik otsustusprotsess. Akadeemik Endel Lippmaa on kirjeldanud olusid NSV Liidus järgnevalt: „Sel ajal sai asju mõjutada üksnes ametkondade mängus, puhtteadusliku argumentatsiooniga. Asjatundlikult valitud faktide kasutamine õigetes komisjonides ja õigel hetkel andis tulemusi isegi Stalini eluajal”.¹

Eesti teaduste akadeemia rajati 1938. aastal. Ta oli maailmas ainulaadne, kuna oli esimene nii väikese rahvaarvuga riigis. Selle staatuse on ta säilitanud tänaseni. See asjaolu sunnib otsima vastuseid küsimusele, miks loodi Eesti teaduste akadeemia ja hiljem Eesti NSV teaduste akadeemia? Kas see vajadus tulenes eesti teaduse arengu sisemisest loogikast või oli see hoopis poliitikute soov?

¹ Aare, J. Fosforiidisõda 1971–1989. Tallinn: Kirilille Kirjastus, 1999. Lk. 72.

Kas akadeemia õigustas ennast nii väikeses riigis ja kas selle eksisteerimine ja areng oli võimalik ilma Eesti ülikoolideta ja erinevate võimude tugeva kontrolli ja rahastamiseta? Mis suunas arenes teadus akadeemias ja kas sellel on oma jätkuv mõju tänases eesti teaduses? Neist küsimustest lähtudes püüame analüüsida Eesti teaduste akadeemia toimimise ja juhtimise strateegilisi küsimusi piiratud inimkapitaliga Eestis.

Meile oli oluline uurida nende inimeste tegevust, kellele aeg andis võimaluse kuuluda kodumaise teaduse lipulaeva – Eesti teaduste akadeemia – komandosillale. Käesolev ülevaade püüab lugejale näidata kui mitmetahulised, vastuolulised, absurdsedki on olnud situatsioonid eesti teaduse arengus 20. sajandil. Anda neile arengutele ühene hinnang tänasest vaatenurgast lähtuvalt oleks vastutustundetu. Seepärast püüdsime mõista eesti teaduse arengu allhoovusi ja selles rolli mänginud isikuid nende ajastust lähtudes.

Akadeemia ajaloos ei tohi niisiis unustada inimlikku aspekti. Kuidas olla enda ja teiste vastu aus survestatud oludes? Kas see oli üldse võimalik? Ja kui oli, siis milles see väljendus? Keerulise ajaloo taustal võib küsida, kas Eesti teaduste akadeemia rasketel aegadel omandatud kogemus iseloomustab akadeemiat positiivselt või negatiivselt. Kas teadlastele iseloomulik enesekesksus väljus ka akadeemia kitsaste kutsehuvide raamidest või jäi Eesti teaduste akadeemia pigem selliseks struktuuriks, millel oli raskusi kohanemisel taasiseseisvunud Eesti ühiskonnakorraldusega? Neile küsimustele püütakse leida vastuseid käesolevas raamatus kuni 1997. aastani, kuna akadeemia uusim ajalugu vajab veel settimist enne kirjanemist.

Käesolevas uurimuses on sihilikult kasutatud väikest tähte organisatsioonide ja akadeemia allasutuste nimetustes. Soovime end sellega distantseerida Konstantin Pätsi režiimi ajal alguse saanud suure tähe kultusest, mis arenes äärmuseni nõukogude ajal eesti kantseleikeeles. Väikese tähe kasutamine võimaldab vältida segadust näiteks akadeemilise emakeele seltsi või eesti rahva muuseumi (ERM) täisnimetuste kirjutamisel iseseisvate struktuuridena Eesti Vabariigis, hiljem Eesti NSVs akadeemia allasutustena ning uuesti iseseisvas Eestis. Kõik tsitaadid on aga oma aja kirja pildis.

Autorid tänavad sisuliste nõuannete ja arhiivi- ning kirjandusallikatele osutamise eest Tiina Soometsa ja Tõnu Tannbergi, toimetuslike ja keeleliste märkuste eest Aliis Liini, Helle-Liis Helpi, Maie Roosi, Monika Salot ning käsikirja raamatuks vormimise eest Galina Varlamovat. Raamatut illustreeriva tabeli „Akadeemia struktuuri muudatused 1946–1995” koostamise eest täname Siiri Jakobsoni. Meie eriline tänu kuulub aga Ain-Elmar Kaasikule kannatlikkuse ja mõistmise eest selle raamatu sünni faasis.

HISTORIOGRAAFIA JA ALLIKAD

Terviklikku käsitlust Eesti teaduste akadeemia ajaloost pole kirjutatud. Avaldatud allikate hulk akadeemia tegevuse kohta on aga mahukas, alates akadeemia enda (1969. aastast)² ning akadeemia instituutide aruannetest,³ lõpetades erinevate juubeliväljaannetega ning kapitaalsete ülevaadetega akadeemia instituutide ajaloost.⁴ Nimetatute vahepeale jäävad aastapäevakogumikud, mis sisaldavad ülevaateid akadeemia ajaloost, teadussuundadest ja saavutustest, isikuartiklid akadeemia liikmetest,⁵ pidupäevalised või ajakohased ajakirjanduses ilmunud artiklid jms. Ilmavalgust on näinud nii mõnedki akadeemikute elule ja tegevusele pühendatud juubelikogumikud ning monograafiad. Veelgi mahukam on publitseerimata allikate valik. Akadeemial on oma arhiiv, milles on talletatud akadeemia üldkogu ja presiidiumi tegevus ning mõne akadeemiku isiklikud materjalid. Sealt leiab samuti materjale akadeemia instituutide, seltside, komisjonide ning muuseumide tööplaanidest ja aruannetest ning isikkoosseisudest. Akadeemikute isikufonde leidub ka teistes Eesti arhiivides (Eesti ajalooarhiiv, Eesti kirjandusmuuseum, Tartu ülikooli teaduslik raamatukogu jm). Akadeemia tegevust käsitlevaid materjale hoitakse erinevate valitsus- ja ideoloogiaasutuste fondides Eesti riigiarhiivis ja Eesti riigiarhiivi filiaalis (parteiariiv). Need materjalid on tekkinud eeskätt kõikvõimalike järelevalveorganite – ministeeriumide ja kommunistliku partei – töö käigus.

Ülaltoodust on näha, et Eesti teaduste akadeemia materjalid on eripalgelised ja laiali pillutatud. Tööd akadeemia ajalooga raskendab asjaolu, et viimase ajani puudus akadeemia kohta välja antud artiklite ja trükiste bibliograafia (ilmub oktoobris 2008. aastal pealkirja all „Eesti Teaduste Akadeemia bibliograafia 1919–2007“) ning põhjalik kronoloogia (näeb ilmavalgust oktoobris 2008. aastal raamatus „Eesti Teaduste Akadeemia. Aastatest Akadeemias“). Tõenäoliselt on bibliograafia puudumine olnud põhjuseks, miks Eesti teaduste akadeemia kohta pole seni ilmunud ühtegi ülevaatlikku uurimust, milles oleks terviklikult käsit-

² Vene keeles ilmusid aruanded kuni 1989. aastani (Академия наук Эстонской ССР. Отчет о научной и научно-организационной деятельности за 1969 г. Таллин: Академия наук ССР, 1970); pärast seda eesti keeles (Eesti Teaduste Akadeemia Aastaruanne 1990. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1991).

³ Nt Parmasto, E. jt. (koost.). Zooloogia ja Botaanika Instituut 1947–1987. Tallinn: Valgus, 1987.

⁴ Nt Viikberg, J. (toim.). Eesti filoloogia poolsajand teaduste akadeemias. Tallinn: AS Pakett, 1997; Ahven, E. Pilk paberpeeglisse. Keele ja Kirjanduse Instituudi kroonika 1947–1993. Eesti Keele Sihtasutus, 2007.

⁵ Eesti NSV-s hakati teaduste akadeemia tegevliikmeid ametlikult nimetama akadeemikuteks pärast 1960. aasta põhikirja vastuvõtmist. Autorid on siiski võtnud endale õiguse käesolevas tekstis mõnikord lihtsuse huvides kasutada seda sõna ka varasemate aastate kohta.

letud selle liikmete tegevust ja mõju eesti teaduse ja ühiskonna arengule. Samas on akadeemia ajaloo mõningatele aspektidele siiski tähelepanu jagunud.

Esimene paarileheküljeline käsitlus Eesti teaduste akadeemia idee teostumisest ilmus juba akadeemia esimeses aastaraamatus.⁶ Seda küsimust kajastati ka toonases meedias. Akadeemia sõjajärgne, lühikeseks jäänud tööperiood leidis põgusat äramärkimist veel Eesti NSV teaduste akadeemia ülesehitajate poolt 1945. aastal.⁷ Uuesti tuldi akadeemia loomise üksikaspektide juurde 1980. aastate lõpul. Siis valitses NSV Liidus *perestroika*, mis võimaldas tähistada Eesti teaduste akadeemia 50. aastapäeva. Seoses juubeliga ilmus sarja *Teaduslugu ja nüüdisaeg* kogumik, mis on jäänud seni kõige põhjalikumaks allikaks akadeemia asutamise (1938), sellele järgnenud tööperioodi, sulgemise (1940) ja taasavamise (1946) kohta. Kogumiku kandvamad artiklid on Eesti NSV teaduste akadeemia esimese presidendi Hans Kruusi mälestused,⁸ kirjutised teadusajaloolaselt Karl Martinsonilt⁹ ja eriti ajaloolaselt Kādi Riismaalt (ka koos Karl Siilivasega).¹⁰ K. Riismaa tutvustas akadeemia juubeli jaoks kogutud materjale mitmes teiseski väljaandes nii enne kui pärast seda pidulikku sündmust.¹¹ Kui arvestada K. Riis-

⁶ Eesti Teaduste Akadeemia tegevuse aruanne 1938./39. a. – Eesti Teaduste Akadeemia aastaraamat. 1940. Kd. I. Lk. 489–500.

⁷ Eesti TA arhiiv. 1-1-1. L. 81–83.

⁸ Kruus, H. Eesti NSV Teaduste Akadeemia rajamine. Katkendeid helilindile võetud kahest jutujärgest ajalookandidaat K. Martinsoniga 1970. a. mais-juunis. – Kõörna, A. (peatoim.). 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat. (Teaduslugu ja nüüdisaeg – V vabariikliku teaduskonverentsi (2.–3. novembril 1988) materjalid). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1989. Lk. 39–44. (Samad mälestused avaldas Kruus tegelikult juba ülaltoodud lintide põhjal 1971. aastal, väljaandes „Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Tagasivaated. Uurimissuunad. Liikmeskond 1946–1971” pealkirja all „Eesti NSV Teaduste Akadeemia asutamisest”. Toimetaja N. Alumäe, Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Lk. 7–20. Need mälestused on aga rohkem redigeeritud kui 1989. aastal K. Martinsoni avaldatud).

⁹ Martinson, K. Teadusorganisatsioonide süsteem Eesti Vabariigis (1918–1940). – Kõörna, A. (peatoim.). 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat. (Teaduslugu ja nüüdisaeg – V vabariikliku teaduskonverentsi (2.–3. novembril 1988) materjalid). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1989. Lk. 7–13; Martinson, K. Teadlaskond Eesti Vabariigis 1918–1940. – Samas. Lk. 22–29.

¹⁰ Riismaa, K. Eesti Teaduste Akadeemia loomine ja tegevus. – Kõörna, A. (peatoim.). 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat. (Teaduslugu ja nüüdisaeg – V vabariikliku teaduskonverentsi (2.–3. novembril 1988) materjalid). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1989. Lk. 14–21; Riismaa, K., Siilivask, K. Teadustegevuse ümberkorraldused Eestis aastail 1940–1941. – Samas. Lk. 30–38.

¹¹ Riismaa, K. Eesti NSV Teaduste Akadeemia sünniloost. – Kõörna, A. (peatoim.). Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Teadus ja kaasaeg. Tallinn: Valgus: 1987. Lk. 6–15; Riismaa, K. Eesti Teaduste Asutusest Teaduste Akadeemiani. – Looming. 1988. Nr. 7. Lk. 956–968; Riismaa, K. 50 aastat Eesti akadeemilise teaduse sünnist. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused. 1988. Nr. 4. Lk. 317–328; Riismaa, K. Tartu Ülikooli ja tema juures asuvate teaduseltside osa Eesti Teaduste Akadeemia sünniloos. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. 1989. Kd. XXII(1). Lk. 90–101; Riismaa, K. Tartu Ülikooli Teaduslikust Uurimisinstituudist. – Samas. Lk. 134–135; Riismaa, K. Eesti Vabariigi teaduspoliitika 1918–1925 – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused. 1991. Kd. 40(1). Lk. 74–79.

maa erinevaid teadussotsioloogilisi artikleid Eesti NSV teaduste akadeemia kohta,¹² siis võib teda pidada keskseks autoriteediks akadeemia ajaloo alal. Seda tõika kinnitab asjaolu, et 1998. aastal, mil tähistati Eesti teaduste akadeemia 60. aastapäeva, kasutasid kõik selle sündmuse puhul ilmunud kogumiku ajaloolised artiklid ühe allikana K. Riismaa uurimusi.¹³ Kui siia ritta lisada veel toonase Eesti NSV teaduste akadeemia teadusliku keskarhiivi juhataja Tiina Soometsa ülevaade *Eesti NSV Teaduste Akadeemia süsteemi organisatsioon ja struktuur aastail 1946–1975*,¹⁴ tema avaldamata jäänud dokumendikogumik *Eesti NSV Teaduste Akadeemia ja tegevus 1945–1960. Dokumente ja materjale* (1985), Jaan Laasi ning Arno Kõörna ja Galina Varlamova artiklid Eesti NSV teaduste akadeemia struktuurist,¹⁵ siis rohkem süstemaatilisemaid ülevaateid akadeemia ajaloo üldisematest küsimustest ei olegi ilmunud.

Eraldi liik allikaid, hindamaks akadeemia tegevust, on selle liikmetele pühendatud kogumikud. Sellised on ilmunud nt Paul Kogermani,¹⁶ Harri Moora,¹⁷ Paul Ariste,¹⁸ Edgar Kanti¹⁹ ja Eerik Kumari kohta.²⁰ Kirjanik Heino Kiik on avaldanud monograafiad Julius Aamisepast²¹ ja Mihkel Pillist.²² Lühemaid pidupäevalisi kirjutisi on ilmunud veel paljude akadeemiasse kuulunud rahvusliku teaduse suurkujude kohta.

¹² Riismaa, K. Muutustest Eesti NSV Teaduste Akadeemia teadlaskaadri soolises struktuuris. – Teaduslugu ja nüüdisaeg. 1984. Kd. III. Lk. 65–74; Riismaa, K. Eesti NSV Teaduste Akadeemia teadlaskaadri sünni- ja kasvukoha geograafiast. – Samas. Lk. 51–64; Riismaa, K. Eesti NSV Teaduste Akadeemia teadlaskaader aastail 1946–1982. – ENSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonna teadused. 1991. Kd. 40. Nr. 2. Lk. 155–171.

¹³ Veiderma, M. Teadus Eesti Vabariigis 1918–1940. – Eesti Teaduste Akadeemia 1938–1998. Ülevaateid ja meenutusi. Kronoloogia. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1998. Lk. 16–22; Tulviste, P., Hiio, T. Tartu Ülikool ja Eesti Teaduste Akadeemia. – Samas. Lk. 35–44.

¹⁴ Soomets, T. (koost.). Eesti NSV Teaduste Akadeemia süsteemi organisatsioon ja struktuur aastail 1946–1975 (Eesti NSV Teaduste Akadeemia presiidium 1946–1975). Ajalooteatmik. Tallinn: ENSV Teaduste Akadeemia Teaduslik Keskarhiiv, 1989.

¹⁵ Laas, J. Eesti NSV Teaduste Akadeemia vabariigi teadusorganisatsiooni struktuuris. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Teadus ja kaasaeg. Tallinn: Valgus, 1987. Lk. 15–25; Kõörna, A., Varlamova, G. Eesti NSV Teaduste Akadeemia 1971–1985. aastal: struktuur, kaader, finantseerimine, põhitegevuse tulemused. – Samas. Lk. 25–33.

¹⁶ Martinson, H., Martinson, K. Akadeemik Paul Kogerman, põlevkivikeemia rajaja Eestis. Tallinn: Valgus, 1981; Kogerman, A. (koost.). Paul Kogerman ja tema aeg. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2004.

¹⁷ Tõnisson, E. Harri Moora ja tema aeg. – Eesti Arheoloogia Ajakiri. 2000. Nr. 4. Lk. 68–71.

¹⁸ Rätsep, H. Akadeemik Paul Ariste. Tallinn: Perioodika, 1980.

¹⁹ Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat. 2005. Kd. 34. Lk. 5–47.

²⁰ Rootsmäe, L., Lilleleht, V. Eerik Kumari. Elu täis tööd ja rõõmu. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1996.

²¹ Kiik, H. Dr. Julius Aamisepa teaduslikust pärandist. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959.

²² Kiik, H. Dr. Mihkel Pill. Tallinn: Valgus, 1968.

Akadeemia ajalooa seotut on kaudselt valgustanud Tartu ülikooli ja Tallinna tehnikaülikooli ajalookäsitlused ning Eesti kultuurkapitali ajalugu.²³ Akadeemiaga seotud asutustest on oma ajaloo selle perioodi vastu huvi tundnud õpetatud eesti selts (ÕES)²⁴, Eesti looduseuurijate selts (ELUS)²⁵ jm.

Akadeemiaga seotud mälestuskatked panid mõned akadeemikud ja neile lähedal seisnud isikud kirja seoses Eesti teaduste akadeemia 60. aastapäevaga.²⁶ Kahjuks pole akadeemia liikmed olnud siiski eriti viljakad oma mälestuste kirjanemisel. Kui seda on tehtud, siis tööle akadeemias ja oma kolleegidele on neis meenutustes jagunud vähe tähelepanu. Pole kahtlustki, et osaliselt tingis selliste, akadeemia ajaloo jaoks „väheväärtuslike” mälestuste ilmumise nõukogude ajastu eripära. Nii piirdusid Eesti NSV teaduste akadeemia esimese presidendi H. Kruusi mälestused ainult noorpõlvaga,²⁷ Feodor Klementi mälestused Eestisse tulekuga,²⁸ Arnold Veimer peatus oma tööl akadeemias vaid mõnel leheküljel.²⁹ Johannes Voldemar Veski, Viktor Masingu ja Hans Trassi meenutused käsitlevad ka vaid üksikuid aspekte akadeemia problemaatikas.³⁰ Käesoleva raamatu kirjutamise ajal ilmusid P. Ariste ja Raimund Hagelbergi mälestused.³¹ Erandiks oma mälestuste jäädvustamisel oli vaid Harald Haberman, kes andis põgusa ülevaate oma tegevusest akadeemias kuni 1978. aastani.³² Akadeemia taasasutamist ja selle esimesi aastaid on käsitlenud H. Kruus.³³ Samas on kahte

²³ Uljas, J. Eesti Kultuurkapital 1921–1941. Tallinn: Eesti Kultuurkapital, 2005.

²⁴ Ligi, H. Eesti Teaduste Akadeemia ja Õpetatud Eesti Selts. – Kõörna, A. (peatoim.). 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat. Teaduslugu ja nüüdisaeg – V vabariikliku teaduskonverentsi (2.–3. novembril 1988) materjalid. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1989. Lk. 200–205.

²⁵ Kongo, L. Eesti Looduseuurijate Seltsi 150 tegevusaastat 1853–2003. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2003.

²⁶ Eilart, J. Teaduste Akadeemia kaks algust. – Eesti Teaduste Akadeemia 1938–1998. Ülevaateid ja meenutusi. Kronoloogia. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1998. Lk. 130–135; Keres, H. Tee-rajajatest taasasutatud Teaduste Akadeemias. – Samas. Lk. 139; Parmasto, E. Aastad 1946–1989: subjektiivsed hinnangud siseküljelt nähtuna. – Samas. Lk. 144–148; Õpik, I. Mälestuskilde. – Samas. Lk. 149–152.

²⁷ Kruus, H. Sajand lõppes, teine algas. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1964; Kruus, H. Ajaratta uutes ringides. Mälestusi 1907–1917. Tallinn: Eesti Raamat, 1979.

²⁸ Klement, F. Templid teaduse teedel. Tallinn: Eesti Raamat, 1983.

²⁹ Веймер, А. Мечты и свершения. Москва: Политиздат, 1974; Veimer, A. Koos rahvaga. Mälestuskatkeid. Tallinn: Eesti Raamat, 1977.

³⁰ Veski, J.-V. Mälestuste raamat. Tallinn: Eesti Raamat, 1974; Masing, V. Sammud samblas ja liivas: meenutusi möödunud ja teatmeid tehtust. Tartu: Vanemuise Seltsi Kirjastus, 1999; Trass, H. Üksi ja ühes. Mnemograafia. Tartu: Ilmamaa, 2002.

³¹ Ariste, P. Mälestusi. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 2008; Hagelberg, R. Elust ja endast : Esimesest Eesti Vabariigist... teise Eesti Vabariiki. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2008.

³² Haberman, H. Tagasivaatamisi. Tallinn: Eesti Raamat, 1988. Lk. 133–149.

³³ Kruus, H. Eesti NSV Teaduste Akadeemia asutamisest. – Alumäe, N. (toim.). Eesti NSV Teaduste Akadeemia, tagasivaated. Uurimissuunad. Liikmeskond 1946–1971. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1971. Lk. 7–20; Kruus, H. Eesti NSV Teaduste Akadeemia rajamine. Mälestused. –

viimasena mainitud teadusmeest tundnutele selge, et vabades oludes võinuksid nad kirjutada hoopis sisukamalt oma elust, tegevusest akadeemias ja inimestest, kellega nad oma pika elu vältel kokku puutusid veel nii Eesti Vabariigi ajal kui pärast sõda Eesti NSV-s.

Alates 1990. aastatest on ajaloolaste huvi Eesti NSV teaduste akadeemia tegevuse vastu tõusnud seoses rahvusliku ajaloonarratiivi ühe tähtsama uurimisobjekti – nõukogude võimu repressioonide teostamise viiside – uurimisega. Selle küsimusega seondub teinegi oluline teema – eesti inimeste kohanemine nõukogude oludega. Teaduse suhe võimuga on teema, mis on paelunud ka muu maailma teadusloolasi.

Stalinism mõjutas teadlaskonda erineval moel. Võimalikust koostööst repressiivorganitega on kirjutanud Indrek Jürjo.³⁴ Põgusalt on käsitletud poliitilisi repressioone Eesti NSV teaduste akadeemias tulenevalt EK(b)P keskkomitee büroo otsustest 1940. ja 1950. aastail Kaljo-Olev Veskimägi.³⁵ Põhjalikumalt on teinud sama Õie Elango.³⁶ „Puhastust” akadeemias on meenutatud ka teistes väljaannetes.³⁷ Toomas Karjahärm ja Väino Sirk on analüüsinud eesti haritlaskonna käitumist oludes, kus tuli kohaneda uue ühiskonnakorraldusega ning mõningail juhtudel sellele ka vastusurvet avaldada.³⁸ Oma nurga alt vaatles akadeemia positsiooni fosforiidisõjas Juhan Aare,³⁹ millele järgnes akadeemik Mihkel Veiderma tasakaalukam kommentaar.⁴⁰ Viimasel ajal ilmunud kirjutistest akadeemia tegevuse ja missiooni kohta Eesti ühiskonnas leiab ainek endise akadeemia presidendi Jüri Engelbrechti avaldatud artiklite kogumikust.⁴¹

Köörna, A. (peatoim.). 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat. Teaduslugu ja nüüdisaeg. Tallinn, 1989. Lk. 39–44.

³⁴ Jürjo, I. Nõukogude luure ja teaduse suhetest Eestis ning Baltimaades Nõukogude perioodil. – Luuramisi: salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil: artiklite ja dokumentide kogumik. Tallinn: Umara, 1999. Lk. 173–219; Jürjo, I. Pagulus ja Nõukogude Eesti: vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn: Umara, 1996.

³⁵ Veskimägi, K.-O. Kuidas valitseti Eesti NSV-d. Eestimaa Kommunistliku Partei KK büroo 162 etteastumist 1944–1956 vahemängude ja sissejuhatustega. Tallinn: Varrak, 2005.

³⁶ Elango, Õ. EK(b)P KK 1950. a. VIII pleenum ja ENSV Teaduste Akadeemia. – 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat. (Teaduslugu ja nüüdisaeg – V vabariikliku teaduskonverentsi (2.–3. novembril 1988) materjalid). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1989. Lk. 45–51.

³⁷ Kuuli, O. Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991. Tallinn: AS Trükk, 1999; Kuuli, O. Stalini-aja võimkaader ja kultuurijuhid Eesti NSV-s (1940–1954). Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda, 2007; Kuuli, O. Sula ja hallad Eesti NSV-s : kultuuripoliitikast aastail 1953–1969. Tallinn: O. Kuuli, 2002.

³⁸ Karjahärm, T., Sirk, V. Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940–1987. Tallinn: Argo, 2007.

³⁹ Aare, J. Fosforiidisõda 1971–1989. Tallinn: Kirilille kirjastus, 1999.

⁴⁰ Veiderma, M. Fosforiidiuurimine Eestis – kas pidu või ohust ajendatud tegevus? – Akadeemia. 2000. Nr. 3. Lk. 626–633.

⁴¹ Engelbrecht, J. Mõtterajad. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 2004.

Olulised allikad erinevate teadusalade arengu kohta akadeemias perioodil 1946–1990 on olnud akadeemia ja selle allasutuste poolt välja antud kogumikud.⁴² Neis avaldub ajastu vaim ning nad on sel moel olulised teadusloolised dokumendid. Samalaadset tähtsust laiemate arengute analüüsimiseks Eesti NSV teaduste akadeemias leidub ka mitme akadeemia allasutuse⁴³ ning akadeemia süsteemi kuulunud instituudi kohta.⁴⁴

Akadeemia liikmete mõjust Eesti ühiskonna arengule leidub jälgi nende avaldatud publitsistikas. Mõned akadeemia liikmed on selles valdkonnas olnud küllaltki aktiivsed. Eriti tuleb siinkohal esile tõsta Gustav Naani. 1980. aastate lõpust alates, avaramates oludes, hakkas ilmuma diskussioone keskkonnateemadel, milles osalesid aktiivselt ka mitmed akadeemikud (H. Trass, V. Masing, E. Lippmaa, Loit Reintam, Erast Parmasto jt). Viimasel ajal on akadeemikud olnud aktiivsed energia teemade arutamisel (E. Lippmaa, Anto Raukas, M. Veiderma), keele ja kultuuri küsimustes (Juhan Peegel) ning sõna võtnud laiemates Eesti teaduse arengu probleemides (J. Engelbrecht, Richard Villems, Ain-Elmar Kaasik).

Vaatamata suhteliselt mitmekihilisele materjalile, mis on ilmunud Eesti teaduste akadeemia kohta ja akadeemikute ning akadeemia instituutide töötajate sulest, seisab mahukas töö akadeemia ühiskondliku tähenduse lahtimõtestamisel alles ees. Seda tõestavad vaidlused ajaloolaste ja sotsioloogide seas, mis on keskendunud nõukogudeaegse eliidi rollile konkreetsetes ajas ning hinnangutele sellele tänastes surveta oludes. Lisaks ootab jätkuvalt läbiuurimist mahukas publitseeritud aines (ajaleheartiklid, instituutide aastaaruanded, ülevaated teadusalade

---

⁴² Nuut, J. (toim.). Nõukogude teaduse arengust Eesti NSV-s 1940–1950. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1950; Eichfeld, J. (toim.). Kümme aastat Eesti NSV Teaduste Akadeemiat. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956; Alumäe, N. (toim.). Eesti NSV Teaduste Akadeemia aastail 1956–1964. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1965; Alumäe, N. (toim.). Eesti NSV Teaduste Akadeemia aastail 1965–1972. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1973; Маамяги, В. (ред.). Академия наук Эстонской ССР в 1973–1979 годах. Таллин: Академия наук Эстонской ССР, 1981; Kõörna, A. jt. (toim.). Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1980–1985. Tallinn: Valgus, 1986; Kõörna, A. (toim.). Eesti Teaduste Akadeemia, 1980–1990. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1991.

⁴³ Vt Oviir, A. (koost.). Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu. Ülevaateid ja mälestusi. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1996.

⁴⁴ Nt Aben, H. (toim.). Eesti NSV Teaduste Akadeemia Küberneetika Instituut 1960–1970. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1970; Vint, E. (toim.). Majanduse Instituut 1946–1971. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1971; Keele ja Kirjanduse Instituut (lühike tegevuse ülevaade). Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1980; Tarvel, E. (koost.). Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut (lühike tegevuse ülevaade). Tallinn: Perioodika, 1988; Rahi, M. (koost.). Zooloogia ja Botaanika Instituut, 1947–1997. Tartu: Zooloogia ja Botaanika Instituut, 1997; Kutsar, M. (toim.). Küberneetika Instituut muutuv asjas. Tallinna Tehnikaülikool, Küberneetika Instituut. Tallinn: Tallinna Tehnikaülikool, 2000.

arengutest, teadusprobleemikesksed artiklid, mis käsitlevad akadeemia teadus-instituutide arengut nende asutamisest kuni süsteemi ümberstruktureerimiseni 1990. aastate esimesel poolel.

On ilmne, et nõukogudeaegne aines akadeemia tegevuse kohta on kirjutatud nõukogulikus stiilis ning selle taga oleva mõtte tabamine nõuab eelteadmisi nõukogude ühiskonna toimimisest. Kui akadeemia instituutide tegevusest võimaldab olemasolev materjal siiski saada üldpilti ja selgitada instituutide arengu üksikasju, siis akadeemikute rolli kohta akadeemia arendamisel ei võimalda need andmed palju öelda. Erandiks siinkohal on siiski akadeemia presiidiumisse kuulunud liikmed. Millistes oludes elasid akadeemikud, mida mõtlesid, millised olid emotsioonid, kuidas suhtusid nad võimu või teaduspoliitikasse – selline andmestik kirjade või mõttevahetuste näol pole valdavalt kättesaadav. Oli küll Eesti NSV teaduste akadeemia liikmeid (nt Artur Luha), kes hoidsid alles „rahvavaenlase” Edgar Kanti kirju, kuid nii julgeid inimesi oli vähe (üks erandeid oli veel H. Kruus). Samas akadeemia liikmete F. Klementi, P. Kogermani, H. Habermani ja Voldemar Vadi isiklikes arhiivifondides kirjavahetust peaaegu ei leidu, kuigi toona inimesed veel kirjutasid üksteisele.

Eelnevat kokku võttes tuleb tunnistada, et akadeemikute tegevuse kokkuvõttev lahtimõtestamine on keeruline ja ajamahukas töö. Käesolev uurimus loodab sellesse anda oma panuse, samas siiski soovides, et tulevikus järgnevad üha uued käsitlused, mis võimaldavad paremini mõista Eesti teaduste akadeemia ning eesti teaduse ajalugu.

TEADUSTE AKADEEMIAID MAAILMAS

Teoloogiakesksed ülikoolid said renessansi ajastul enda võistlejaiks uue- laadsed teaduslikud institutsioonid, mis olid dünaamilisemad ja vastuvõtlikumad uutele teaduslikele väljakutsetele. Nendeks olid loodusteaduste uurimisele suunatud teaduste akadeemiad, mis hakkasid tegelema hiljuti iseseisvunud füüsika, astronoomia ja matemaatika uurimisprobleemidega. 1470. a rajati Firenzes *Academia Platonica*, 1560. a Napolis *Academia Secretorum Naturae*, 1603. a Roomas *Accademia Nazionale dei Lincei*, 1635. a Pariisis *Académie Française*, 1652. a Leipzigris *Deutsche Akademie der Naturforscher Leopoldina*, 1662. a Londonis *The Royal Society*, 1666. a Pariisi teaduste akadeemia. Kõrvuti akadeemiatega hakkasid 18. sajandil arenema rakenduslikuma suunaga teadusseltsid.⁴⁵ Just teaduste akadeemiade ning teadusseltside tegevuse tulemusel sündis Euroopas teadlase elukutse, algas teaduslike kogude loomine, teadusliku kirjanduse laiem levik ning teadlaskonna aeglane professionaliseerumine. 18. sajandil mõistis enamik Euroopa riike akadeemiade tähtsust. Teaduste toetamine muutus riiklikul tasandil populaarseks. Nii sündisid teaduste akadeemiad tänapäeva Tšehhimaal (1700), Hispaanias (1714), Rootsis (1739), Taanis (1742), Belgias (1772), Portugalis (1774) ning Ameerika Ühendriikides (1780). 19. sajandil järgnesid neile Šveits (1815), Ungari (1825), Austria (1847), Norra (1857) ja Holland (1898).⁴⁶

Venemaal asutati 1724. aastal Peterburi teaduste akadeemia. Selle liikmeskonda kuulus 19. sajandil palju Eesti alalt pärit teadusmehi.⁴⁷ 1783. aastal rajati Peterburis ka Vene teaduste akadeemia, mille eesmärgiks oli vene keele ja kirjanduse uurimine sarnaselt 1635. a loodud Prantsuse akadeemiaga. 1841. a liideti viimane Peterburi teaduste akadeemiaga. Viimase õigusjärglasena jätkas tegevust NSV Liidu teaduste akadeemia (nimemuutus toimus 1925. a), mis tänapäeval kannab jälle nime Venemaa teaduste akadeemia.

Endise Vene impeeriumi territooriumil tekkis esimene rahvuslik akadeemia Soome suurvürstiriigis 1908. a, mil Helsingis asutati *Suomalainen Tiedekatemia*. Esimese maailmasõja ja Vene kodusõja keerises iseseisvunud Lätis ja Leedus rajati teaduste akadeemiad vastavalt 1946. ja 1941. aastal. Keerulise ajaloo Poolas asutati esimene teaduste akadeemia (*Akademia Umiejętności*) Aust-

⁴⁵ Kurs, O. Maateadusest Eestis. geograafiast ja geograafidest 20. sajandil. – Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad. 2007. Kd. VII. Lk. 13.

⁴⁶ Uibopuu, H.-J. Eesti Teaduste Akadeemia põhikirjad ajaloolises ja võrdlevas kontekstis. Lk. 43.

⁴⁷ Vt Tankler, H. Tartu ülikooli kasvandikud – NSV Liidu Teaduste Akadeemia liikmed. Tallinn: Valgus, 1982.

ria-Ungari valitsuse all olnud Krakovis 1873. aastal. See kujundati 1952. aastal Poola teaduste akadeemiaks (*Polska Akademia Nauk*).

NSV Liidu liiduvabariikidest loodi esimene akadeemia Ukrainas (1919) ja seejärel Valgevenes (1928). Tõeline akadeemiate asutamise buum algas aga Suure Isamaasõja aastail, mil Jossif Stalin toetas ajutiselt rahvuslikkuse tõusu NSV Liidu rahvaste seas, saamaks neilt rohkem toetust võitluses Saksamaaga. Just selle ajaga seostub akadeemiate süünd Gruusias ja Kirgiisias (1941), Armeenias ja Usbekistanis (1943) ning Aserbaidžaanis (1945).

Teaduste akadeemiate areng tänastes Euroopa riikides on sõltunud konkreetsest poliitilisest ajaloost, traditsioonidest, keelekasutusest ja teistest teguritest. Vene impeeriumis eksisteeris teaduste akadeemiate süsteemi kõrval paralleelseid akadeemiaid (nt kunstide akadeemia). NSV Liidus selline traditsioon jätkus ning 1929. aastal loodi V. Lenini nimeline üleliiduline põllumajandusteaduste akadeemia, 1931. aastal NSV Liidu kommunaalmajanduse akadeemia ja 1944. aastal NSV Liidu meditsiiniakadeemia. Tänapäev on Euroopas riike, kus akadeemiaid on mitu. Hea näide on siinkohal Saksamaa, kus akadeemiate paljususes elab edasi mälestus riigi kunagisest killustatusest.

Seoses teaduste diferentseerumisega hakkas muutuma teaduste akadeemias esindatud erialade arv ja ülesehitus. Kui veel 18. sajandil uuriti akadeemiates eelkõige loodusteadusi, siis 19. sajandil lisandusid nõrked erialad nagu keeleteadus, etnograafia, majandus, ajalugu. Samal ajal hakati teaduste akadeemiate liikmeteks võtma ka tehnikateadlasi. Sellest tekkis vajadus suurendada teaduste akadeemiate korraliste liikmete arvu, millest tulenes omakorda vajadus muuta teaduste akadeemiate põhikirjasid ja nendes sätestatud uurimisülesandeid. Sel moel suutsid teaduste akadeemiad kaasas käia teaduse arengu nõuetega ja ei jäänud ajale jalgu.

Teaduste akadeemiate peamiseks põhikirjaliseks eesmärgiks on läbi aegade olnud teaduse arendamine oma liikmete teaduslike tööde kirjastamise ning nende töö toetamise kaudu. Seoses teaduse kiire arenguga 19. sajandi teisel poolel, mis viis vajaduseni rakendada erinevate probleemide lahendamiseks uurimisgrupe, võimaldati teaduste akadeemiate raames rajada ka uurimisinstituute.

Teaduste akadeemiad on oma ülesehituselt ja struktuurilt vägagi erinevad. Valik ulatub elitaarsetest personaalakadeemiast kuni „teadusministeeriumiteni” või siis korporatsioonide-kutsekodadeni. Akadeemiate liikmeskond varieerub samuti suuresti. Nii puuduvad Suurbritannia *The Royal Society*’s piirangud liikmete arvule, kuid samas on selle akadeemia liikmeks saamisel oluline kodakondsus, elukoht jmt tegurid. Mõnes akadeemias eksisteerivad vanusepiirangud (nt sõjaeelses Eestis oli selleks piiriks 70 aastat) või on seatud ülemmäär üle 70

aastaste akadeemia liikmete arvule akadeemikute koguarvust. Akadeemiate liikmeskonnad varieeruvad ka staatuse poolest. Mõned valivad vaid korralisi ja korrespondentliikmeid. Teised ka au- ja välisliikmeid jne. On olemas akadeemiaid, mille liikmeskonda võivad kuuluda mitte-akadeemilised isikud nagu kuningliku perekonna liikmed või kõikvõimalike asutuste esindajad.

Kui 17. kuni 19. sajandini asutasid teaduste akadeemiaid enamasti isevalitsejad, siis 20. sajandil on asutanud teaduste akadeemiaid valitsused või parlamendid või siis mõlemad koos. Säärastest asjaoludest tuleneb sageli ka akadeemiate alluvus. Nii alluvad akadeemiad mõnel pool haridusministeeriumile, teisel parlamendile või otse valitsusele. Akadeemiate autonoomia on reeglina suur. Neil on lai valik õigusi, alates majanduslikest, lõpetades õigusega luua enda juurde uusi organisatsioone, töögrupe, laiendada liikmeskonda, muuta põhikirja jne. Kokkuvõtvalt tõestab see, et teaduste akadeemiad on riikide jaoks olnud läbi aegade olulised institutsioonid, mille olemasolu on tähendanud kuulumist arenenud riikide hulka. Seetõttu on nad elitaarsed, omavad kõrget renomeed, sest seisavad eeldatavalt riigi ja ühiskonna hea arengu eest.

TEADUSE RETSEPTSIOON EESTI ÜHISKONNAS

Eestlased kujunesid poliitiliseks rahvuseks 19. sajandi teisel poolel ning 20. sajandi alguses. Sümbolsest märgib selle perioodi lõppemist esimese eestlaste erakonna süünd pärast 1905. aasta Vene revolutsiooni. Parteipoliitika (ning toonaseid Euroopa ühiskondi üldiselt iseloomustanud moderniseerumisprotsessi) kõrval ei maksa unustada seda olulist rolli, mida eesti ühiskonna kujunemisel, nii enne kui pärast 1905. aastat, mängis seltsiliikumine ning samuti mõned viimase saja aasta eestlusele olulised arhetüüpsed vastandumised Tartu ja Tallinna vahel.

Eestlaste emantsipatsiooniga samaaegselt – tegelikult rahvusluse tõusuga kõikjal Euroopas – toimus kogu maailmas tormiline (loodus)teaduste areng, mis omakorda tõi kaasa teadusest lähtuvate teooriate mõju tugevdamise poliitilistele ideoloogiatele. 19. sajandi lõppu on nimetatud ka teaduse organisatsioonis toimunud katastroofiliste muutuste ajajärguks, ajaloo suurimaks teadusrevolutsiooniks. Teadus muutus sel ajal otseselt tootlikuks jõuks, tootmisele püüti üha enam anda teaduslik iseloom, millest sai alguse teaduse rakendamine tehnoloogias.⁴⁸ Kõrgharidus minetas oma elitaarse olemuse ning kõrgkoolides tõrjus utilitarismi vaim üha enam kõrvale traditsioonilise akadeemilisuse, kirjaoskus levis laiaesse hulkadesse. Urbaniseerumine ja teabelevi said olulise tähenduse. Imperialismi ajastu andis teadusele lisaks olulise sõjalis-strateegilise mõõtme.

Eelnevast tulenevalt omandas teadus ja teaduse tegemine 20. sajandi algul tähtsuse ka eestlastele. Tegemist oli ju nõ „ajaloota rahvaga”, kel oli seetõttu oht jääda tulevikuta rahvaks. Kõrgeltharitud teadlaskond oluaks sellises olukorras üks garantii, et väike rahvas on „vaimult suur”, seega määratud kestma teiste suurte kõrval ja kiuste. Seepärast tunnistasid kõik erinevad eesti kild- ja erakonnad teaduse vajalikkust ja selle progressiivsust. Üldine konsensus ei tähendanud siiski, et poleks olnud lahkarvamusi teadustulemuste tõlgitsemisel (nt darvinismi omaksvõtul).

Esimesena tõid loodusteadusliku maailmavaate eestikeelsesesse kirjasõnasse nn radikaalsed üliõpilased.⁴⁹ Radikaalid koondusid üliõpilasrühmitusse, mida esialgu tunti „Jaaksonia” nime all ning millest 1907. aastal kasvas välja endiste eesti

⁴⁸ Martinson, K. Teadustegevuse institutsionaliseerumine Eestis XVII sajandist 1917. aastani. Tallinn: Eesti NSV TA Ajaloo Instituut, 1988. Lk. 163.

⁴⁹ Laul, E. Loodusuurijate-materialistide võitlusest religiooni ja idealismi vastu Eestis (XIX sajandi lõpust 1917. aastani). – Religiooni ja ateismi ajaloost, I. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956. Lk. 164–193; Raid, L. Vabamõtlejate ringidest massilise ateismini: marksistlik ateism Eestis aastail 1900–1965. Tallinn: Eesti Raamat, 1978.

üliõpilaste selts „Ühendus” (1922. aastast üliõpilasselts Raimla). Oma otsingutes sai „Ühendus” tuge 1905. aastal asutatud Noor-Eesti liikumiselt, mille lipukirjaks oli eurooplus. Radikaalidega olid seotud Jüri ja Juhan Vilms, Konstantin Päts, Anton-Hansen Tammsaare, Jüri Jaakson jt, kuid ka tulevased rahvusliku teaduse suurkujud ja mõtlejad nagu keemik P. Kogerman, filoloog J.-V. Veski, hüdrobioloog Heinrich Riikoja, matemaatik Jaan Sarv, anatoom Albert Valdes, antropoloog Juhan Aul, eugeenik Hans Madisson, geograaf E. Kant. Radikaalidele teataval määral vastandunud eesti üliõpilaste selts (EÜS) ja sellega seotud isikud ja ringkonnad (rahvuslikud liberaalid nagu Jaan Tõnisson, ajaleht *Postimees* jm) omasid samuti teaduslikke ambitsioone, kuigi kuni 20. sajandi alguseni oli neil teatav eelarvamus (loodus)teaduslike ehk materialistlike kontseptsioonide suhtes.

Piltlikult võib öelda, et rahvuslikud liberaalid püsisid oma teadus- ja ühiskonnakäsitluste pinnal pigem idealismi, demokraatia ning kodanikuühiskonna lainel ja uskusid isiku vabasse tahtesse. Nende paleuseks olid humanitaaria valdkonda kuuluvad rahvusteadused. Radikaalid, kes soovisid eemalduda „vanavarakogumisest” ning keda iseloomustas sageli elitaarne, so ebademokraatlik mõtteviis, olid sõdadevahelises Eestis olulised rahvusluse teaduslik-strateegilised mõtestajad (näiteks eesti rahvuslaste klubide liikumise raames).

Teadusloomet vaadeldi olulise tegurina rahva enesemääramise juures. Samas teaduse finantseerimine ja juhtimine ei olnud Eestis süsteemne. See tekitas pingeid ja muret neile, kes tahtsid rahvusriigis näha professionaalide poolt ellu viidavate strateegiliste ülesannete täitmist ja eesti teaduse mõjulepääsu nii kodu- kui välismaal, et luua riigile lisa julgeolekugarantii. Keeleteadlane Julius Mark kirjutas juba 1928. aastal, et kui me „/.../ suudame [end] teaduses rahvusvaheliselt /.../ maksuma panna, siis ei ole kartust, et meie maa jälle kord Vene kubernang oleks”.⁵⁰ Arheoloog H. Moora märkis 1932. aastal, et elujõuline ja hästi rahastatud teadus olevat garantiiks, et eesti rahvas – ning loomulikult ka eesti teadus ise – oleks vaba ja täisväärne.⁵¹ Arheoloog Eerik Laid leidis 1932. aastal: „Rahvusvahelise teadusega kontaktis olla ja oma teadust selle tasemele tõsta, see on vaimlisel alal kujunend pea sama [tähtsaks] kui relvastusküsimus sõjaasjanduses /.../ [ning seetõttu tähendaks teadustöö vähendamine ülikoolis] rahvusliku eneseteadvuse kõige olulisema oksa mahasaagimist”.⁵²

⁵⁰ Mark, J. Meie teadus ja ülikool. – Mõtteid võitlevast vabariigist. Dünamis, I. Tartu: K./Ü. „Looduse” Kirjastus, 1928. Lk. 97–98.

⁵¹ Moora, H. Meie teadusliku töö ülesandest ja võimalusist väljapool kodumaad rahvusvahelises ulatuses. – Kultuuri ja teaduse teilt. Tartu: Mattiesen, 1932. Lk. 17.

⁵² Laid, E. Tartu Ülikooli osa meie välissuhetes. – Kultuuri ja teaduse teilt. Mõtteid ja uurimusi Tartu Ülikooli 300-nda mälestusaasta puhuks. EÜS „Veljesto” Toimetised. 1932. Kd. II. Lk. 12, 15–16.

Palju vaidlusi tekitas Eesti esimesel iseseisvusperioodil küsimus, millist teadust Eesti vajab ja kas teadust tuleks teha ka väljaspool Tartu ülikooli. Aja- kirjandus leidis, et ressursside vähesusel tuleks keskenduda rahvus- ja rakendus- teadustele ja jätta fundamentaaluuringud suuremate ja rikkamate riikide pärus- maaks. Suhteliselt sarnasel seisukohal oli E. Kant, kes 1935. aastal kirjutas, et Eestis tuleks keskenduda eeskätt teadusharudele, mis käsitlevad kodumaist ja rahvuslikku ainetikku ja tegi ettepaneku eristada „rahvuslike”⁵³ teaduste klassifikatsioonis kaks valdkonda: „rahvuslikud” ja „kodumaised” teadused.⁵⁴ Kodumaise teaduse alla paigutas Kant seejuures ka rakendusteadused „/.../ mis aitavad võimastada meie rahvuse eksistentsi, vitaliteeti ning elukorraldust”.⁵⁵ Rakendusteaduste ja vastava erialalise kaadri väljakasvatamise toetamist Eesti arengu huvides pidas oluliseks ka geoloog A. Luha. Ta leidis, et rakendustea- duslikud instituudid tuleb luua väljaspool ülikooli, sest viimasel ei ole piisavalt raha nende ülalpidamiseks.⁵⁶ Kõik ülaltoodud probleemid lähtusid nii teadus- töö finantseerimise riiklikust koordineerimatusest kui ka teaduslike prioriteetide paikapanemastusest Eesti riigi huvidest lähtuvalt. (Seda on tabavalt kirjeldanud ühes oma artiklis Eesti Vabariigis K. Martinson.)⁵⁷ Seepärast rõhutas E. Kant 1937. aastal vajadust luua Eestis koordineeriv keskasutus, et arendada sageli kõige viljakamaid teadusharude piirialasid. E. Kant pidas vajalikuks rajada sihi- kindlas rahvusvahelises koostöös ratsionaalselt korrastatud keskarhiive ja -muu- seume, moodsaid uurimisinstituute, uurimis-nõukogusid ning -komiteesid ja nende vajadustega rööbiti välja õpetada uurijate kaadrit.⁵⁸

Majanduslikul tõusulainel liikuvale Eesti riigil oli 1930. aastate keskel rohkem vahendeid, et organiseerida rakenduslikke uurimisasutusi ja paremini ära kasutada looduslikke ressursse riigi ülesehitamisel. Selle tulemusel asutati 1936. aastal Tartu ülikooli kõrvale Tallinna tehnikaülikool ja 1937. aastal samuti Tallinnas tegevust alustanud loodusvarade instituut. Tehnikaülikooli esimene rektor P. Kogerman leidis, et sel moel said rakendusteadused riiklikus teadussüs- teemis lõpuks vajaliku väljundi. Ta lootis, et loodusvarade instituut võiks kuju- neda katusorganisatsiooniks ülikoolide ja tööstuse juures töötavatele rakendusli-

⁵³ Näiteks keeleteadlane J. Mägiste mõistis rahvusteaduste all „/... teatavaid humanitaarteaduste harusid, mis kõige otsesemalt teotsevad meie maa ja rahvakultuuri mineviku ning oleviku uurimi- sega” (Mägiste, J. Rahvuslike teaduste edust Eestis. – Looming. 1937. Nr. 3. Lk. 358).

⁵⁴ ERA 1108-5-777. L. 37.

⁵⁵ Kant, E. Mõtteid rahvuslike ja kodumaiste teaduste arendamisest. – ERK. 1937. Nr. 2. Lk. 109.

⁵⁶ Luha, A. Teadusliku järelkasvu küsimustest. – Akadeemia. 1938. Nr. 1. Lk. 26.

⁵⁷ Martinson, K. Teadusorganisatsioonide süsteem Eesti Vabariigis (1918–1940). – Kõörna, A. (pea- toim.). 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat. (Teaduslugu ja nüüdisaeg – V vabariikliku teaduskon- verentsi (2.–3. novembril 1988) materjalid). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1989. Lk. 8–9.

⁵⁸ Kant, E. Mõtteid rahvuslike ja kodumaiste teaduste arendamisest. Lk. 106–109.

kele laboratooriumitele. Loodava Eesti teaduste akadeemia ülesandeks pidi aga tema arvates kujunema „puht-teaduslike ülesannete koordineerimine”.⁵⁹ Seega kujunes 1930. aastate lõpuks välja Eesti teadussüsteem, kuid aega selle süsteemi edukuse tõestamiseks riigile ei antud.

EESTI TEADUSE INSTITUTSIONALISEERUMINE

Eesti teaduse institutsionaliseerumisest 17. sajandist kuni 1917. aastani on kirjutanud monograafia ajaloolane K. Martinson.⁶⁰ See oli periood, kus eesti-keelse teadlaskonna organiseerumine jäi veel tagasihoidlikuks. Sellegipoolest võib just 19. sajandil Tartu ülikooli viljastavas läheduses toimunud teadusseltse vaadelda baasina, millele hiljem toetus eesti rahvuslik teadusloome ning ka Eesti teaduste akadeemia kasvama hakkav taimeke.

Esimeseks Eesti alal tegutsenud rakendusteadusega tegelenud seltsiks tuleb pidada 1792. aastal Riias asutatud Liivimaa üldkasulikku ja ökonoomilist sotsieteeti, mis toodi 1813. aastal Tartusse. Just selle seltsi eestvõttel hakati Eestit süsteemsemalt loodusteaduslikult uurima ning sel eesmärgil asutati 1853. aastal sotsieteedi haruseltsina Tartu loodusuurijate selts. Need ettevõtmised olid olulised põllumajanduse arendamise seisukohalt. Esialgu vaid aadlike majapidamiste tõhustamiseks ettenähtud sotsieteet kasvas 1860. aastatel loodusteadlase ja põllumehe Alexander Theodor von Middendorffi eestvõttel massiorganisatsiooniks, mille eesmärk oli tõsta kõikide põllumajandusega tegelevate ühiskonnakihtide teadmisi. Sellest tõusis suurt kasu ka eesti põllumeestele ja põllumajandusseltsidele, aidates kaasa eestlaste elustandardi tõusule, soodustades talude pärisekstostmist ning hariduse omandamist. See omakorda lõi eeldused aktiivsemaks osalemiseks rahvuslikus liikumises.⁶¹

1802. aastal taasasutatud Tartu ülikool kinnitas oma põhikirjas samuti truudust kohalike olude ja rahvaste „valgustamisele”, kuid pikemas perspektiivis kujunes ülikoolist siiski põlisrahvaste ülene institutsioon, mis pigem aitas kaasa baltisakslaste identiteedi kujunemisele. Tartu ülikooli asemel said 19. sajandil

⁵⁹ Kogerman, P. Meie Loodusvarade Instituudi ülesanded. – Varamu. 1938 (I poolaasta). Lk. 78–79, 80.

⁶⁰ Martinson, K. Teadustegevuse institutsionaliseerumine Eestis XVII sajandist 1917. aastani. Tallinn: ENSV TA Ajaloo Instituut, 1988.

⁶¹ Tammiksaar, E. Alexander Theodor von Middendorffi tegevus Liivimaa põllumajanduse edendajana ning tema seosed eesti rahvusliku liikumisega. – Tannberg, T. (koost.). Vene aeg Eestis. Uurimusi 16. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi alguseni. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised. 2006. Kd. 14(21)). Lk. 157–211.

olulisemateks eesti keelt, kultuuri ja rahvast uurivateks organisatsioonideks ÕES (asutatud 1838) Liivimaal ja Eestimaa kirjanduse ühing (1842) Eestimaal. Eesti-keelse Tartu ülikooli esimene rektor Henrik Koppel pidas just seepärast ühes oma intervjuus Tartu ülikooli peamiseks panuseks eestluse arengusse ülikooli juures tegutsenud ÕES-i. 1930. aastate keskel arutlesid eesti teadlased ka võimaluse üle kujundada ÕES kohalikuks teaduste akadeemiaks. See mõte ei saanud teoks ja ÕES ühines 1938. aastal hoopis ise vastloodud Eesti teaduste akadeemiaga. Samas on tähelepanuväärne, et riigihoidja K. Päts kirjutas akadeemia asutamise seadusele Tallinnas alla just 28. jaanuaril 1938. aastal ehk samal päeval, mil Tartus tähistati pidulikult ÕES-i 100. juubelit.

Rahvusliku teadusloome institutsionaliseerumise alguse ajaks võib tinglikult pidada eesti kirjameeste seltsi loomist 1872. aastal. Kahjuks ei olnud see selts eestlaste omavaheliste vastuolude tõttu jätkusuutlik. Uus katse⁶² oma teadusseltsi luua võeti ette sajandivahetusel ning teostus see idee 1907. aastal eesti kirjanduse seltsi (EKS) nime all. Selts andis välja esimest eestikeelset teadusajakirja *Eesti Kirjandus* (asutatud filoloog Jaan Jõgeveri poolt 1906. aastal). 1909. aastal asutati ERM, millest kujunes järgmine oluline verstepost eestikeelse teaduse arengu teel. Oluline roll oli eesti teaduse arengu seisukohalt ka juba 1910. aastast alanud eestlastest arstide organiseerumisel, mis päädis Põhja-Balti arstide seltsi registreerimisega 1912. a.⁶³ 20. sajandi algul sündis ka esimene eestlaste kontrolli all olnud teaduslike uurimistööde rahastamise meede. Selleks oli 1903. aastal Tartu ülikooli juures asutatud Taavet ja Maria Bergmanni abiraha, mille eesmärk oli koordineeritumalt toetada seni küllaltki juhuslikku eestlastest üliõpilaste õpinguid.⁶⁴

Eesti haritlaskonna, kõrghariduse ja teaduspoliitika kujunemisele oli oluline 1917. aasta. 2. märtsil 1917 peeti Tartus esimene eesti üliõpilaste ja vilistlaste kongress, millel esinesid teaduspoliitika temadel Tartu ülikooli üliõpilased Villem Ernits („Teadus ja meie”) ja Juhan Vilms („Eesti teaduse tasapind”). V. Ernitsa sõnum kuulajaile oli, et eesti haritlased peavad koonduma erialas-tesse teadusseltsidesse.⁶⁵ J. Vilms tegi oma ettekandes samuti ettepaneku asutada üliõpilasseltside kõrvale teadusseltse, kuid tema leidis, et lisaks Tartule tuleks luua konkureeriv teaduskeskus ka Tallinnas. Vilms kutsus üles lõpetama Eestis rahvuslikku ärkamisaega, „entsiklopedistlist ilmavaadet”, mis tegi valgustatud

⁶² 1883. aastal sai ametlikult eluõiguse EÜS, mis hindas samuti kõrgelt rahvusteaduse arendamist.

⁶³ Lüüs, A. Esimene eesti arstide ühing – Põhja-Balti Arstideselts 1912–1918. – Eesti Arst. 1937. Nr. 11.

⁶⁴ Põhikiri: EKM EKLA F 63, M5: 2. L. 71.

⁶⁵ Viiralt, M. Esimene Eesti üliõpilaste ja vilistlaste kongress ning selle osa rahvusülikooli kujunemisel. – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. 1997. Kd. 29. Lk. 65.

rahvameestest „ümberjutustajad”. Teisal andis ta ennustuse ka tuleviku Eesti teaduspoliitika käsitlemiseks: „Teadus on harva tendentsita. Ikka seotakse teda teatud oludes mingi sihiga, olgu see poliitiline, ühiskondlik või muu. Seepärast liituvad teadusmehed nagu teisedki inimesed üksikuiks rühmiks, lastes juhtida end mitte-teaduslikest vaateist, kirjutades ja töötades paremail juhtumisel üheskoos ainult teaduslikes ajakirjus ja seltses”.⁶⁶

---

⁶⁶ Vilms, J. Noor-Eesti ja teadus. – Kümme aastat. Noor-Eesti 1905–1915. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus, 1918. Lk. 75.

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA IDEE

EESTI TEADUSTE ASUTUS

Näib, et mõte eesti teadlaste ühendamisest levis, sest Tartus augusti algul 1917. aastal toimunud eesti matemaatikute kongressil (kokkukutsujaiks J. Sarv, Jaan Depmann ning Artur Vallner) ja sellele järgnenud nõupidamistel arutleti samuti vastava võimaluse üle. Selline selts keeleteadlaste Oskar Kallase ning V. Ernitsa eestvõttel 1918. aasta juulis asutatigi. Seltsi nimeks sai Eesti akadeemiline ühing. Säilinud on ühingu põhikirja projekt ja põhikirja puhtand (mõlemad ilmselt 1918. aastast). Projektis kirjutati, et ühingu kokkukutsuja oli EKS-i juures asunud „Eesti Akadeemiline Keskkorraldus”. Ühingu liikmeteks oodati seltse (sh põllumajanduslikke) ning erinevaid ühendusi (nt Noor-Eesti ja Siuru), kuid ka Bergmanni abiraha.⁶⁷

Eesti akadeemiline ühing hakkas tööle 1919. aastal. Vormiliselt oli loodud ühing EKS-i haruselts. Ühingu liikmeteks võisid põhikirja järgi olla eestlastest õppejõud, eesti haritlased (keda ühing teadlasteks tunnistas), mitte-eestlastest Eestimaaga seotud teadusinimesed ning kodumaised eesti kunsti, kirjandust ja teadust toetavate asutuste esindajad. Ühingu kinnitatud põhikirja kohaselt oli seltsi eesmärgiks edendada eesti teadust (looduse, majandusliku elu, rahva tervise, ajaloo, bibliograafia, suusõnalise ja ainelise vanavara ja keelemurrete uurimist) ning koondada erinevatel erialadel tegutsevaid eesti teadlasi. Senise rahvusliku töö kogemusest lähtuvalt soovis ühing kaitsta eesti teaduse huve Tartu ülikoolis, aidata kaasa Eestist eemal olevate eestlastest teadlaste ja haritlaste kodumaale naasmisele ning toetada tulevasi teadlasi nende õpingutes. Peeti vajalikuks muuseumite, raamatukogude ja laboratooriumite asutamist ja nende ülalpidamist.⁶⁸

Kui 1919. aasta 1. detsembril asutati eestikeelne Tartu ülikool, oli Eesti akadeemilise ühingu eesmärk suuresti täidetud ning selle tegevus rauges. Samas oli ühingul oma osa arutelu tekkimises Eesti „teadus- ja kunsti akadeemia” rajamiseks. Vastavateemaline koosolek toimus haridusminister Harald Laksbergi ettepanekul Tallinnas märtsi lõpul 1919. aastal. Kuivõrd samal aastal möödus 100 aastat eestlaste pärisorjusest vabastamisest, tekkis mõte tähistada juubelit „teaduste akadeemia” asutamisega. Enne koosolekut laiali saadetud kutses märgiti, et kavandatava „akadeemia” peamiseks ülesandeks on luua koht, kus

⁶⁷ EAA 1759-1-123. L-d nummerdamata.

⁶⁸ ERA 1108-1-57. L. 54–56.

kunstnikud ja teadlased „/.../ oma uurimis- ja loomisaladel /.../ riigi kulul /.../ võiksid täiesti anduda [nii] oma kui ka akadeemia ülesannetele /.../ ning süvendada, edendada ja propageerida [Eestimaad käsitlevat] teadust ja kunsti”.⁶⁹ Esimesed eluaegsed akadeemikud plaaniti kutse kohaselt kinnitada haridusministeeriumi poolt Eesti akadeemilise ühingu, EKS-i jt eestlaste seltside ettepanekul. Akadeemia asukohana nähti Tartut ning sellega kavatseti liita ERM.⁷⁰ Järgmine koosolek antud küsimuses toimus Tallinnas 31. märtsil 1919. a ning siis selgus, et korraliku eestikeelse akadeemia loomiseks vajalikku arvu teadlasi ja kunstinimesi polnud kusagilt võtta. Seepärast piirduti ettepanekuga asutada teadlastele nn „Teaduste Asutus” ja kunstiinimestele „Esteetiline Parlament”.

Teaduste asutuse põhikirja väljatöötamine jäi Eesti akadeemilise ühingu, ERM-i, EKS-i ja Eesti arstide seltsi (viimane tekkis 1918. aastal Põhja-Balti arstide seltsi ümbernimetamise teel) ülesandeks. Mais 1919 oli Eesti teaduste asutuse põhikirja projekt valmis. Selle koostasid J. Jõgever, Villem Grünthal, V. Ernits ning Matthias Johann Eisen.⁷¹ Projekti olid ühingu poolt alla kirjutanud Peeter Põld ja kirjatöömehed V. Ernits, EKS-i poolt selle abiesimees M. J. Eisen, ERM-i poolt abiesimees Heinrich Luht ja kirjatöömehed Edgar Eisenschmidt ning Eesti arstide seltsi poolt esimees Hans Leesment.⁷² Haridusministeerium esitas seltside poolt kooskõlastuse saanud põhikirja projekti Eesti asutava kogu juures tegutsenud hariduskomisjonile läbivaatamiseks ja kinnitamiseks. Seal läbis see mitmed lugemised. Peamine paranduste tegija põhikirja projekti oli seejuures üks selle autoreid, asutavasse kogusse kuulunud V. Ernits, kes oli ühtlasi selle hariduskomisjoni aruandjaks.⁷³ Olgu märgitud, et lugemiste käigus asutavas kogus vahetas uus institutsioon eelnõudes korduvalt oma nime – kord nimetati teda „asutuseks”, kord „akadeemiaks”.⁷⁴

1. oktoobril 1919. aastal esitas toonane haridusminister Konstantin Treffner Eesti teaduste asutuse seaduse eelnõu valitsusele. Oma kaaskirjas rõhutas ta: „/.../ teaduslist uurimist ja tööd [tuleb] Eestis sihikindlalt välja töötatud ja juhitud kava järele korraldada, mis kõiki meie maa loodusrikkusi ja rahva võimisi otstarbekohaselt laseksid areneda ja kasutada. [Seepärast] tuleb meil sellekohane asutus korraldada, kes meie maale ja rahvale kasulikke teadusmehi koondaks, üleüldse teadusliku tegevuse kava välja töötaks ja meie teaduslikku uurimist juhiks. /.../ Muil mail nimetatakse sarnaste ülesannetega asutust teaduste aka-

⁶⁹ ERA 1108-5-8. L. 69.

⁷⁰ ERA 1108-5-8. L. 9.

⁷¹ ERA 1108-1-57. L. 48.

⁷² ERA 1108-1-57. L. 5.

⁷³ ERA 15-2-999; 15-2-412. L. 1.

⁷⁴ ERA 15-2-412. L. 1–13.

deemiaks. Eestil puuduvad suured teadusmehed, puudub oma teadus, mispärast mitte sünnis ei ole kavatsesavat asutust akadeemiaks, vaid lihtsamalt „Teaduste Asutuseks” nimetada”.⁷⁵

Asutav kogu soovitas Eesti teaduste asutuse „konstrueerida” järgmiselt: Tartu ülikool määratuks 15 asemikku, Eesti akadeemiline ühing viis asemikku, EKS ja ERM kaks asemikku ning Eesti arstide seltsi Tartu osakond, Eesti arstide seltsi Tallinna osakond, *Dorpater Medizinische Gesellschaft*,⁷⁶ *Estnische Gelehrte Gesellschaft*, *Naturforschergesellschaft Tartus*, *Livländische Gemeinnützige und Ökonomische Societät*, Eesti tehnika selts, Eesti agronoomide selts, Eesti loomaaarstide selts, Eesti *farmatsöitide* selts ja *Estländische Literarische Gesellschaft* nimetanuks kõik ühe asemiku. Haridusministeeriumi ettepanekul pidid esitatud kandidaadid omakorda saama kohale kinnitatud eriteadlaste poolt.⁷⁷ Asutusele võis valida ka au- ja korrespondeerivaid liikmeid.

Põhikirja kohaselt olid asutuse eesmärgid väga lähedased teaduste akadeemiade ülesannetele mujal Euroopas. Nii näiteks tuli edendada eelkõige Eestit puudutavaid teaduslikke püüdlusi ja teaduslike uurimuste toimetamist, teadusprojektide algatamist, nende organiseerimist ja juhtimist. Asutuse ülesandena nähti ette teadusliku uurimistöö toetamist, uute teaduslike uurimisasutuste rajamist, uurimismaterjali kogumist, uurimisreiside korraldamist, teaduslike võistluskonkursside ja kodu- ning välismaiste teaduslike kongresside läbiviimist, teaduslike materjalide kirjastamist ning teadussidemete arendamist välismaaga. Asutuse õigusena märgiti õigust nõuda tegevusaruandeid nii oma asutustelt kui liikmetelt.

Kuigi asutavas kogus oli sõnavõtte, milles asutuse loomist käsitleti liigse luksusena ülikooli tegemise kõrval, võeti Eesti teaduse asutuse seadus 27. mail 1920. aastal vastu. Seadus määras,⁷⁸ et Tartus loodav asutus pidi alluma haridusministeeriumile, saama viimaselt toetust ja olema tema ees aruandekohuslane ning täitma ministeeriumi antud ülesandeid teaduse arendamise vallas. Asutuse esialgse koosseisu pidi määrama Tartu ülikool ja haridusministeeriumi poolt nimetatud teadusseltsid. Asutus jagunenuks vastavalt vajadusele osakondadeks, millistel oluks õigus liita endaga isikuid ja institutsioone väljastpoolt. Asutuse liikmed oleksid valitud eluks ajaks üldkoosoleku poolt.

Vaatamata suurele eeltööle ja isegi vastava seaduse vastuvõtmisele, ei hakanud Eesti teaduste asutus siiski tööle, sest kõigepealt otsustati oodata Tartu

⁷⁵ ERA 1108-1-57. L. 74.

⁷⁶ Seltside nimed originaalkirjapildis.

⁷⁷ ERA 76-2-97. L-d nummerdamata.

⁷⁸ Riigi Teataja. 1920. Nr 87/88. Art 223. Lk. 689–691.

ülikooli seaduse väljatöötamist ja selle kinnitamist parlamendis.⁷⁹ Kujunes olukord, mida kirjeldab K. Martinson, tõestades, et riigis oli esindatud kahetine suhtumine teaduse arendamisse. Ühelt poolt pidasid Tartu poliitikud ja ülikool esmatahtsaks tugeva ülikooli rajamist ning ka teadustöö jätmist ülikooli pärusmaaks. Teisalt oli teadlaste ning poliitikute hulgas neid, kes leidsid, et teatava riikliku keskorganisatsiooni – nimetatagu seda siis akadeemiaks – loomine teaduse arendamiseks oleks vajalik.⁸⁰

Kuigi esialgu jäi peale ülikoolikeskne arengumudel, siis juba Tartu ülikooli seaduse vastuvõtmise venimine (toimus alles 1925) sundis otsima alternatiivseid lahendusi rahvusliku teaduste akadeemia töölerakendamiseks. Nii näiteks tegi Johan Kõpp 1920. aasta augustis ettepaneku luua Soome teaduste akadeemia juures Eesti osakond.⁸¹ V. Ernits aga leidis 1924. aastal, et kuivõrd Eesti teaduste asutus tööle ei hakanud, tuleks muuta Eesti kultuurkapitali seadust sel moel, et just viimasest kujuneks keskne Eesti teadusorganisatsioon.⁸² Ühes teises kirjutises kutsus V. Ernits (toona Eesti karskusliidu presidendi ametis) üles koondama eesti teadlasi uude planeeritavasse karskusliidu majja.⁸³

1925. aastal kinnitati Eesti parlamendis viimaks Tartu ülikooli seadus, mille kohaselt oli ülikooli kohustuseks edendada üldist, eriti aga Eesti elu käsitlevat teadust. Aja jooksul selgus, et ülikool ei suuda kõiki riigile olulisi teadusülesandeid lahendada. Rahulolematus ilmnes ka teadlaskonnas. Seetõttu kaebas haridusministeerium 1929. aasta juunis unustuse hõlma vajunud Eesti teaduste asutuse põhikirja uuesti välja ja saatis lahenduse leidmiseks ülikoolile. Sama aasta septembris teatas Tartu ülikool haridusministeeriumile, et ülikooli valitsus moodustas komisjoni (liikmed H. Koppel, Jüri Uluots, Hugo-Bernhard Rahamägi ja Konstantin Konik) „Eesti teaduste asutuse“ (Akadeemia)“ küsimuse arutamiseks.⁸⁴ Komisjoni töö tulemusel leidsid ülikooli nõukogu ja valitsus,⁸⁵ et sobivate kandidaatide puudumisel Eestis ei saavat ei teaduste asutus ega ka Tartu ülikool siiski Eestile vajalikku teaduste akadeemia funktsiooni täita.⁸⁶

1929. aastal arutas teaduslikku uurimistööd ja publitseerimist rahastanud Eesti kultuurkapitali nõukogu samuti teaduste asutuse küsimust. Leiti, et asu-

⁷⁹ ERA 1108-5-580. L. 325.

⁸⁰ Martinson, K. Teadusorganisatsioonide süsteem Eesti Vabariigis (1918–1940). – Kõörna, A. (peatoim.). 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat. (Teaduslugu ja nüüdisaeg – V vabariikliku teaduskonverentsi (2.–3. novembril 1988) materjalid). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1989. Lk. 8.

⁸¹ EAA 2100-4-418. L. 39 p.

⁸² EAA 1767-1-215. L-d nummerdamata.

⁸³ EAA 1767-1-215. L-d nummerdamata.

⁸⁴ ERA 1108-5-580. L. 327.

⁸⁵ ERA 1108-5-580. L. 329.

⁸⁶ EAA 2100-19-114. L. 12–13; 1108-5-580. L. 330–331.

tuse, ülikooli ja kultuurkapitali seadused dubleerivad üksteist paljudes punktides, mistõttu oleks mõttekas Eesti teaduste asutuse seadus ja põhikiri tühistada. Samas avaldasid nõukogu liikmed veendumust, et vajadus teadust koordineeriva institutsiooni järele on Eestis jätkuvalt olemas.⁸⁷

1930. aastate keskel üritati koondada teaduse, rahvakultuuri, museoloogia, kunsti ja kirjandusega tegelevaid institutsioone rahvakultuuri ja rahvahariduse nõukogu⁸⁸ juurde. Viimane loodi 2. veebruaril 1935. aastal, mil toonane haridus- ja sotsiaalminister Nikolai Kann tegi ettepaneku koondada 55 teaduse ja hariduse alal töötanud organisatsiooni, et vajadusel määrata neile tööülesandeid ja samas kontrollida neile selleks eraldatud raha kasutamist.⁸⁹ Teaduslikest organisatsioonidest mainiti ministri nimekirjas seejuures Tartu ülikooli, EKS-i, Eesti eugeenika ja genealogia seltsi, akadeemilist ajaloo seltsi, akadeemilist emakeele seltsi, ÕES-i, ERM-i, ELUS-i (Tartu loodusuurijate seltsi õigusjärglane) ja akadeemilist põllumajanduse seltsi.⁹⁰ Kui mitu ülalnimetatut teadusega tegelevat organisatsiooni nõukoguga ühines, ei ole teada. Igal juhul teaduse koordineerimisega nõukogu ei tegelenud, küll aga Eesti raamatu aasta (1935) korraldamise ja emadepäevadega, looduskaitse, arhiivinduse, museoloogia ja muinsuskaitsega.

RAHVASTELIIDU VAIMLISE KOOSTÖÖTAMISE KOMISJONI EESTI OSAKOND

1923. aasta detsembris tegi prorektor J. Kõpp Tartu ülikooli nõukogule ettepaneku asutada ülikooli juurde Rahvasteliidu vaimse koostöö komisjoni (*Commission internationale de Cooperation intellectuelle*, asutatud 1922. aastal) Eesti rahvuslik osakond (VKKEO). 1924. aasta jaanuaris kiitis ülikooli nõukogu J. Kõpu ettepaneku heaks, kuid suurendas komisjoni liikmeskonda (esialgu oli kavas kaasata neli kuni viis liiget) ka väljaspool teadust seisvate isikutega. Komisjoni liikmeteks nimetati J. Kõpp (esimees *ex officio*), Gustav Suits, Ants Piip, P. Kogerman, Andrus Saareste, Ludvig Puusepp, Friedebert Tuglas, Johannes Semper, Jüri Leinbock (Linnus), Gottlieb Ney, Friedrich Puksov, Hanno Kompus, Karl Schlossmann ja J. Mark.⁹¹

⁸⁷ ERA 1108-5-580. L. 334.

⁸⁸ Riigi Teataja. 1935. Nr. 12. (art. 116); ERA 31-3-268. L. 11–13.

⁸⁹ ERA 31-3-268. L. 2–5, 8.

⁹⁰ ERA 31-3-15214. L. 1; 31-3-15213. L. 1, 3.

⁹¹ EAA 2100-19-114. L. 93.

Valitud komisjon⁹² kogunes esimest korda alles 1929. aastal, pärast seda, kui Eesti oli astunud rahvusvahelise teaduslike ühingute nõukogu (*International Research Council*) liikmeks ning päevakorda oli kerkinud Eestit seal esindava katusorganisatsiooni vajalikkus. 1931. aastal, mil küsimust käsitlesid VKKEO ja ülikooli valitsus, selgus, et ülikool ei jõua täita kõiki ülesandeid, et kindlustada täielikult Eesti huvide kaitstus rahvusvahelises teadussuhete võrgustikus. Lisaks olevat mujal maailmas harjumatu, et üks ülikool on kogu riigi teadussüsteem. Niisiis tehti ettepanek rajada Eesti teaduste asutuse sarnane akadeemia, mis koosnenuks teadusasutuste esindajatest. Sellesse kavandati 30 kohta, kusjuures 15 esindajat määranuks sinna Tartu ülikool, ülejäänud aga erinevad teadusseltsid ning haridus- ja sotsiaalministeerium.⁹³ Kelle alluvuses selline teaduslikke organisatsioone esindav kogu pidi tööle hakkama, ei ole selge, sest nagu paljud teisedki sarnased ettevõtmised, jäi seegi esialgu seisma.

Uuesti võttis VKKEO sama küsimuse üles 1934. a ning pöördus ülikooli juhtkonna poole. Seal leiti, et hakkama saab ka ilma palju raha nõudva teaduste asutuse sarnase institutsiooni loomiseta.⁹⁴ VKKEO ei jätnud jonnki ning järgmise aasta algul algas tihe kirjavahetus ülikooli ja VKKEO vahel Eesti teaduste akadeemia asutamise küsimuses.⁹⁵ Selle diskussiooni tulemusel valmisid kaks akadeemia põhikirja projekti. Esimese neist koostas haridus- ja sotsiaalministeeriumi teaduse ja kunsti osakonna direktor G. Ney, teise aga ülikool. Viimane jäi Ney projektile alla, sest ülikooli esitatud projekt sarnanes suuresti selleks ajaks juba kehtetuks kuulutatud Eesti teaduste asutuse seadusele.⁹⁶

G. Ney projektile kirjutas seletuskirja õigusteadlane A. Piip. Viimastest selgub, et kuivõrd eesti teaduse tase olevat 1934. aastal palju kõrgem kui 1919. aastal, ei peaks sõna „akadeemia” pärast enam alaväärsust tundma. Lisaks leidis Piip, et akadeemiat olevat vaja seepärast, et Eestis oli üles kerkinud palju uurimisteemasid, mida ülikoolide õppejõud ei suutvat oma õppeülesannete kõrvalt käsitleda. Samas rõhutas ta, et vaatamata sellele jääb tulevane teaduste akadeemia Tartu ülikooliga ja selle tegevusega tihedalt seotuks.⁹⁷

⁹² Vt Kaasik, N. Rahvasteliidu Vaimse Koostöö Komisjon ja ülikoolid. – Üliõpilasleht. 1936. Nr. 3. Lk. 73–74.

⁹³ EAA 2100-19-114. L. 17–18.

⁹⁴ ERA 1108-5-580. L. 299.

⁹⁵ ERA 1108-5-580. L. 297ff.

⁹⁶ ERA 1108-5-580. L. 340.

⁹⁷ Hiio, T. Tartu Ülikool ja Eesti Teaduste Akadeemia. In: Hiio, T., Piirimäe, H. (toim.). *Universitas Tartuensis*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007. Lk. 362.

G. Ney pakkus akadeemia liikmeskonna suuruseks 20 teadlast,⁹⁸ kes tuli valida personaalselt, mitte teadusametustate esindajatena, nagu kavatseti Eesti teaduste asutuse puhul. Akadeemias oli ette nähtud rajada kaks osakonda – humanitaar- ja loodusteaduste osakond, kus mõlemas oleks olnud liikmeid võrdselt. Akadeemia esimesed tegevliikmed soovitas G. Ney valida ülikooli nõukogu „kui meie [kõige] autoriteetsema [teadus]kogu” poolt. Lisaks leidis Ney, et Eesti teaduste akadeemia peaks olema „eriline sihtasutus riigi valitsemise korraldamisel” (mitte eraselts nagu Soomes). Need polnud siiski ainukesed ettepanekud. Kaaluti ka võimalust järgida Läti eeskujuna ning reorganiseerida ÕES või ELUS teaduste akadeemiaks. Samas leiti, et sellel lahendusel oleks lisaks voorusele – Eesti teaduste akadeemia olnuks juba saja-aastane – ka puudusi, sest sel juhul koosneuks akadeemia liikmeskond suuresti asjaarmastajatest.⁹⁹ 1936. a mais toimunud VKKEO koosolekul tuli seepärast arutlusele võimalus, et ÕES ja ELUS saavad mõlemad uue organi algrakukesteks – ÕES ühendaks enda all olemasolevad humanitaarvaldkonna institutsioonid, ELUS aga loodus-, majandus- ja õigusteadlased. Selline lähenemine loonuks tulevases akadeemiast mitte niivõrd personaalakadeemia, vaid teaduslike seltside liidu, mida võinuks vaadelda ka teaduse (teadlaste) kojana.¹⁰⁰

Komisjoni liikmed J. Kõpp, A. Piip ja K. Schlossmann toetasid akadeemia rajamist, et teadustegevust kogu Eesti ulatuses koordineerida ning esindada eesti teadust välismaal.¹⁰¹ J. Mark ja A. Saareste aga leidsid, et aeg akadeemia rajamiseks polevat veel küps, sest lisaraha vajavat hoopis ülikool (nt oponentide kutsumiseks välismaalt), eesti teaduskirjanduse võõrkeeltesse tõlkimiseks ja teadusseltside töö toetamiseks.¹⁰² Ka ajakirjandus ei kiitnud võimalikku akadeemia asutamist heaks. Nii leiti ühes artiklis erinevalt VKKEO-st, et kodumaise teaduse tase olevat kehv ja seepärast tulevat tegeleda selle tõstmise, mitte aga uue sisutühja ning kõlava nimega katusorganisatsiooni loomisega.¹⁰³

5. veebruaril 1935. a kiitis VKKEO siiski akadeemia põhikirja heaks ning saatis selle Tartu ülikooli nõukogule. Viimane aga ei kiirustanud põhikirja projekti menetlemisega ja lõpuks seda ei kinnitanudki. Võimalik, et olulist rolli mängisid selles 1930. aastate teisel poolel süvenenud vastuolud riigivõimu ja Tartu ülikooli juhtkonna vahel. Eriti aga 1936. aasta K. Pätsi dekreedid, mille

⁹⁸ ERA 1108-5-580. L. 301.

⁹⁹ ERA 1108-5-580. L. 301–303.

¹⁰⁰ EAA 2100-4-443. L. 185.

¹⁰¹ ERA 1108-5-580. L. 308.

¹⁰² EAA 2100-19-114. L. 46.

¹⁰³ ERA 1108-5-580. L. 317–319.

tulemusel ülikooli keemia osakond ja 1934. a loodud tehnikateaduskond viidi Tallinnasse. Igal juhul astus nende otsuste tulemusel 1936. a sügisel tagasi Tartu ülikooli juhtkond eesotsas rektor J. Kõpu ning prorektor H. Kruusiga.¹⁰⁴

Millised asjaolud said määravaks, et 1938. aastal Eesti teaduste akadeemia, pärast paljude erinevate komisjonide tööd, lõpuks siiski sündis, ei võimalda praegu teadaolevad arhiivimaterjalid üheselt vastata. Teada on, et 1936. aastal rajati ülikooli ressursi arvel Tallinna tehnikainstituut (alates 1938. aastast Tallinna tehnikaülikool) ning 1937. aastal loodusvarade instituut.¹⁰⁵ Sellised arengud, lisaks 1938. aasta algusest kehtima hakanud uus ülikooliseadus, tegid Tartu ülikooli ja selle juhtkonna kui peamise tõenäolise vastutõtaja Eesti teaduste akadeemia asutamisele „taltsaks”, eriti kuivõrd võimudel oli oma meetod tõrksa seltskonna positiivseks hõlmamiseks.

---

¹⁰⁴ Hiio, T. Tartu Ülikooli autonoomia piiramine „vaikival ajastul”. In: Hiio, T., Piirimäe, H. (toim.). *Universitas Tartuensis*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007. Lk. 333–334.

¹⁰⁵ Riigihoidja Päts võrdles loodusvarade instituuti teaduste akadeemiaga (Tamkivi, P. Loodusvarade Instituut kui rakendusteaduste akadeemia. – Eesti Teaduste Akadeemia 1938–1998. Ülevaateid ja meenutusi. Kronoloogia. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1998. Lk. 31–33).

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA 1938–1940

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA LOOMINE 1938. AASTAL

Vertikaalne nn „juhprintsibi” rakendamine Eesti elu erinevates aspektides K. Pätsi režiimi ajal oli tõenäoliselt oluline eeldus Eesti teaduste akadeemia asutamisel. „Vaikival ajastul” loodi arvukalt kutsekodasid, et erinevate elualade tegevust suunata ja kontrollida. Ka teadustegevuse kontrollimiseks vajas autoritaarsusele kalduv Eesti Vabariik teatavat keskorganisatsiooni. Samal päeval, mil K. Päts allkirjastas Eesti teaduste akadeemia põhikirja, rahustas K. Pätsi võimupartner Johan Laidoner ÕES-i sajandale juubelile pühendatud koosolekul Tartu teadlasi. Ta ütles, et Eesti teaduste akadeemia ei hakka teadusseltsidelt tööd ära võtma, vaid ühendab neid katusorganisatsioonina, liites sel moel Tartu ülikooli ja Tallinna tehnikaülikooli. Akadeemia liikmeskond pidi J. Laidoneri suu läbi küll koondama endas eesti teadlaste paremiku, kuid peatöö teaduste edendamise alal pidi jääma siiski ülikoolide ja teadusseltside kanda.¹⁰⁶

Eelnev tõestab, et kui 1930. aastate algul oli akadeemia loomise initsiatiiv eelkõige erinevate mitteriiklike komisjonide käes, siis 1938. aastal oli see liikunud otsustavalt valitsuse kätte. 1938. aasta jaanuaris moodustas valitsus ministritevahelise komisjoni haridusministeeriumi koostatud Eesti teaduste akadeemia seaduseelnõu läbivaatamiseks. Komisjoni koosseisu määrati haridus-, kohtu-, majandus- ja siseminister.¹⁰⁷ Haridusministeerium oma seletuskirjas seaduseelnõule rõhutas, et Eestis tekib akadeemia asutamisel keskne organisatsioon, mis võimaldab korraldada ja suunata teadust „riiklikust keskkohast” ning suhelda välismaailmaga. Ministeerium soovis, et akadeemial pidi olema õigus kinnitada temaga seotud teadusseltside esimehi ja eelarvet ning kontrollida eraldatud raha kasutamist. Haridusministeerium leidis, et akadeemia rajamiseks olevat õige hetk, sest Eestis olevat juba piisavalt silmapaistvaid teadusmehi. Lõppkokkuvõttes sedastas seletuskiri, et on tervitatav, et Eesti teaduste akadeemial hakkab olema oluline roll Eesti teaduselu elavdamisel rahvusteadustes ning „tegelikku elu” kajastavatel aladel.¹⁰⁸

Konkreetselt on teada majandusministeeriumi esitatud ettepanekud akadeemia põhikirja seaduseelnõusse.¹⁰⁹ Neis leiti, et seaduseelnõu olevat juriid-

¹⁰⁶ Õpetatud Eesti Seltsi juubeliaktus Tartus. – Üliõpilasleht. 1938. Nr. 2. Lk. 97.

¹⁰⁷ ERA 1108-5-901. L. 52.

¹⁰⁸ ERA 1108-5-901. L. 30–31.

¹⁰⁹ ERA 1108-5-900.

dilis-tehnilisest küljest viimistlemata ning vajavat põhjalikku ümbertöötamist.¹¹⁰ Komisjon arvestaski enamike majandusministeeriumi esitatud parandustega, millest olulisim oli akadeemia liikmete õiguste ja privileegide oluline vähendamine.

28. jaanuaril 1938. aastal allkirjastas riigihoidja K. Päts oma otsusega nr 35 „edasilükkamatu riikliku vajaduse tõttu” Eesti teaduste akadeemia seaduse.¹¹¹ Selle kohaselt allutati oma seaduse piires autonoomne akadeemia haridusministeeriumile. Samas jättis seadus presidendile võimaluse öelda oma otsustav sõna erinevates küsimustes (nt akadeemikute ametisse kinnitamine).

Seaduse kohaselt pidi uue organisatsiooni valitsemist teostama akadeemia president, täiskogu ning humanitaar- ja loodusteaduste sektsiooni juhatajad ning sektsioonikogud. Akadeemial oli õigus valida tegev-, au- ja korrespondentliikmeid. Akadeemiale oli ette nähtud 20 tegevliiget, au- ja korrespondentliikmete arv ei olnud piiratud. 70. eluaasta ületanud tegevliige arvati automaatselt emeriteerunud liikme staatusesse (emeriteeruda oli võimalik enda soovil ka varem). Seadusega määrati, et kui esmaseid akadeemikuid määratakse presidendi poolt vähem kui 20, siis tuleb igal aastal valida üks uus akadeemia tegevliige kuni nõutud arvu täissaamiseni. Selline nõue kehtis ka surnud või emeriteerunud liikmete puhul. Akadeemia liikmeskonnast väljaarvamine sai toimuda vaid 2/3 täiskogu liikmete otsusel.

Põhikirja kohaselt oli akadeemia ülesandeks „/.../ üldise ja eriti Eestit käsitleva teaduse edendamine, lähtudes eeskätt tegeliku elu vajadustest välja kasvanud küsimustest”.¹¹² Oma ülesannete täitmiseks oli akadeemial võimalik algatada, korraldada ja kooskõlastada teaduslikke uuringuid, kongresse ja näitusi ning loenguid, asutada teaduslikke kogusid ja erinevaid teadusorganisatsioone, kirjastada teaduskirjandust ja -perioodikat, kuulutada välja võistlustöid, määrata auhindu teaduslike uurimistööde eest ning stipendiume. Akadeemia liikme kohuseks oli edendada isikliku uurimistööga oma erialal Eesti teadust.

Akadeemial oli põhikirja järgi õigus omada vallas- ja kinnisvara ning kinnitada tema juurde kuuluvate ühingute eelarveid ja aruandeid. Akadeemia varalised vahendid pidid moodustuma riigi eelarvest eraldatud vahenditest, kultuurkapitalilt ja muudest toetustest, väljaannete müügist, ettevõtelt saadud tuludest, annetustest jt allikatest.

13. aprillil 1938. a kinnitati haridusministri ettepanekul ning riigihoidja otsusega nr 292¹¹³ Eesti teaduste akadeemia tegevliikmeteks humanitaarteaduste

¹¹⁰ ERA 1108-5-901. L. 33–37.

¹¹¹ Riigi Teataja. 1938. Nr. 13. (art 114). L. 353–359.

¹¹² Eesti Teaduste Akadeemia seadus. – Riigi Teataja. 1938. Nr. 13.

¹¹³ ERA 1108-5-901. L. 69; Vt ka lisa isikuandmetega – Samas. L. 72–74.

seksioonis: Tartu ülikooli korraline professor, keeleteadlane J. Mark (sünd. 1890); Tartu ülikooli korraline professor, õigusteadlane J. Uluots (sünd. 1890); Tartu ülikooli korraline professor, geograaf E. Kant (sünd. 1902); eesti rahvaluule arhiivi juhataja, rahvaluuleteadlane Oskar Loorits (sünd. 1900); Tartu ülikooli korraline professor, kirjandusteadlane G. Suits (sünd. 1883) ja Tartu ülikooli adjunktprofessor, ajaloolane Hendrik Sepp (sünd. 1888). Loodusteaduste seksiooni korralisteks liikmeteks määrati: Tartu ülikooli korraline professor, arstiteadlane L. Puusepp (sünd. 1875); Tallinna tehnikaülikooli rektor, korraline professor, keemik P. Kogerman (sünd. 1891); Tartu ülikooli rektor, korraline professor, taimefüsioloog Hugo Kaho (sünd. 1885); Tartu ülikooli korraline professor, arstiteadlane K. Schlossmann (sünd. 1885); Tartu ülikooli korraline professor, arstiteadlane Aleksander Paldrok (sünd. 1871) ja Tartu ülikooli astroonoom Ernst Õpik (sünd. 1893).

Keskmine akadeemia liige oli veidi üle 50 aasta vana (vanim oli A. Paldrok – 66 ja noorim E. Kant – 36). Akadeemia tegevliikmete seas oli suhteliselt palju väljaspool Eestit hariduse saanud isikuid: J. Mark ja G. Suits olid lõpetanud Helsingi ülikooli, J. Uluots Peterburi ülikooli, L. Puusepp Peterburi sõjameditsiini akadeemia, H. Kaho Kaasani ja E. Õpik Moskva ülikooli. Páris mitmed akadeemikud olid optandid (L. Puusepp, H. Kaho ja E. Õpik; K. Schlossmann evakueerus Tartu ülikooliga Voroneži, kust saabus tagasi 1920. a sügisel).¹¹⁴ Vabadussõjas võitlesid E. Kant, J. Mark, P. Kogerman ning kõige vanem akadeemik – A. Paldrok – kellele oli antud selle eest Vabadusrist.

Millistel alustel just eelnimetatud teadlased nimetati akadeemia tegevliikmeteks ja mitte teised, on keeruline vastata. Toonases ajakirjanduses oletati, et akadeemia liikmeid üritati valida eelkõige vanimate ja tunnustatuimate Eesti teadusseltside liikmeskonnast nagu ÕES ja ELUS. 22. märtsil 1938. aastal tutvustas keeleteadlane A. Saareste J. Mägistele aga kuulujutte, mille kohaselt ajaloolasest H. Sepast saavat akadeemia liige seepärast, et ta olevat loovutanud „/.../ Vasara kasuks oma koha majandusteaduskonnas/.../”.¹¹⁵ Ajaloolane Juhan Vasar sai tõesti 1938. aastal Tartu ülikooli majandusteaduskonna majandusajaloo korraliseks professoriks, jätkates samaaegselt haridusministeeriumi teaduse ja kunstiosakonna direktori kohal. Viimane positsioon andis talle tõepoolest kaasarääkimise õiguse Eesti teaduste akadeemia liikmeskonna kujundamise osas

¹¹⁴ Venemaa eestlaste probleem oli kohaliku teaduselu jaoks teravalt üleval pärast Teist maailmasõda, kuid on näiteid, et ka varem vaadati Venemaalt tulnuid konkurentidena. Seda tööka kinnitavad mitmed allikad (nt Kroonika. Eribotaanika professori koht. – Loodusvaatleja. 1930. Nr. 3. Lk. 94; Semper, J. Kultuuri päevaküsimusi. – Eesti Üliõpilaste Seltsi Album, XI. Tartu: EÜS Kirjastus, 1940. Lk. 25).

¹¹⁵ TÜ KHO 52-105. L. 17p.

ning nagu edaspidi ilmneb, ka võtmepositsiooni mõjutamaks teadusseltse akadeemiaga liituma.

Akadeemia asukohaks määrati seadusega Tartu ning ta asus tööle Tartu ülikooli ruumides Lai tn 36. Tartu valimine akadeemia asukohaks oli igati seaduspärane. Ühelt poolt rahustas see Tartu teadlaste eliiti (vähemalt osa sellest). Teisalt asusid inimesed, laboratooriumid, raamatukogud, millele akadeemia töö pidi baseeruma, kõik Tartu ülikooli juures. Seda, et akadeemia jääb tugevasti ülikooliga seotuks, rõhutas juba 1935. aastal professor A. Piip, kes osales akadeemia põhikirja ja selle juurde käiva seletuskirja ettevalmistamises. Ta kirjutas: „Pole ju kahtlust, et ülikool ja teaduste akadeemia meie oludes jäävad tihedasse ühendusse, nii oma isikliku koosseisu poolest, sest on arvata, et akadeemia liikmeteks valitakse mõndagi ülikooli õppejõudude hulgast, kui ka tegelikust tööst, sest vaevalt oleks mõeldav meil akadeemia oma laboratooriumite, kabinetide, instituutide või isegi raamatukogu ellukutsumine rööbiti ülikooli asutustele, kuna vastavad ülikooli asutised peaks nii palju kui seda lubavad ülikooli õppeülesanded olema kättesaadavad ja tarvitavad uurimistöös ka neile akadeemia liigetele, kes ei kuulu ülikooli õppejõudude hulka, sest teaduste akadeemia kaudu saaks rakendada korraldatud teaduslikule uurimis- ja koordinatsiooni tööle ka neid õpetlasi, kes töötavad väljaspool ülikooli kas eraõpetlastena või mitmesugustes seltsides.”¹¹⁶

20. aprillil 1938. aastal toimus sümbolsest Tartu ülikooli nõukogu saalis Eesti teaduste akadeemia täiskogu esimene koosolek. Akadeemia presidendiks valiti selle käigus K. Schlossmann,¹¹⁷ asepresidendiks aga G. Suitsu loobumisel J. Mark.¹¹⁸ Loodusteaduste sektsiooni juhatajaks valiti P. Kogerman ja humanitaarteaduste sektsiooni juhatajaks E. Kant.¹¹⁹ Kõik eelnimetatud isikud kinnitati riigihoidja poolt ametisse 11. mail. Pidulikult alustati akadeemia tegevusega aga Tallinnas toimunud üldkoosolekul, mis toimus president Pätsi osavõtul Eesti kaubandus- ja tööstuskoja saalis 22. oktoobril 1938. aastal.

On tähelepanuväärne, et kuni 1940. aastani ei pidanud vastloodud akadeemia vajalikuks kinnitada oma kodukorda. Kuna enamus akadeemikuid töötas Tartu ülikoolis, kasutati töö korraldamiseks ülikooli nõukogu kodukorda, nagu ka ülikooli valimiskorda akadeemia sektsioonide juhatajate valimisel.¹²⁰

¹¹⁶ Hiio, T. Tartu Ülikool ja Eesti Teaduste Akadeemia. In: Hiio, T., Piirimäe, H. (toim.). *Universitas Tartuensis*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007. Lk. 362.

¹¹⁷ ERA 1108-5-901. L. 60–61.

¹¹⁸ ERA 1108-5-901. L. 64.

¹¹⁹ ERA 1108-5-901. L. 83, 85.

¹²⁰ ERA 1108-5-901. L. 219.

Karl Schlossmann
Akadeemia president 1938–1940

Eraldi küsimus akadeemia liikmete nimetamise kõrval oli akadeemia sekretäri kinnitamine. Sellele kohale kandideeris palju inimesi (teada on nt V. Ernits, zooloog Hans Kauri, antropoloog J. Aul, keeleteadlane Alo Raun). Nii mõnelegi neist tegi akadeemia ise pakkumise kandideerida. Ühe aktiivsema kandidaadina näitas ennast V. Ernits, kes oli mänginud olulist osa juba Eesti teaduste asutuse rajamise juures. Akadeemia sekretäriks valiti siiski üliõpilane H. Kauri¹²¹ (teda protežeeris J. Vasar).¹²²

Eesti teaduste akadeemia tööaasta kestis 14. aprillist 13. aprillini. Pärast oma esimest tegevusaastat (1938–1939) valis akadeemia täiskogu esimese uue liikme – Tartu ülikooli taimemorfoloogia ja -süstemaatika korralise professori Teodor Lippmaa (sünd. 1892), kes kinnitati riigivanema poolt akadeemia liik-

¹²¹ ERA 1108-5-901. L. 139.

¹²² TÜ KHO 147-1-18. L. 82.

meks 9. juunil 1939. aastal.¹²³ 1939. a valiti Eesti teaduste akadeemia esimeseks auliikmeks ajastukohaselt president K. Päts ja 1940. a kaitseväge ülejuhataja J. Laidoner.

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA TEGEVUS 1938–1940

Majandusministeeriumi, tsiviilkontrolli ja kultuurkapitali poolt täpsustatud akadeemia esimene eelarve 1938.–1939. aastaks kinnitati 16. juulil 1938. a suuruses 26 500 krooni.¹²⁴ Kuigi Eesti teaduste akadeemia rajati personaalakaademiana, võisid akadeemikud vajadusel moodustada omaette töögrupe erinevate teaduslike probleemide lahendamiseks. Ülevaate akadeemia projektidest ja sellega seotud töödest aastail 1938–1939 annab akadeemia 1940.–1941. aasta töökava. Olulisim töösuund oli selle põhjal „.../ Eesti praeguse elamisruumi asustuskäigu uurimine /.../” alates dokumentaalse materjali algusest Eesti ala kohta kuni 1917. aastani. Eeltöid selle projekti läbiviimiseks tegid akadeemia tegevliikmeid E. Kant, J. Uluots, H. Sepp ning lisaks neile ajaloolased J. Vasar ja Otu Liiv ning geoloog Karl Orviku. Projekti kureerisid O. Liiv, H. Sepp ja J. Uluots.¹²⁵ Asustuslooga oli seotud teinegi akadeemia projekt „Eesti kesksete asulate võrgu ja arenguloo uurimine”. Selle juhiks oli E. Kant ning uurimisprobleemiks oli „rahvastiku maalt linna rändamise põhjuste [välja]selgitamine”.¹²⁶

Akadeemia üks töösuund oli teha ettevalmistusi Carl Robert Jakobsoni 100. sünniaastapäeva tähistamiseks 1941. aastal. Eeltööd projektiga algasid 1939.–1940. aastal akadeemia liikmete J. Uluotsa, J. Margi, E. Kanti, G. Suitsu, O. Looritsa ja H. Sepa koostöös. Projekti juurde kaasati veel O. Liiv.¹²⁷ Kavas seisis ka Henriku Liivimaa kroonika eestikeelse teadusliku väljaande koostamine.

Lisaks nimetatud komplekssetele ettevõtmistele tegid akadeemia liikmed teadustööd ka oma erialavaldkondades. Eesti õigusmuististe kogumist korraldas J. Uluots; vilja koristamise, peksmise ja puhastamise ajaloo küsimuste uurimisega tegeles J. Mark; liivi keele bibliograafia koostamine oli O. Looritsa uurimisprobleem; ärkamisaja tegelaste tööde täieliku tekstikriitilise ja „asjali-

¹²³ ERA 1108-5-901. L. 123, 145–167.

¹²⁴ ERA 1108-5-901. L. 88–91.

Akadeemia eelarves vähendati esinduskulusid ning tehti ettepanek mitte maksta tasu asepresidendile ja sektsioonide juhatajatele. Viimaseid tasusid siiski ei kaotatud (ERA 66-16-3553a. L. 24–31).

¹²⁵ ERA 66-18-553. L. 3.

¹²⁶ ERA 66-18-553. L. 3–4.

¹²⁷ ERA 66-18-553. L. 4–5.

kult kommenteeritud” väljaande koostamine ja toimetamine oli G. Suitsu projekt.¹²⁸

Loodusteaduste sektsioonis kompleksseid uurimisprobleeme akadeemikud aastail 1938–1941 lahendada ei kavatsenud. Üksikvaldkondades tegeles P. Kogerman dieenide polümerisatsiooniga; K. Schlossmanni huvitasid Eesti turbavarud seoses raviautustega; T. Lippmaa koostas Eesti vegetatsioonikaarti; L. Puusepp lahendas lastehalvatuse ja humoraalsete närviimpulsside ülekandumise ning ajuglioomide küsimusi; A. Paldrok uuris dermatomükoose ja E. Öpik lendtähti.

Akadeemia väljaannete kirjastamisele eraldati 1938. aastal 3000, 1939. aastal juba 5000 krooni. Raha kulus peamiselt õpperaamatute väljaandmiseks. 1940. aastal valmis esimene *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetiste* köide, nagu ka *Eesti Teaduste Akadeemia Aastaraamat*. 1940.–1941. majandusaastal oli kavas välja anda teine aastaraamat ning C. R. Jakobsoni tegevusele pühendatud kogumik. Need eesmärgi jäid aga täitmata.

Lisaks teaduslikele projektidele kuulusid akadeemia töökavasse haridusküsimused. 8. mail 1939. aastal loodi haridusministeeriumi algatusel akadeemia juurde ülikoolide õpperaamatute komisjon teaduslike õpperaamatute ja loengute kirjastamise koordineerimiseks.¹²⁹ Sellesse kuulus viis liiget, neist kolm Tartu ülikoolist, üks Tallinna tehnikaülikoolist ja haridusministeeriumist. 1939.–1940. aastal ilmus komisjoni väljaandena 3 raamatut (T. Lippmaalt, K. Schlossmannilt ja Leo Leesmendilt), trükkimise järjekorda ootas kuus väljaannet.¹³⁰ Lisaks püüdis akadeemia mõjutada riigi kirjastamispoliitikat sel moel, et avaldas haridusministeeriumile soovi osaleda teaduslike ja populaarteaduslike tööde, mida riik plaanis osta koolidele, väljavalimisel ja väljaandmisel.¹³¹

AKADEEMIAGA LIIDETUD SELTSIDE TEGEVUS

Teadusseltsid olid enne Teist maailmasõda oluline keskkond, mille raamides Eesti teadus arenes ja eksisteeris. Tõsiteadlastele kujutasid need aga endast mõningate eranditega pigem kirjastus- kui teadusorganisatsioon. Sellisel seisukohal olid näiteks J. Mark ja H. Koppel.¹³² Seltsides tehtav teadustöö sündis valdavalt ülikoolides ametis olnud teadlaste töö tulemusel. Samas ei tohi alahinnata seltside lihtliikmete, näiteks üliõpilaste ja õpetajate panust. 20. sajandi algul olid olulisemad teadusseltsid Eesti alal ÕES, Tartu loodusuurijate selts, Eestimaa kir-

¹²⁸ ERA 66-18-553. L. 6ff.

¹²⁹ ERA 1108-5-901. L. 141.

¹³⁰ ERA 1108-5-901. L. 180; 1108-5-980. L. 7–8.

¹³¹ ERA 1108-5-901. L. 124–125.

¹³² EKM EKLA, f 16, M 113: 2. L. 14.

janduse ühing (1842) ja EKS. Neil kõikidel olid omad kogud (*resp.* muuseumid), seejuures kahel esimesel seotud Tartu ülikooliga. Pärast Eesti Vabariigi sünni osutusid suuresti baltisakslastest liikmeskonna ja juhatustega ÕES ja Tartu loodusuurijate selts eestikeelse Tartu ülikooliga seotuteks. Põhja-Eesti keskne Eestimaa kirjanduse ühing aga säilitas oma sõltumatuse ning kujunes olulisimaks baltisakslaste organisatsiooniks Eesti Vabariigis.¹³³ Tartu ülikooli juures tegutsenud ÕES-i ja loodusuurijate seltsi saatuseks oli aga eestistuda. Lisaks eestlastest seltside liikmetele tegi selles suunas tugevaid samme ka ülikooli juhtkond.

1920. aastail tekkis Tartu ülikooli juurde veel mitmeid teadusseltse, nt akadeemiline emakeele selts, akadeemiline ajaloo selts ja akadeemiline rahvaluule selts. Ülikooli rektori H. Koppeli arvates olnuks neile paslikuks katusorganisatsiooniks ÕES, kuid nii kaua kui selles oli veel baltisaksa vaimu, polnud see tema arvates mõeldav.¹³⁴ Aja möödudes vajadus katusorganisatsiooni järele üha suurenes. Selle tingis seltside töö koordineerimatus, rahvusvahelise suhtluse temaatika ning rahastamise küsimused. Iseseisva Eesti riigi viimase sõjaeelse haridusministri P. Kogermani arvates olid seltside rahastamisprobleemid tingitud eelkõige kultuurkapitali (oleks võinud olla üks potentsiaalne katusorganisatsioon riikliku teadustöö koordineerimisel) võimetusest seltside aruandeid sisuliselt kontrollida.¹³⁵

Tegevuse dubleerimist, koordineerimatust jt küsimusi arutati elavalt ka seltsides enestes. Nii oli 1934. a kevadel Tartus peetud loodusteaduste päeval arutusel koordineeriva katusorganisatsiooni loomise küsimus. Nendel päevadel tehti Eesti vanimatele teadusseltsidele ELUS-le ja ÕES-le ettepanek ühineda akadeemiaks. See mõte aga teoks ei saanud.¹³⁶

Tartu teadusseltsides domineeris Eesti Vabariigi lõpuaastatel opositsiooniline „Tartu vaim”, mis ei olnud rahul president Pätsi valitsemismeetoditega. Võimu vastustamine omas aga oma tagajärgi. A. Saareste kirjutas 1938. aasta aprillis J. Mägistele: „Ülikooli kõigi asutuste, ka EKA-i [eesti keele arhiivi], lisakrediidid lükati Tallinnas tagasi! Õeldakse: tasuks valimiste¹³⁷ tulemuste eest (nõnda ähvardas [E.] Kant juba ammu ette!)”¹³⁸

Pärast Eesti teaduste akadeemia loomist alustasid seltsid aktiivselt osalemist diskussioonides, milline peaks olema seltside suhe vastloodud akadee-

¹³³ Selts tegutses oma majas Kohtu tn 6 Tallinnas. 1946. a lõpul sai sellest Eesti NSV teaduste akadeemia presiidiumi kodu.

¹³⁴ Koppel, H. Mitte „riigikeele” vaid Eesti keele pärast. – Postimees. 13. märts 1928.

¹³⁵ Kooli ja haridusprobleemidest. Päevalehe intervjuu haridusministriga. – Päevaleht. 30. mai 1940.

¹³⁶ Päevaleht. 15. veebruar 1935.

¹³⁷ Riigikogu valimised 1938. aasta veebruaris, mille opositsioon Tartus võitis – autorid.

¹³⁸ TÜ KHO 52-105. L. 17p.

miaga.¹³⁹ Akadeemia põhikirja varasemates mustandites oli akadeemiaga ühinevatele seltsidele ette nähtud erinevaid ülesandeid ja õigusi, alates sellest, et akadeemia oleks sisuliselt teadusseltside konföderatsioon ning lõpetades võimalusega, et seltsid saaksid õiguse delegeerida loodava personaalakadeemia (20 inimest) juurde oma nõu semipermanentsed liikmed (nt viis inimest).¹⁴⁰ Ajakirjandus teadis, et kuigi esialgu olevat plaanis olnud liita akadeemiaga kõik Tartu ülikooli juures registreeritud teadusseltsid (ülikooli juurde jäänuksid vaid nõu kasvatustliku funktsiooniga seltsid), otsustati 1938. aasta sügisel liita akadeemiaga vaid suurte kogudega ÕES ja ELUS.¹⁴¹

Samas tõestab akadeemia ajalugu, et seltse ühines akadeemiaga palju enam. See oli põhjustatud sellest, et pärast akadeemia rajamist läks liikvele kuulujutt, et 1938. aastal kehtestatud uus ülikooliseadus ei võimalda Tartu ülikoolil oma eelarvest teadusseltse enam toetada. Nii näiteks kirjutati ühes dokumendis, et uus ülikooliseadus juba arvestas akadeemia asutamisega ning seepärast võeti ülikoolilt osa funktsioone ära.¹⁴² Sellest järeldati seltside juhatustes, et akadeemia alla minek on seltsidele ainus võimalus oma tegevuse jätkamiseks.

Samas pole see küsimus nii lihtne. Uus kitsendatud õigustega ülikooli põhikiri siiski lubas seltsidel Tartu ülikooli tiiva all oma tegevust jätkata. Saatuslikuks osutus seltsidele hoopis kultuurkapitali tegevus ja haridusministeeriumi teaduse ja kunstiosakonna direktori J. Vasara isik. Nimelt oli kultuurkapitali summade jaotamine, millest toetati teadust ja teadusväljaannete publitseerimist, erinevalt muudest sihtkapitalidest väga väikese ringi inimeste otsustada. Lisaks anti neid rahasid Eesti Vabariigi presidendi K. Pätsi käsutuses olnud summadest. Eelarvekomisjon koosnes seejuures kolmest liikmest. Komisjoni esimees oli alates 1937. aastast Vasar. Seepärast osundati seltside kirjades akadeemiale sageli tema isikule, mis käsitlesid seltsidele avaldatud survet akadeemiaga ühinemiseks. Kultuurkapitali nõukogu protokollis kirjutati (17. mai 1938): „[Kultuurkapitali] Nõukogu otsustas tunnustada põhistatuks ja kinnitada alalise komisjoni otsuse, mille järele Kultuurkapitali Vabariigi Presidendi osa eelarves Õpetatud Eesti Seltsile, Eesti Neuroloogia Seltsile, Akadeemilisele Emakeele Seltsile, Akadeemilisele Ajaloo Seltsile, Eesti Loodusuurijate Seltsile ning Eesti Eugeneika ja Genealoogia Seltsile teaduslikeks töödeks ja väljaanneteks ette nähtud toetused

¹³⁹ Riismaa, K. Tartu Ülikooli ja tema juures asuvate teadusseltside osa Eesti Teaduste Akadeemia sünniloos. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. 1989. Kd. XXII(1). Lk. 100.

¹⁴⁰ Eesti TA arhiiv 46-3. L. 23–24.

¹⁴¹ Teaduslikud seltsid akadeemia alla. – Postimees. 17. oktoober 1938.

¹⁴² ERA 1108-5-901. L. 57.

kuuluvad väljamaksmisele tingimusel, et nimetatud seltsid registreeriks endid Eesti Teaduste Akadeemia juures ning esitaksid viimasele oma tegevuskavad ja eelarved kinnitamiseks”.¹⁴³

Seltsides tunnetati õigustatult ohtu, et akadeemiaga ühinemisel kaob nende autonoomia. ÕES-i esimees H. Moora küsis oma kirjas akadeemia presidendile 1938. aasta oktoobris, kas ülikooli alt akadeemia alla minek ei vähenda seltside iseseisvust: „/.../ pealegi on ülikool oluliselt teistlaadne asutis kui tema juures töötavad organisatsioonid, kuna Akadeemia on asutis, mis nii tööalalt kui laadilt on täiesti paralleelne tema juurde registreeritavate ja tema tahtest olenevate teaduslike ühingutega”.¹⁴⁴

Vahetult pärast akadeemia asutamist, tegi akadeemia seltsidele (kus eeldatavasti tegeldi teaduslike küsimustega) ühinemissetpaneku. ELUS, ÕES, Eesti neuroloogia selts ja akadeemiline ajaloo selts leppisid uue suunaga Eesti teaduspoliitikas.¹⁴⁵ Nad viisid 1938. aastal sisse vajalikud muudatused oma põhikirjadesse ning läksid Eesti teaduste akadeemia alluvusse 1939. aasta jooksul (ÕES erandina 1940. a algul). Võimalik, et nii valutule ühinemisele mängis kaasa asjaolu, et vastrajatud akadeemia tegevliikmed mängisid neis teaduseltsides sageli juhtrolli. Nii oli ELUS-i presidendiks H. Kaho (samal ajal veel Tartu ülikooli rektor), Eesti neuroloogia seltsil L. Puusepp, ÕES-i juhatusse kuulus J. Mark, akadeemilise ajaloo seltsi juhatusse aga H. Sepp.

Kui ühinemise vajalikkust majandusmurede lahendamiseks mõistsid kõik liitunud seltsid, siis kuidagi ei tahtnud nad nõustuda akadeemia-poolse sooviga kontrollida nende raha kasutamist. Nimelt otsustas akadeemia täiskogu 16. novembril 1939. aastal, et akadeemial on õigus sekkuda kõikidesse seltside otsusesse, mis ületab 100 krooni maksumust stipendiaatide toetussummade osas. Akadeemiline ajaloo selts leidis seepeale, et akadeemia põhikiri ei anna õigust kinnitada või tagasi lükata liitunud seltside otsuseid,¹⁴⁶ sest see: „/.../ pidurdaks /.../ olulisel määral /.../ ühingute tegevust ja looks pretsedendi teiste samalaadiliste kitsenduste tegemiseks tulevikuski”.¹⁴⁷ ÕES oli samuti seisukohal, et selline kulude kontroll piiras vabatahtliku ühenduse õigusi. ÕES-i kirjas nenditi, et selline kontroll muutvat „/.../ iseseisva ja vabal harrastusel põhineva koondise tegevuse äärmiselt raskeks ja võt[vat] temalt edasiteotsemise mõtte”.¹⁴⁸

Selleks, et leida 100 krooni ületavate summade küsimuses kompromiss, kutsus akadeemia täiskogu 20. jaanuaril 1940. aastal Tallinnas kokku seltside

¹⁴³ ERA 66-16-3553a. L. 19.

¹⁴⁴ TÜ KHO 112-1-77. L. 8–9.

¹⁴⁵ EAA 5309-1-3. L. 1.

¹⁴⁶ EAA 2492-1-8. L. 109.

¹⁴⁷ EAA 2492-1-31. L. 131.

¹⁴⁸ EAA 2569-1-192. L. 89.

esindajate nõupidamise. Koosolekul soovitas akadeemia kirjutada seltsidel stipendiumisaajad juba aastaplaani sisse. Seltsid polnud aga sellega nõus, kuna sageli polnud võimalik ette näha, kes täpselt stipendiumi saama hakkab. Ajaloo-selts tegi sellises olukorras kompromisettepaneku, mille kohaselt akadeemiale jäänuks õigus ühe kuu jooksul seltside poolt eraldatud stipendiume vaidlustada. Kokkulepe sündis lõpuks selline, et akadeemiale jäi õigus vaidlustada stipendiumite saajaid juhul, kui stipendium ületas 150 krooni. Lisaks jäi seltsidele õigus esitada stipendiumikandidaate ka aasta sees. Uut korda plaaniti hakata rakendada 1941–1942 eelarveaastast.¹⁴⁹

Probleeme rahadega tekkis veel. Kuigi ÕES-ile võis esialgne mulje uuest suhtest jääda hea, sest nende eelarvesse eraldati varasemaga võrreldes peaaegu kaks korda suuremad summad, soovis aga samas akadeemia humanitaarteaduste seksioon ÕES-i raha kasutamist ise rohkem planeerida ja lükkas seepärast seltsi esitatud eelarve projekti aastaiks 1939–1940 tagasi. Tüli tekkis seejuures sellest, et akadeemia humanitaarteaduste seksioon ei olnud nõus ÕES-i kavaga eraldada 2500 krooni akadeemia asutatud teadusliku töö edendamise kapitali fondi. Selles, et 1940–1941. aasta eelarves oli ÕES-i summasid võrreldes eelmise eelarveaastaga vähendatud, võib näha tõendit, et riigivõim tunnetas selles seltsis opositsioonilist vaimu.

Akadeemia sünd tekitas seltsides ka lõhenemist. 21. aprillil 1939. a otsustasid EKS-i kodu-uurimise toimkonna juhtivamad tegelased (J. Aul, Mihkel Härms, H. Madisson, K. Orviku, Adolf Perandi, Aleksander Rammul, H. Riikoja, H. Sepp, Leida Voore jt) emaseltsist lahku löüa, iseseisvuda ja akadeemia alla minna. Uue seltsi asutamist motiveeriti kodumaa kompleksuurimise vajadusega, et Eestist tekiks tervikpilt.¹⁵⁰ Niisiis asutas rühm toimkonna liikmeid (eesotsas kolm juhatuse liiget: August Tammekann, H. Haberman ja Ants Laasi) Eesti kodu-uurimise seltsi. Uue seltsi juhatusse valiti A. Tammekann (esimees), H. Riikoja, H. Haberman, Gustav Ränk ja J. Aul.¹⁵¹ Eesti kodu-uurimise selts registreeriti 8. mail 1939. a Eesti teaduste akadeemia juures.¹⁵²

EKS-i kodu-uurimise toimkond jäi samuti püsima, kuid uue seltsi asutamine emaseltsile ei meeldinud. Nii leidis seltsi juhatuse 1939. aasta aprillis, et ei tee kodu-uurimise toimkonna sammudest küll tulikusimust, kuid laitis otsuse tegemisel möödaminekut EKS-i juhatusest.¹⁵³ Akadeemia vahendusel

¹⁴⁹ EAA 2492-1-32. L. 4, 11, 13–14.

¹⁵⁰ EKM EKLA F 16 M 17: 1. L. 49–50, 52.

¹⁵¹ Järv, V. Inimene ja kodu. Kodu-uurimise ajaloost Eestis. Tallinn: Eesti Raamat, 1977. Lk. 115.

¹⁵² TÜ KHO 52-137. L. 1; Järv, V. Inimene ja kodu. Kodu-uurimise ajaloost Eestis. Lk. 11.

¹⁵³ EKM EKLA F 16 M 10: 1. L. 1963.

sõlmiti 28. veebruaril 1940 Eesti kodu-uurimise seltsi ja EKS-i kodu-uurimise toimkonna vahel siiski leping, mille kohaselt koguteose *Eesti* maakondlike köidete *Viljandimaa* ja *Läänemaa* üldosa ilmumise korraldamine jäi kirjanduse seltsile. Uus kodu-uurimise selts sai aga õiguse tegeleda koguteose *Eesti* eriosade *Viljandimaa* ja *Läänemaa* trükiks ettevalmistamisega. Veel koostamisjärgus olevate köidete lõpetamine Tallinnast ja Harjumaast pidi samuti jääma EKS-i hooleks.¹⁵⁴ Eesti teaduste akadeemia laialisaatmise järel registreeris Eesti kodu-uurimise selts end septembris 1940. aastal Tartu ülikooli juures. Rektor H. Kruusi käskkirjaga 20. juunil 1941 selts aga likvideeriti.

EKS ise otsustas akadeemiaga mitte ühineda. 1937. a lõpul seltsi kirjas-tuskomisjon küll arutas võimalust jagada selts kaheks eraldiseisvaks „asutiseks”, millest esimene oleks teaduslik e uurimistööd läbiviiv ja teine majanduslik e raamatuid kirjastav.¹⁵⁵ Seltsi juhatus aga leidis, et seltsi jagamine kaheks ei ole otsustarbekas. Otsustati hoopis, et jätkata tuleb iseseisvalt, mitte alludes poliitilistele tuultele ning samas valmistuda kultuurkapitalipoolse toetuse täielikule äralange-misele.¹⁵⁶ Teadvustati enestele, et kehtiv riigivõim näeb seltsis opositsioonilist vaimu. Seepärast saadeti 1938. a juunis K. Pätsile (mitte akadeemia) kiri, milles rõhutati EKS-i apoliitilisust ning asjaolu, et tegemist on teaduse ja populaar-teaduse vahepeal eksisteeriva organisatsiooniga, mis ei peaks ühinema akadeemiaga. Kirjas kinnitati, et seltsi eesmärk ei ole saada oma tegevusest kasu.¹⁵⁷

Eesti teaduste akadeemiaga ei ühinenud veel Tartu ülikooli juures registreeritud akadeemiline kirjandusühing (asutatud 1924), mille rajamise initsiaatoriks oli G. Suits. Ühing koondas „kirjanduse eriharrastajaid” ning pööras tähelepanu kirjanduse esteetiliste külgede kajastamisele.¹⁵⁸ Ühing põhjendas oma mitteliitumist asjaoluga, et ta olevat kirjandust populariseeriv, mitte selle teaduslike aspektidega tegelev inimeste ring ning akadeemiaga liitumine tähendaks oma tegevusvaldkonna kitsendamist.¹⁵⁹

Kõige problemaatilisemaks kujunes akadeemia vahekord akadeemilise emakeele seltsiga. Selts asutati 1920. a Tartu ülikooli juures. 1938. a kuulusid seltsi juhatusse A. Saareste, J. Mägiste ja J. V. Veski.¹⁶⁰ Seltsil oli kaks sektsiooni – murde- ja emakeele sektsioon ning nende seisukohad ühinemisse aka-

¹⁵⁴ Kurs, O. Maateadusest Eestis. geograafiast ja geograafidest 20. sajandil. – Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad. 2007. Kd. VII. Lk. 65.

¹⁵⁵ EKM EKLA F 16 M 10: 1. L. 1905–1909.

¹⁵⁶ EKM EKLA F 16 M 10: 1. L. 1931, 1931–1938.

¹⁵⁷ EKM EKLA F16 M183:1. L. 194–198.

¹⁵⁸ EAA 2100-19-30. L. 2.

¹⁵⁹ ERA 1108-5-901. L. 133–134.

¹⁶⁰ EAA 2100-19-15.

deemiaga olid erinevad. Suuresti oli selle põhjuseks konkurents uurimisraha pärast. Kuidas oma tööd sisemiselt korraldada, selles selts kokkuleppele ei jõudnudki. Seoses seltsisiseste pingetega otsustas emakeele seltsi üldkogu jätkata Tartu ülikooli juures ja Eesti teaduste akadeemiaga mitte ühineda. Oma otsust põhjendati asjaoluga, et jätkates ülikooli juures, jääks seltsi vara igal juhul seltsile, akadeemiast lahkulöömisel jääks aga seltsi vara akadeemiale.¹⁶¹ Selle tõttu jäi emakeele seltsil 1938.–1939. aastal kultuurkapitalilt saamata 4400 krooni ja vabariigi presidendi eritoetussummadest 4000 krooni.¹⁶² Alles 1940. aastal eraldas haridusminister P. Kogerma seltsile 3000 krooni, et töö seal päris ei soikuks.¹⁶³

Samas oli eesti keele ja murdealane uurimistöö eesti teaduse prioriteetne uurimisülesanne. Seepärast analüüsis akadeemia humanitaarteaduste seksioon 1940. aasta aprillis kujunenud olukorda ja leidis, et vastuolude ületamiseks on vajalik akadeemia juures luua murdeuurimise instituut. Ametlikult loodi see instituut akadeemia täiskogu otsusega 17. mail 1940. aastal.¹⁶⁴ Murdeuurimise instituudi juhtajaks kinnitati Mihkel Toomse, instituudi kolleegiumi esimeheks akadeemik J. Mark. Emakeele selts komandeeris enda esindajaks instituudi juurde Tartu ülikooli eesti keele korralise professori A. Saareste.¹⁶⁵ Vastloodud akadeemia murdeuurimise instituut asus 1940. aasta juunis läbirääkimistesse emakeele seltsiga, et ära jagada omavahelised vastutusosalad, nagu see oli toimunud EKS-i ja Eesti kodu-uurimise seltsi vahel.¹⁶⁶ Tööd aga uus instituut alustada ei jõudnud, sest vahetult pärast võimupööret (2. augustil 1940) sai instituut akadeemia likvideerimiskomisjonilt kirja ettepanekuga ühineda Tartu ülikooliga.¹⁶⁷

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA LIKVIDEERIMINE

Eesti Vabariigi iseseisvus lõppes 1940. aasta juunis. 20. juulil lõpetas Eesti teaduste akadeemia uue haridusministri J. Semperi 17. juulist allkirjastatud seadusega oma tegevuse. Samal päeval viseeris haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonna direktor H. Moora käskkirja likvideerimiskomisjoni

¹⁶¹ E. Emakeele Selts jääb ülikooli juur[d]e. – Päevaleht. 1939. Nr. 89.

¹⁶² EKM EKLA F 254, M6: 3. L. 164.

¹⁶³ Kooli ja haridusprobleemidest. Päevalehe intervjuu haridusministriga. – Postimees. 30. mai 1940.

¹⁶⁴ ERA 1108-5-901. L. 304.

¹⁶⁵ Saareste, A. Avalik küsimus Kultuurkapitali Valitsusele ja meie vaimuelu juhtkonnale. – Päevaleht. 3. mai 1940; Saareste A. Murdeuurimise Instituut ja A.E.S. – Päevaleht. 25. mai 1940.

¹⁶⁶ ERA 1108-5-901. L. 333–335.

¹⁶⁷ EKM EKLA F 254, M6: 3. L. 18.

liikmete nimetamise kohta.¹⁶⁸ Komisjoni esimeheks määrati T. Lippmaa, kes oli ajakirjanduse andmeil valitud ülevõtjaks seepärast, et ta oli ainus akadeemia üldkogu poolt demokraatlikul teel valitud liige. Lippmaa juhitava komisjoni ülesandeks oli akadeemias pooleliolnud uurimiste ja trükitööde lõpuleviimine.¹⁶⁹ Akadeemia varad võttis komisjon üle 24. juulil 1940. aastal.

Akadeemia liikmete saatus esimesel nõukogude perioodil oli erinev. Haridusministrina töötanud P. Kogerman vahistati 14. juunil 1941. aastal. Teiste akadeemikute jaoks oli uuel võimul veel vähe aega ning enamasti nad jätkasid oma tööpostil ning nende represseerimist ei toimunud.

Saksa okupatsiooni ajal (1941–1944) Tartu ülikooli ajutiseks rektoriks nimetatud E. Kant pidas küll akadeemia laialisaatmist ebaseaduslikuks,¹⁷⁰ kuid selle taastamine sõjaoludes osutus võimatuks. Seepärast jätkas ülikooli ajutine rektor nõukogudeaegse otsuse elluviimist, ühendades seltsid taas ülikooli juurde, et need päris välja ei sureks.

Sõja ajal surid akadeemia tegevliikmetest A. Paldrok (1. juulil 1944), L. Puusepp (19. oktoobril 1942) ja H. Sepp (5. septembril 1943). 27. jaanuaril 1943. a hukkus T. Lippmaa nõukogude pommirünnakus Tartule. Emigreerusid J. Uluots, K. Schlossmann, E. Kant, H. Kaho, G. Suits, J. Mark, E. Öpik ja O. Loorits, nagu ka akadeemia sekretär H. Kauri. Sel moel ei õnnestunud Eestist lahkuda ainsana Sverdlovski lähedal vangilaagris olnud P. Kogermanil, kes vabastati 1945. aastal, kuna tema teeneid vajati Eesti põlevkivitööstuse arendamiseks.¹⁷¹

Emigratsioonis jätkasid akadeemikud oma tööd: E. Öpik Põhja-Iirimaa, E. Kant, K. Schlossmann, O. Loorits ja G. Suits Rootsis, H. Kaho Saksamaal, J. Mark aga Ameerika Ühendriikides. Paguluses tekkis mitmeid teadusseltse, sh Eesti teaduslik selts Rootsis (asutatud 1945 ja praegu assotsieerunud Eesti teaduste akadeemiaga) ja Eesti loodusuurijate selts (asutati 1953. aastal seltsi 100. aastapäeva tähistamiseks).¹⁷²

Milleks oli riigivõimul üldse vaja luua Eesti teaduste akadeemiat? Ilmselt oli küsimus osaliselt nn „juhitavas demokraatias“, millega „vaikiva ajastu“ režiim püüdis kindlustada oma võimu. Nii oli 1938. aastal kokku kutsutud riigikogu ülemine koda, riiginõukogu, eelkõige kutsekodade esindus, kuhu kuulusid *ex officio* ka Eesti mõlema ülikooli rektorid. Toonase riigi huvides ei olnud

¹⁶⁸ EAA 2100-19-114. L. 94.

¹⁶⁹ EAA 2100-19-114. L. 95.

¹⁷⁰ ERA 2100-19-114. L. 114.

¹⁷¹ Kogerman, A. (koost.). Paul Kogerman ja tema aeg. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2004. Lk. 196.

¹⁷² Eessõna. – *Annales Societatis Tartuensis ad Res Naturae Investigandas Constitutae*. 1957. Vol. 1. Lk. 14.

toetada poliitilistele parteidele tuginevat demokraatiat. Just seepärast püüti riigi esindusorganit üles ehitada kutsekodade kaudu, lootuses, et oma eriala professionaalid suudavad ühiskonna ees seisvaid strateegilisi ülesandeid paremini lahendada erinevalt valijate meeleoludest sõltuvatest poliitikutest. Teadlaskonnal oli riigi huvidest lähtuvalt täita oluline roll ning akadeemiat võis seepärast vaadelda teadlaste esindusorganina. Akadeemia polnud küll teadlaste koda, sest selleks oli akadeemia liiga väikesearvuline, kuid arvestades seda, millise intensiivsusega ta püüdis endaga teadusseltse liita, võib teatavat tungi kutsekoja kujundamise suunas oletada.

Riigikeskne ja poliitilistest huvidest lähtuv teaduse arendamine muutus 1930. aastate teise poole Eestile iseloomulikuks.¹⁷³ 1935. aastal loodud eesti rahvakultuuri ja rahvahariduse arendamise komisjoni tegevuse projektis kirjutati: „Teadlased, kirjanikud, kunstnikud ja haridustegelased on kutsutud mõistma rahvast, ta vaimu, hinge ja elu, ta tõekspidamisi, eesmäärke, püüdeid ja vajadusi. Samuti on nad kutsutud töötama rahva elu- ja hingejõu tõstmisele ja ühtekuuluvustunde kasvatamisele. Teaduslik /.../ looming, käies vabalt oma arengu teid, võtku oma aineid, kus see võimalik, rahva elust ja omapärast. Kogu haritlaskonna ülesandeks on rahva teenimine”.¹⁷⁴

„Vaikiva ajastu” märke leidub ka Eesti teaduste akadeemia põhikirja projekti seletuskirjas, mille koostaja A. Piip avaldas lootust, et loodav teadusstruktuur võimaldab enam tähelepanu pöörata rahvuslikele erialadele, mis pole tähtsad teoreetilise, vaid „tegeliku elu” seisukohalt.¹⁷⁵ Selline autarkia teaduselus oli ajastule iseloomulik. Eesti kohalike vajaduste esmajärjekorras kilbile tõstmine oli populistlik ning teadlased tabasid selle ära. Näiteks H. Kaho, kes oli üks väheseid eestlastest loodusteadlasi, kelle sõjaeelsed tööd omasid tähtsust ka fundamentaalteaduste vallas, hakkas 1935. aastast alates tegelema „kodumaise kartuli uurimisega”,¹⁷⁶ jätkates sel moel oma seniseid uurimusi taimefüsioloogias.

Kuigi Eesti teaduste akadeemia liikmeskond ei esindanud kogu eesti teadlaskonda, oli see võimu poolt lihtsamini kontrollitav kui opositsioonilised Tartu ülikooliga seotud õppejõud ja teadusseltsid. Näib, et akadeemia oligi mõeldud valitsuse poolt eelkõige kui katusorganisatsioon ja peamine rahastamise instrument, et selle kaudu ellu viia oma riiklikku teaduspoliitikat. Sel teel küll sekkuti päevapoliitikasse, kuid see oli ajastu märk. 1938. aastal sündinud Eesti teaduste

¹⁷³ Karjahärm, T., Sirk, V. Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1927–1940. Tallinn: Olion, 2001. Lk. 201–202.

¹⁷⁴ ERA 1108-4-555. L. 476–77.

¹⁷⁵ ERA 1108-5-901. L. 58.

¹⁷⁶ EKM EKLA F 193, 79:3. L. 1–2p.

akadeemia oli riigivõimu jaoks oluline sümboolne rekvisiit, mis tõestas, et eesti rahvas oli lõpuks „vaimult suureks” saanud.

Miks siiski Johannes Vares-Barbaruse valitsus likvideeris Eesti teaduste akadeemia, kuigi oli teada, et nõukogude teadussüsteem toetus teaduste akadeemiale? Tegemist ei saanud olla võhiklikkusega. Uue valitsuse haridusminister J. Semper, nagu ka selle teaduse ja kunsti osakonna direktor H. Moora, oli ise osalenud koosolekutel ja diskussioonides, millel arutati teaduste akadeemia loomisega seotud probleeme.¹⁷⁷ Akadeemia küsimusega oli kindlasti kursis ka toonane peaministri asetäitja H. Kruus, kes oli 1936. aastal K. Pätsi režiimi poolt Tartu ülikooli õiguste piiramiseks ette võetud sammude pärast isegi ülikooli prorektori ametist tagasi astunud.¹⁷⁸

On saatuse iroonia, et president K. Päts pidi ise allkirjastama enda ellukutsutud Eesti teaduste akadeemia likvideerimise otsuse. Pole välistatud, et see oli sihilik samm opositsioonilisse Eesti sotsialistide-revolutsionääride (hiljem Eesti iseseisva sotsialistliku tööliste) parteisse kuulunud Semperi ja Kruusi poolt. Vähem olid akadeemia likvideerimise taga Tallinnaga opositsioonis asunud Tartu ülikool ja sellega seotud üliõpilas- ning teadusseltsid.

Võib oletada, et uue võimu otsustajate motiiviks akadeemia sulgemisel ei olnud mitte niivõrd see, et neile ei meeldinud teaduste akadeemia kui institutsioon, kuivõrd need autoritaarsed poliitilised olud ja otsused, mille tulemusel akadeemia sündis. Seda kinnitab akadeemia sulgemise seaduse seletuskiri. Selles teatati: „Eesti Teaduste Akadeemia ülesandeks pidi olema üldise ja eriti Eestit käsitleva teaduse arendamine, ühtlasi aga ka kogu väljaspool ülikooli tehtava teaduse koordineerimine ja juhtimine. Selleks kõiki teadusalasid haaravaks ja suurt erapooletust nõudvaks tegevuseks polnud aga Eesti Teaduste Akadeemia võimeline oma silmapaistvalt ühekülgse moodustatud koosseisu ja sama ühekülgse võetud tegevussuuna tõttu.

Akadeemia liikmete enamus määrati nimelt isikuist, kes täiel määral pooldasid endist valitsemise suunda, kuna kõik ainuüksi teadust kandvad uurijad, kes endist poliitikat ei toetanud, sihilikult kõrvale jäeti. Eesti Teaduste Akadeemia kaudu teaduslikuks tööks antud soodustused said seepärast osaks peamiselt kitsamalt valitud ringkonnale, mitte kogu eesti teadusele.

Eesti Teaduste Akadeemia lõpetamisega ei taheta aga kaotada neid lootusi, mida on selle kaudu antud teaduslikule tööle, ega mõelda katkestada aka-

¹⁷⁷ Hiio, T. Tartu Ülikool ja Eesti Teaduste Akadeemia. In: Hiio, T., Piirimäe, H. (toim.). *Universitas Tartuensis*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007. Lk. 361.

¹⁷⁸ Hiio, T. Tartu Riikliku Ülikooli juhtimine ja rektorid. In: Hiio, T., Piirimäe, H. (toim.). *Universitas Tartuensis*. Lk. 477–478.

deemia poolt alustatud kasulike uurimisülesannete teostamist, vaid teaduslikku tööd on vaja arendada veel palju ulatuslikumalt, milleks koostatakse ka vastavad kavad”.¹⁷⁹

Seega nähtub seletuskirjast, et uus võim soovis rajada oma teaduste akadeemia uutal alustel teadusinstituutide süsteemina ja mitte akadeemikute personaalkoguna. Peatselt asus Eesti NSV hariduse rahvakomissar Nigol Andresen seda küsimust lahendama.

---

¹⁷⁹ Riismaa, K., Siilivask, K. Teadustegevuse ümberkorraldused Eestis aastail 1940–1941. – Kõörna, A. (peatoim.). 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat. (Teaduslugu ja nüüdisaeg – V vabariikliku teaduskonverentsi (2.–3. novembril 1988) materjalid). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1989. Lk. 32.

NÕUKOGUDE PERIOOD

TEADUSTE AKADEEMIA SÜSTEEMI VÄLJAKUJUNEMINE NSV LIIDUS

Peterburi teaduste akadeemia rajati 1724. aastal, reaalselt tegevust alustati 1725. Enne Veebruarirevolutsiooni 1917. aastal kuulus akadeemiale raamatukogu, arhiiv, trükikoda, trükitähtede valamiskoda ja raamatuladu, lisaks 19 laboratooriumi, uurimisjaama ja muuseumi ning 21 akadeemia juures tegutsevat komisjoni.¹⁸⁰ Venemaa rahvahariduse ministeeriumi vastutusalasse kuuluvasse Peterburi teaduste akadeemiasse kuulus 1917. aastal 44 tegevliiget. Rakenduslikke uurimisüksusi loodi Vene impeeriumi ministeeriumide juurde juba alates 19. sajandi esimesest poolest. Esimene teadusinstituut Venemaal loodi 1890. aastal ja selleks oli Ivan Pavlovi eksperimentaalmeditsiini instituut.

NSV Liidu teaduste akadeemia süsteem hakkas arenema selliseks, nagu ta lõpuks kujunes – teadusasutuste võrgustikuks – eeskätt pärast Veebruarirevolutsiooni. Kui ülikoolidesse suhtus tsaarivõim nende liberaalsuse pärast kahtlustavalt ja püüdis nende autonoomiat 1911. a piirata,¹⁸¹ siis akadeemiale vaatas võim hoopis teise pilguga, sest selle tegevliikme koht oli eluaegne ning liberaalsust akadeemia liikmetele küll ette heita ei saanud, pigem liigset konservatiivsust. Akadeemiku staatus oli privilegieeritud – akadeemia tegevliikmed figureerisid tsaariperekonna ja Vene kõrgeadli laste koduõpetajatena ja kuulusid sageli erinevate ministeeriumide õpetatud nõukogudesse ja isegi riiginõukogusse. Harvad ei olnud juhused, kus akadeemia tegevliikmed tegutsesid oluliste nõuandjatena riigi arengule tähtsate küsimuste lahendamisel. Sageli valiti nende soovitusel professoreid Vene ülikoolides. Sisuliselt vastutasid akadeemikud sel moel oma eriala arengu eest kogu riigis.

Arvestades akadeemia tegevliikmete tihedat seotust tsaarivõimuga, polnud ime, et paljud neist ei toetanud nõukogude võimu ja suhtusid masside võimuhararisse valulikult.¹⁸² Samas oli alates 1905. aasta revolutsioonist akadeemikute seas küllalt neid, kes kritiseerisid tsaarivalitsuse tegevust. Kuigi akadeemikute hulgas oli eskapiste, kes oluaks nõus minema kompromissidele südametunnistusega, kui „tasuks oli” võimalus rahus „oma asja ajada”, võib siiski öelda, et Vene

¹⁸⁰ Колчинский, Э. В поисках новых форм организации российской науки. – Академическая наука в Санкт-Петербурге в XVIII–XX веках. Санкт-Петербург: Наука, 2003. С. 347.

¹⁸¹ Колчинский, Э. Биология Германии и России – СССР в условиях социально-политических кризисов первой половины XX века. Санкт-Петербург: Нестор, 2007. С. 161–162.

¹⁸² Колчинский, Э. Борьба за выживание: Академия наук и Гражданская война. – Академическая наука в Санкт-Петербурге в XVIII–XX веках. Санкт-Петербург: Наука, 2003. С. 362–364.

revolutsioonid aastatel 1905 ja 1917 raputasid teadlaskonda. Šokki põhjustas seejuures mitte ainult võimude võimetus, vaid ka masside brutaalsus.

Vene teadlased olid tsaarivõimu lõpukümnendeil tunnistajaks olukorrale, kus ühelt poolt püüdis riigivõim ülikoolide autonoomiat piirata, teisalt aga kasvas teaduse ühiskondlik tähtsus. Selle tulemusel tekkis Vene impeeriumis üha enam ülikoolide jt riiklike struktuuride väliseid teadusasutusi. Kõrgharidus muutus üha laiemalt kättesaadavaks, rakenduslikumaks ning tudengid politiseeritumaks.

Venemaa Ajutise Valitsuse võimuperioodil 1917. aastal nimetati impeeriaatorlik Peterburi teaduste akadeemia Venemaa teaduste akadeemiaks. Seoses Ajutise Valitsuse võimuletulekuga teadlaste mõju Vene teaduse arengule suurenes. 1917. aastal saabus teadlastele võimalus ise juhtida rahvaharidusministeeriumi tööd. Juulist 1917 oli seal ministriks akadeemia teadussekretär Sergei Oldenburg. Tema abina töötas akadeemik Vladimir Vernadski. Sellises olukorras tegid mõlemad akadeemikud pingutusi, et luua sõltumatu, kuid riigi poolt finantseeritavate teadusasutuste võrk, mida juhiksid teadlased. Sel ajal muutus Venemaa teaduste akadeemia autonoomseks, saadi õigus ise valida presidenti, kadus kohustus akadeemia liikmeil elada Peterburis (tsaari eriloal oli see siiski olnud võimalik juba varem). Tehti jõupingutusi ka Vene ülikoolide süsteemi demokraatiseerimiseks, et võimaldada ülikooli õppima pääsu reaali- ja kommertsikoolide lõpetanutel ning naistel.¹⁸³

Akadeemikute S. Oldenburgi ja V. Vernadski eestvõttel töötati välja teaduslike asutuste liidu projekt. Liidu tööst kavandati osa võtma kõik riigi teadusasutused alates muuseumidest, lõpetades teadusseltside, ülikoolide ja institututidega. Liidu töö paremaks korraldamiseks pakuti välja grupeerida liiduga ühinenud teadusasutused nende töö spetsiifika järgi erinevatesse osakondadesse. Teadusasutuste liitu juhtiva komitee esimehel pidi seejuures olema õigus pöörduda otse ministrite nõukogu poole teadlaste rahaliste vajaduste katmiseks. Projekti hakati ellu rakendama akadeemia presidendi Aleksander Karpinski juhtimisel. Paraku sai Ajutise Valitsuse aeg 1917. aasta oktoobris otsa. Paljud plaanitud mõtted viisid ellu juba bolševikud.¹⁸⁴

Bolševistlik võimupööre ei meeldinud akadeemikuile, kuid veelgi enam põlgasid nad sellele järgnenud kodusõda ning taunisid Vene impeeriumi lagunemist. Akadeemikuile oli ka selge, et kui nad ei lähe koostööle uue võimuga, võib neid tabada sama saatus, kui Pariisi teaduste akadeemia liikmeid Prantsuse

¹⁸³ Колчинский, Э. В поисках новых форм организации российской науки. С. 354–356; Колчинский, Э. Биология Германии и России – СССР. С. 173.

¹⁸⁴ Колчинский, Э. В поисках новых форм организации российской науки. С. 354–356; Колчинский, Э. Биология Германии и России – СССР. С. 173.

revolutsiooni ajal 18. sajandi lõpul.¹⁸⁵ Niisiis, kuigi suures enamuses bolševismi-vastased, leidsid 1918. aastal end rahva teenriteks pidavad akadeemia tegevliikmed, et neile on koostöö uue võimuga kasulikum kui sellele vastandumine. Akadeemikud veendusid Vene kodusõja kulgedes pealegi üha enam, et ainus jõud, kes Venemaad suudaks koos hoida, on leninlased. Oli iseloomulik, et bolševikega kippusid enam koostööle pigem poliitilistelt vaadetelt parempoolsed akadeemikud, aga ka reaalinete esindajad, vastandudes niiviisi humanitaaridele ja sotsiaalteadlastele.¹⁸⁶

Bolševikud valisid samuti akadeemia oma peamiseks partneriks suhtlemisel Venemaa teadlastega.¹⁸⁷ 1917. aastal loodud Venemaa rahvakomissaride nõukogu rahvahariduse komissariaadi teaduse osakond pöördus 1918. aasta jaanuaris koostööinitsiatiiviga Venemaa teaduste akadeemia poole. Pakkumine võeti vastu. Seejuures sai koostöö eesmärgiks: „/.../ teha jõukohaselt [rahva] elu ja riigi arengu nõuetele vastavat teaduslikku tööd ja edendada riiklikest vajadusest lähtuvate üksikute küsimuste teoreetilist läbitöötamist /.../, jäädes seejuures maa teaduslike jõudude organiseerivaks ja ühendavaks keskuseks”.¹⁸⁸ Bolševikud oskasid akadeemikute koostöösoovi hinnata ja 1918. aasta aprillis sai akadeemia rahvakomissaride nõukogult neli korda enam vahendeid kui 1917. aastal.¹⁸⁹

Nõukogude teaduse ajaloos rõhutatakse õigusega bolševistliku riigipöörde elluviija, Vladimir Lenini (Uljanovi) sügavaid ootusi seoses teadusega ja seda, et selle nimel oli ta valmis teadlastele eraldama suuri rahasummasid. Seetõttu pole imestada, et üldise vana eitamise ja hävitamise tuhinas oli diktaatori suhtumine „vana kooli” teadlaskonda üllatavalt pehme. Nõukogude riigi strateegiliseks teaduse arendamise programmiks kujunes Lenini poolt 1918. aasta aprillis valminud „Teaduslik-tehniliste tööde visand”. Selles kutsuti üles rakendama akadeemikuid ja akadeemiat riigi majanduse arendamisse. Dokumendis domineeriv vaimsus soosis tsentraalse juhtimise põhimõtet, mille realiseerimisega tegeles akadeemia juba Ajutise Valitsuse ajal. Teadustöö tsentraliseerimisest kujuneski nõukogude teaduspoliitika keskne idee.

1920. aasta alguseks oli Venemaa teaduste akadeemia ainus teadusinstituutsioon kogu riigis, millel oli säilinud mingisugunegi autonoomia ja traditsiooniline ülesehitusskeem. Akadeemia oli õigusega uhke selle üle, et polnud hetkekski

¹⁸⁵ Колчинский, Э. В поисках новых форм организации российской науки. С. 367.

¹⁸⁶ Колчинский, Э. Борьба за выживание: Академия наук и Гражданская война. С. 362, 368.

¹⁸⁷ Колчинский, Э. Союз науки и труда: неравноправный брак по расчету. – Академическая наука в Санкт-Петербурге в XVIII–XX веках. Санкт-Петербург: Наука, 2003. С. 413.

¹⁸⁸ Laas, J. Teadusaeg. Teadusarendusest Eestis. Tallinn: Eesti Raamat, 1989. Lk. 72.

¹⁸⁹ Laas, J. Teadusaeg. Teadusarendusest Eestis. Lk. 75.

katkestanud tööd ka pärast oktoobripööret. Lisaks tegi akadeemia, vaatamata oma liikmeskonna osalisele vähenemisele (nii mõnedki siirdusid Läände), tänuväärset tööd, jätkates vanu teadussuundi, toetades teadusliku töö korraldamist perifeerias ning ekspeditsioonilist tegevust. Aktiivne oli publitseerimine jms.¹⁹⁰ Just 1920. aastail töötasid akadeemia juures väga tulemuslikult loodusvarade kasutuselevõtu komisjon, Jakuutia komisjon, polaaralade uurimist koordineeriv polaarkomisjon, teadmiste ajaloo komisjon jmt.¹⁹¹

Samas ei olnud akadeemia ainus teadust koordineeriv institutsioon oktoobripöörde järgsel Venemaal. 1918. aastal loodi kõrgema rahvamajanduse nõukogu juures teaduslik-tehniline osakond, millest pidi kujunema ühendav lüli teaduse, tehnika ja tööstuse vahel. 1921. aastal loodi riigis veel üks teaduskeskus – teaduslike ja teaduslik-kunstiliste asutuste peavalitsus *Glavnauka*. Sellele allutati ka Venemaa teaduste akadeemia. Nii kõrgema rahvamajanduse nõukogul kui *Glavnauka*’l oli loodud süsteemis täita oma roll, kuid osaliselt need kattusid ja see tekitas omavahelist konkurentsi.

1922. aastal kolis bolševike valitsus Moskvasse. See tähendas Petrogradi jäänud Venemaa teaduste akadeemia otsesideme katkemist valitsuse ja uue kujuneva võimukeskuse, NLK(b)P poliitbürooga ning suuremat sõltuvust hariduse rahvakomissariaadist. Akadeemikud mõistsid, et nende edasine rahastamine sõltub suuresti poliitbüroost ning viimasega suhtlemiseks loodi oma kanal. See päästis 1922. aastal akadeemia rahastamise, mille jaoks otsustas poliitbüroo eraldada vahendeid teatrile ja kunstile ettenähtud summade arvelt. Partei vastava otsuse viis ellu Aleksei Rõkov, kes oli aastail 1922–1924 Vene NFSV ja Vene NFSV rahvakomissaride nõukogu esimehe asetäitja ning 1924–1930 NSV Liidu rahvakomissaride nõukogu esimees.¹⁹² Akadeemia osales alates 1922. aastast Rõkovi juhitud spetsiaalse komisjoni töös, mille eesmärgiks oli välja selgitada erinevate teaduslike institutsioonide materiaalsed vajadused ja leida võimalused nende rahuldamiseks. See võimaldas akadeemial selgitada hariduse rahvakomissariaadile ja rahvakomissaride nõukogule, et viimastel oleks kasulik teha koostööd pigem autonoomse akadeemiaga. Hariduse rahvakomissariaat oli aga vastupidisel seisukohal, soovides akadeemiat rohkem allutada oma kontrollile. Vastav otsus sündiski 1924. aasta algul.¹⁹³

¹⁹⁰ Колчинский, Э. В поисках новых форм организации российской науки. С. 390–391.

¹⁹¹ Vt Орел, В., Смагина, Г. (сост.). Комиссия по истории знаний 1921–1932 гг. Из истории организации историко-нучных исследований в Академии наук. Санкт-Петербург: Наука, 2003; Виттенбург, Е. Павел Виттенбург, геолог, полярник, узник Гулага. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2003.

¹⁹² Колчинский, Э. Союз науки и труда: неравноправный брак по расчету. – Академическая наука в Санкт-Петербурге в XVIII–XX веках. Санкт-Петербург: Наука, 2003. С. 413–414.

¹⁹³ Колчинский, Э. Союз науки и труда: неравноправный брак по расчету. С. 417.

Seega püüdsid nii hariduse rahvakomissariaat oma teaduse juhtimise osakondadega kui ka Venemaa teaduste akadeemia olla samaaegselt kõrgeimaks teaduse korraldajaks NSV Liidus. Olukorras, kus nõukogude võim tunnistas vajadust teadustegevust kogu riigis ühtlustada ja koordineerida, seisis ees Venemaa teaduste akadeemia 200. sünnipäev. Juubel andis võimaluse akadeemial oma positsioone Venemaa teaduses parandada.

Venemaa teaduste akadeemia allus hariduse rahvakomissariaadile, kuid vajalikud vahendid juubeli läbiviimiseks eraldas rahvakomissaride nõukogu. Hariduse rahvakomissariaat venitas valitsuse poolt akadeemia juubeliks eraldatud vahendite ülekandmist. Seda asjaolu kasutas akadeemia akadeemik-sekretär S. Oldenburg ära ja tegi NSV Liidu rahvakomissaride nõukogule eesotsas A. Rõkoviga ettepaneku viia akadeemia üle viimase otsealluvusse ja anda talle üleliiduline roll teaduse korraldamisel. 1925. aasta juunis tegi A. Rõkov vastava ettepaneku ning 8. juulil otsustas NLK(b)P poliitbüroo reorganiseerida Venemaa teaduste akadeemia üleliiduliseks akadeemiaks, et „/.../ teha temast relv teaduse ja kultuuri tõstmiseks kõikide, eriti aga kultuuriliselt vähearenenud rahvaste seas /.../” NSV Liidu rahvakomissaride nõukogu otsealluvuses.¹⁹⁴ 27. juulil 1925. aastal kuulutati NLK(b)P poliitbüroo ja NSV Liidu rahvakomissaride nõukogu ühisotsuse põhjal Venemaa teaduste akadeemia NSV Liidu kõrgeimaks teadusastutuseks ning nimetati NSV Liidu teaduste akadeemiaks.¹⁹⁵ Sel moel sai ametliku heakskiidu NSV Liidus teadus- ja õppetöö üksteisest lahutamine, sest ülikoolid jäid edaspidigi hariduse rahvakomissariaadi alluvusse.

1927. aastal võeti vastu NSV Liidu teaduste akadeemia põhikiri, mille kohaselt akadeemia pidi osalema sotsialistliku ühiskonna ülesehitamises ning rakendama teaduslikke teooriaid ja uurimistulemusi praktikasse nii NSV Liidu tööstuses, majanduses kui kultuuris. Sel moel oli akadeemial riigis kahetine funktsioon – ühelt poolt tunnistati akadeemiat teadlaste koguna, teisalt aga tuli tal täita NSV Liidu rahvakomissaride nõukogu alluvuses sisuliselt teadusministeeriumi kohustusi, mis tähendas partei suurt rolli akadeemia otsustes ja akadeemia autonoomia järkjärgulist kadumist.¹⁹⁶

Seega oli kunagine Ajutise Valitsuse rahvahariduse minister Venemaa teaduste akadeemia akadeemik-sekretär S. Oldenburg saavutanud juba 1917. aastal seatud eesmärgi, mille tulemusel muutus akadeemia keskseks teadusorganisat-

¹⁹⁴ Есаков, В. (сост.). Академия наук в решениях Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) 1922–1952. Москва: РОССПЭН, 2000. С. 37.

¹⁹⁵ Колчинский, Э. Союз науки и труда: неравноправный брак по расчету. С. 418; Laas, J. Teadusaeg. Teadusarendusest Eestis. Lk. 78.

¹⁹⁶ Колчинский, Э. Союз науки и труда: неравноправный брак по расчету. С. 427–428.

siooniks kogu riigis. Sisuliselt oli akadeemia endale tagasi võidelnud koht, mis tal tsaariajal oli olnud keiserliku perekonna ning valitsusasutuste juures. Sellistest lähisuhetest tulenesid aga lisaks poliitilistele õigustele ka kohustused. Hiljuti avaldati Venemaal dokumentide kogumik, mis käsitleb NLKP poliitbüroo otsuseid seoses NSV Liidu teaduste akadeemiaga. Selles avaneb võigas pilt, mil moel poliitbüroo võttis endale õiguse mõjutada akadeemiat oma liikmeid välja viskama (akadeemiku nimetuse äravõtmise nõukogudevastase tegevuse eest), et läbi suruda endale meeldivaid akadeemiku kandidaate.¹⁹⁷

Alates 1926. aastast hakkas NSV Liidus kujunema teaduste akadeemia süsteem, mis võeti üle hiljem ka Eesti NSV-s. Selle esmaseks jooneks oli fikseeritud nõuetega aspirantuuri rajamine akadeemia juurde uue teadlaskaadri koolitamiseks. Algas akadeemia juures olnud iseseisvate teadusasutuste korraldamine teadusinstituutideks. Rajati uusi instituute või poolitati olemasolevaid, et instituutide temaatika oleks võimalikult spetsialiseeritud. Sel ajal alustati ka NSV Liidu loodusrikkuste intensiivsemat uurimist eesmärgiga neid efektiivsemalt kasutusele võtta. 1928. aastaks oli NSV Liidu teaduste akadeemia alluvuses kaheksa instituuti, kolm laboratooriumi, kaheksa muuseumi, üks kabinet, üks vaatlusjaam, 20 komisjoni ja komiteed, raamatukogu, arhiiv, kirjastus, akadeemiliste väljaannete hoidla ja rahvusvaheline raamatute vahetamise büroo. Kokku oli akadeemial 47 asutust.¹⁹⁸

Nõukogude võimu kindlustumine 1920. aastate teisel poolel tähendas ideoloogilise surve tugevnemist teadusele. Nõukogude „kultuuri revolutsiooni” üks peamisi eesmärke oli allutada teadus nõukogude korra ülesehitamisele. Keeruline oli aga kommunistlikul parteil kontrollida riigi ülimalt teadusasutust, mille 1158 töötajast oli 1929. aastal partei liikmeid kõigest 16 ja mille juhtkond koosnes enamasti juba tsaariajal valitud akadeemikutest.

Kolhooside loomise kõrghetkel 1929. aastal esines Jossif Stalin agrarlaste -marksistide konverentsil programmilise kõnega NSV Liidu põllumajanduspoliitika küsimustest, milles tõstis esile praktika edusamme ning teooria mahajäämust sotsialistlikus ülesehitustöös. Reaalsuses tähendas see partei-ideoloogia karmistumist ka teadustöös, lähtuvalt just põllumajanduse probleemidest.¹⁹⁹ Välja hakkas kujunema vastupidine suhtumine seni teaduses valitsenule – enam ei pidanud eksperiment kinnitama teooria tõe vastavust, vaid teooria pidi seletama katsetulemusi.²⁰⁰ Partei leidis akadeemia sovetiseerimiseks niisiis originaalse meetodi.

¹⁹⁷ Есаков, В. (сост.). Академия наук в решениях Политбюро. С. 51–53.

¹⁹⁸ Колчинский, Э. Союз науки и труда: неравноправный брак по расчету. С. 426.

¹⁹⁹ Stalin, J. NSV Liidu agrarpoliitika küsimustest. Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1948. Lk. 3.

²⁰⁰ Joravsky, D. The Lysenko Affair. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1970. P. 62.

Võitlus võimu üle käis akadeemias loosungi all: ühitada akadeemiline teadustöö industrialiseerimise ja põllumajanduse (kolhoosikorra) vajadustega. Paljud teadlased ei pidanud sellist kurssi õigeks, kuna leidsid, et teadusliku vabaduse piiramine ei tule teaduse arengule üldiselt kasuks.²⁰¹ Neile vaidlesid vastu teadlased-praktikud, kes leidsid, et teadus peab alluma sotsialistliku ühiskonna vajadustele. Esilekerkinud vastuolusid teadlaskonnas kasutas poliitbüroo ära lõpliku kontrolli saavutamiseks akadeemia ja akadeemikute valimise üle, mis toona oli veel suletud kommunistidest õpetlastele ja tehniliste teaduste esindajatele.

1928. aastal vastu võetud uus akadeemia põhikiri nägi akadeemikute valimisel juba ette nende poliitilise lojaalsuse kontrollimist. Suurendati ka akadeemia liikmete arvu 85-ni.²⁰² Samal aastal kuulutati välja akadeemikute valimised. Esialgu jäid mõned parteilised liikmekandidaadid valimata, kuid poliitbüroo survele ei olnud võimalik vastu seista ning esialgu ukse taha jäänud parteilased valiti hiljem siiski akadeemikuteks. 1930. aasta algul oli poliitbürool juba võimalus otsustavalt kaasa rääkida akadeemikute valimisel.²⁰³ Lisaks soovis poliitbüroo suurendada akadeemikute arvu, et sel moel suurendada kontrolli akadeemia üle. Ühes 1929. aasta lõpul valminud märgukirjas seisis: „Miks me ei või suurendada akadeemikute arvu? See annab võimaluse viia teaduste akadeemiasse uusi värskeid nõukogude meelestatusega jõudusid, kes muudavad vanad akadeemikud-reaktsionäärid väikeseks tähtsusetuks grupiks, mis ei kujuta endast enam mitte midagi tõsist akadeemia jaoks. Mõnede uute akadeemikute (nagu ka vanade akadeemikute) puhul võib osutada, et nad pole nii kõrge kvalifikatsiooniga kui seda akadeemikutelt nõutakse. Miks peab akadeemik meie juures olema eluaegne ja miks teda ei või ümber valida? Võimalik oleks sisse seada selline kord ja ümbervalimiste tähtajad. See annab meile võimaluse valida ümber neid akadeemikuid, kes osutuvad meile poliitiliselt kahjulikeks või ei oma enam teaduslikku väärtust”.²⁰⁴

Just „kahjulikest” akadeemikutest (S. Oldenburg) lahtisaamiseks algas 1930. aastate algul pihta „rahvavaenlaste” otsimine, mida ajakirjandus poliitbüroo ülesandel omakorda aktiivselt kajastas. Eesmärgiks oli represseerida akadeemikuid ja hirmutada allesjäänuid olema lojaalsed nõukogude võimule. Nii vabastati, arreteeriti või mõrvati 1930. aasta algul ca 1/5 akadeemia „nõukogudevastastest” töötajatest erinevate „süüasjade” põhjal.²⁰⁵

²⁰¹ Колчинский, Э. Советизация Академии наук (1928–1932 гг.). – Академическая наука в Санкт-Петербурге в XVIII–XX веках. Санкт-Петербург: Наука, 2003. С. 435.

²⁰² Скрыбин, Г. (ред.). Академия наук СССР. Персональный состав. Москва: Наука. Кн. 2. С. VII.

²⁰³ Колчинский, Э. Советизация Академии наук (1928–1932 гг.). С. 441–444.

²⁰⁴ Есаков, В. (сост.). Академия наук в решениях Политбюро. С. 83.

²⁰⁵ Колчинский, Э. Советизация Академии наук (1928–1932 гг.). С. 445–449; Есаков, В. (сост.).

Teadlastevastaste repressioonide kõrghetk saabus 1930. aastate teisel poolel, mil erinevate „sessioonide” ja „süüasjade” korraldamine võimaldas vabandada ebamugavatest õpetlastest. Suurim tüli puhkes lõssenkestide ja geneetika peajoone esindajate vahel, mille tulemusel aastail 1936–1938 vangistati sadu Leningradi teadlasi. Lisaks toimus 1936. aastal puhastus partei ladvikus, kus kannatasid mitmed seni teaduse arenguga lähedalt seotud olnud isikud (Nikolai Buhharin, Lev Kamenev, A. Rõkov) ja mis ei jätnud akadeemia samuti oma mõju avaldamata.

Kokku represseriti aastail 1917–1953 ligi 500-st akadeemia liikmest 45 akadeemikut ja 60 korrespondentliiget. Neist pooled hukati.²⁰⁶ Repressioonid võisid tabada kõiki – alates akadeemikuist lõpetades instituutide laborantidega ning idealistidest „tuliingeliste bolševikeni”. Akadeemia juhtkonna auks tuleb siiski öelda, et nii mõnedki neist püüdsid hirmu õhkkonnas ausaks jääda ning isegi võimudega vaielda, mis tõi kaasa jätkuva kahtlustamise „ülevalt” poolt.

1931. aastal toimus Moskvas esimene NSV Liidu teaduste akadeemia üldkogu, mis sisuliselt tähendas akadeemia üleviimise algust Leningradist Moskvasse. 1932. aastal loodi esimesed NSV Liidu teaduste akadeemia regionaalsed keskused. 1934. aastal taastati NSV Liidus teaduskraadide süsteem, mis oli kaotatud 1918. aastal. 1934. aastal viidi akadeemia lõplikult Leningradist üle Moskvasse. 1936. aastal ühendati akadeemiaga 1918. aastal asutatud NSV Liidu kommunistlik akadeemia oma instituutide ja kaastöötajatega. Enam polnud vaja parteile kuulekat kommunistlikku akadeemiat, sest ka teaduste akadeemia oli saanud parteile kuulekaks.²⁰⁷ 1938. aastal loodi NSV Liidu teaduste akadeemias senise kahe osakonna asemel kaheksa osakonda – füüsika-matemaatika, keemia, geoloogia-geograafia, bioloogia, tehnikateaduste, majanduse ja õiguse, ajaloo ja filosoofia ning keele ja kirjanduse osakond. 1939. aastal rajati esimene akadeemia filiaal Usbeki NSV-s, 1940. aastal rajati sarnane filiaal Turkmeeni NSV-s.²⁰⁸

Sellisel moel hakkas 1930. aastate algul sovetiseeritud NSV Liidu teaduste akadeemia, vaatamata pidevatele repressioonidele, omandama üha enam „teaduse impeeriumi” mõõtmeid, mis monopoliseeris kogu riigi teadussüsteemi ning kontsentreeris enda kätte suured inimressursid ja rahavood erinevatele rahvamajandusele olulistele teaduslikele probleemidele lahenduste otsimiseks. Akadeemiast oli kujunenud üks paljudest NSV Liidu riiklikest struktuuridest.

Академия наук в решениях Политбюро. С. 88–90.

²⁰⁶ Колчинский, Э. Переезд Академии наук и ее Ленинградские учреждения в 1930-е годы. – Академическая наука в Санкт-Петербурге в XVIII–XX веках. Санкт-Петербург: Наука, 2003. С. 477.

²⁰⁷ Есаков, В. (сост.). Академия наук в решениях Политбюро. С. 216–224.

²⁰⁸ Есаков, В. (сост.). Академия наук в решениях Политбюро. С. 274, 282.

Oluline oli seegi, et teadusele eraldati üha suuremaid summasid. Teadlaste juhtivkaader osteti ära märkimisväärsete privileegidega.

Lisaks liikus partei sel ajal oma algsetelt revolutsioonilistelt (proletaarselt) seisukohtadelt suurriiklikele (nt leidis aset mõistete „nõukogude” ja „vene” lähenemine). Vene patriootidest teadlaskonnale mõjus see hästi. Isegi seni bolševike suhtes oma vastumeelsust mitte varjanud I. Pavlov aktsepteeris sellist patriotismi esiletõusu. Patriotismi oludes süvenes suletus. Ainult vene keeles publitseerimine viis lõpuks spetsiifiliste fenomenide sünnini Venemaal, nagu „mitsuurinlik bioloogia” ja „pavlovlik füsioloogia”.²⁰⁹

Kokkuvõttes võib nõus olla vene teadusloolase Eduard Koltšinskiga (kes omakorda toetub teadusajaloolane Loren Grahamile) väites, et kui Vene impeeriumis oli Peterburi teaduste akadeemial tähelepanuväärne roll professionaalsete fundamentaaluuringute alal, siis NSV Liidu teaduste akadeemia ülesanne oli vastutada Vene impeeriumi taastamise eest nõukogulikis vormis.²¹⁰ Sellise, väljakujunenud sovetiseeritud teadussüsteemiga ühines 1940. aastal Eesti Vabariigi teadussüsteem.

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TEADUSLIK UURIMISINSTITUUT

Eesti Vabariik annekteeriti NSV Liidu poolt siis, kui nõukogude teadussüsteem oli juba välja kujunenud. Teaduslikku uurimistööd viidi läbi teaduste akadeemia instituutides ning õppetöö toimus ülikoolides ja rakenduslikes kõrgkoolides. Eesti teaduste akadeemia ja uue võimu silmis ebademokraatlikult nimetatud akadeemikud ei sobinud selleks algrakukeseks, millele üles ehitada Eesti NSV teaduste akadeemia, samas oli kohapeal initsiatiiv ning asjast huvitatud isikud vastava institutsiooni loomiseks olemas.

Üks võtmeisik, kes seisis Eesti Vabariigi teaduse uutele, nõukogulikele alustele üleviimise taga, oli 28. augustil 1940. aastal Eesti NSV hariduse rahvakomissariks nimetatud Nigol Andresen. Tema vastutusalasse kuulus kogu Eesti haridussüsteem, sh Tartu ülikool. Uue rahvakomissari esimene ja peamine ülesanne oli välja selgitada, millised võimalused on kohalikul ministeeriumil kõrgema hariduse ja teadusajade korraldamiseks Eesti NSV territooriumil, sest Nõukogude Liidus koordineeris kõrgkoolide tegevust Moskvas asuv üleliiduline kõrgemate õppeasutuste komitee. Tartu ülikooli 1940/41. õppeaasta esimese semestri aruandest (märts 1941) selgub: „Et selgitada mitmesuguseid õiguslikke

²⁰⁹ Колчинский, Э. Переезд Академии наук и ее Ленинградские учреждения в 1930е годы. С. 457–464.

²¹⁰ Колчинский, Э. Советизация Академии наук (1928–1932 гг.). С. 450.

küsimusi seoses ülikooli reformiga ja saada vajalikke kogemusi selle teostamiseks, selleks komandeeriti Hariduse Rahvakomissari poolt augusti lõpul Leninigradi ja Moskvasse delegatsioon, millest võtsid osa ka Tartu Ülikooli rektor H. Riikoja ja professor H. Kruus. Moskvas Üleliidulise Kõrgemate Õppeasutuste Komitees toimunud läbirääkimiste tulemusel töi delegatsioon kaasa komitee esimehe sm [Sergei] Kaftanovi kirja, millega volitati kuni edaspidise korralduseni ENSV Hariduse Rahvakomissari lahendama kohalikkude kõrgemate õppeasutiste suhtes ka Üleliidulise Kõrgemate Õppeasutuste Komitee kompetentsi kuuluvaid küsimusi”.²¹¹

Esimese sammuna reformiti Tartu ülikooli põhikiri, mille „/.../ aluseks võeti üleliiduliselt kehtiv kõrgemate õppeasutiste tüüp-ustav [põhikiri]”.²¹² Viimane hakkas kehtima alates 9. oktoobrist 1940. a, mille tulemusel sai ülikooli uueks nimeks Tartu riiklik ülikool. Ülikooli uued struktuuriüksused (kateedrid) täideti inimestega ajavahemikul 26. detsember 1940 kuni 31. jaanuar 1941. Pärast neid samme oli aeg alustada ka sisulise töö ümberkorraldamisega. 7. jaanuaril 1941. aastal toimus ülikooli rektoraadi ja kateedrijuhatajate koosolek teemal „õppe- ja teadusliku töö organiseerimise küsimusi eeloleval õppeaastal”. Kateedrite juhatajaid teavitati koosolekul, et õppejõud on nüüdsest „/.../ kohustatud edasi arendama oma teadusharu” ja et kateedrite juhatajad on „kohustatud uurimistööd kontrollima”. Kateedrijuhatajate küsimuse peale, kes koostab vajaliku teadusliku uurimistöö kava, vastas rektor Hans Kruus, et see on „/.../ suurel määral indiviidi küsimus”.²¹³

Selleks, et korraldada teaduslikku tööd ülikooli sees, pani rektor hariduse rahvakomissar N. Andresenile ette kinnitada professor Alfred Koort õppeprorektoriks teadusliku töö alal alates 10. jaanuarist 1941. Vastav kinnitus ka saabus.²¹⁴ Tõenäoliselt enam-vähem samal ajal valmis ülikooli rektoraadi tööplaan 1941. aasta kevadsemestriks, milles seisis: „Teadusliku uurimisinstituudi põhiluste väljatöötamine. Täitja A. Koort. T[äht]p[äev] 25. veebruar [1941]”.²¹⁵

A. Koort delegeeris uurimisinstituudi kava väljatöötamise eesti keele professorile A. Saarestele, kes oli olnud seotud Eesti teaduste akadeemia murdeuurimise instituudi rajamisega. Oma kava esitas Saareste 10. veebruaril 1941. aastal rektor H. Kruusile. Kava koosnes kahest osast: üldistest märkustest instituudi kohta ja märkustest eesti keele instituudi kohta eraldi. Kava üldises

²¹¹ TÜ KHO 84-12. L. 4.

²¹² TÜ KHO 84-12. L. 5.

²¹³ EAA 2100-20-9. L. 35, 36; TÜ KHO 84-12. L. 32.

²¹⁴ EAA 2100-20-9. L. 37.

²¹⁵ EAA 2100-20-9. L. 32.

osas kirjutas A. Saareste: „Meie oludele oleks vist otstarbekam, kui kavatsetav uurimisasutus [Eesti teaduslik uurimisinstituut] praegu ei loodaks mitte iseseisvaks, mingi akadeemia näol ja nimeliselt, vaid see ellu kutsutaks Ülikooli juures, jäädes tihedasse ühendusse Ülikooli õppe- ja uurimistööga, vastavate alade kateedritega, nii et õppetöö jääks enam kateedrite hooleks, uurimistöö aga selle uue asutuse vastavate organite hooleks. See moodus võimaldaks meil jõudude ja aja kokkuhoidu ning ei soetaks paralleeltööd. Kogu asutuse nimi võiks olla näit. Eesti Teaduslik Uurimisasutus, see alluks otseselt Ülikooli Rektorile ja jaguneks kaheks sektsiooniks, ühiskondlik- vaimuteaduslikuks (teaduste) ja loodusteaduslikuks (teaduste) sektsiooniks e. osakonnaks, mis omakorda jaguneksid eri teadusharude järgi autonoomseiks instituutideks, näit. Eesti Keele Instituut jne”.²¹⁶

Ülaltoodud dokument tõestab, et teaduste akadeemia loomise küsimus oli 1941. aastal mõnede ringkondade ja isikute jaoks aktuaalne, sest nõukogude süsteem eeldas seda. Ülikooli huvides aga ei saanud akadeemia asutamine kuidagi olla, sest see tähendanuks ülikooli nõrgendamist, millele A. Saareste juhtis oma kavas tähelepanu. Ülikoolil oli vaja raha hoopis juurde. Ülikooli 1939/1940. õppeaasta aruandes (märts 1941) märgiti, et teadustööga on ülikooli õppejõud kohustatud tegelema, kuid teadustööga seotud kulutusi (nt inventar) ülikooli eelarves Eesti NSV rahvakomissar 1941. aastaks võrreldes 1940. aastaga ei suurendanud.²¹⁷ Uurimisinstituutide rajamine võimaldanuks ilmselt ülikooli rahalist seisu parandada, jättes rohkem vahendeid ka õppetöö korraldamiseks, mida ülikooli hinnangul oli eelarves „liigselt kärbitud”.²¹⁸

Olemasolevad dokumendid ei võimalda üheselt väita, kes oli uue teaduste akadeemia loomise mõtte aktiivne toetaja Eestis, kuid sündmuste areng erinevate teaduslike uurimisinstituutide loomisel aastail 1941–1944 viitab sellele, et selleks isikuks võis olla hariduse rahvakomissar N. Andresen. Seda kinnitavad Tartu ülikooli arhiivis säilinud kokku viis lehte A. Koorti märkustega. Nendel puuduvad kuupäevad, kuid arvestades kirjavaberi erinevusi, millele märkmed on tehtud, ja toetudes teistele arhiividokumentidele, võib oletada, et märkmed kuuluvad kahte erinevasse ajaperioodi (kolm lehte ühte ja kaks lehte teise perioodi). Neist kaks viimast lehte võivad olla märkmed, mis A. Koort koostas enne oma

²¹⁶ ERA R-2362-1-91. L. 1.

²¹⁷ TÜ KHO 84-12. L. 46.

²¹⁸ Kokku taotles ülikool teadustöö korraldamiseks uurimisinstituutides 892 950 rubla (EAA 2100-20-9. L. 52), hariduse rahvakomissariaadi dokumentide põhjal aga 904 650 rubla (ERA R-14-1-934. L. 32). Need numbrid langevad suuresti kokku ülikooli 1941. aasta eelarve kavaga, milles taotleti esialgu eelarverele „Teaduslik uurimistöö ja leiundus” kokku 457 500 rubla, kuid pärast lisataotluse esitamist summas 520 325 rubla, taotleti Moskvast vahendeid teadustöö korraldamiseks kokku 977 825 rubla (TÜ KHO 84-12. L. 56).

kohtumist N. Andreseniga, et selgitada talle, miks ei ole võimalik Eestis luua nõukogulikku teaduste akadeemiat ja mõttekam on luua esialgu ülikooli juures teaduslikud uurimisinstituudid. Esimene neist on pealkirjastatud „Teaduslik Uurimisinstituut Tartu R. Ülikooli juures”. Selles on 5 alalõiku: „Teadusliku uurimistöö tänapäev ja tulevikuperspektiivid Nõukogude Liidus. Teadusliku uurimistöö olukord kodanlikus Eestis. Teadusliku uurimistöö ülesanded Nõukogude Eestis. Tuleviku väljavaated – Eesti Teaduste Akadeemia. Praegused võimalused ja lähtekohad, Nõukogude Eesti teadusliku uurimistöö organisatsiooni esimene etapp”.²¹⁹ Teine samasse perioodi kuuluv paberileht Koorti märkmetega aga teavitas hariduse rahvakomissari Tbilisi ülikooli teadusliku uurimistöö plaanist aastail 1939–1940, mille kohaselt ülikooli kõikide ajaloo alal tegutsevate kateedrite omavaheline teadustöö oli koordineeritud ka ilma teaduste akadeemiata ja allutatud ühele teemale – Gruusia ajaloo tundmaõppimisele.²²⁰

Hariduse rahvakomissar pidi arvestama piiratud inimeste ressursiga ja teadusasetuste puudumisega Eestis, mis tegi nõukogude süsteemile omase teaduste akadeemia (organiseeriti tavaliselt paljude teaduslike asutuste baasil) rajamise sisuliselt võimatuks. Näib, et Andresen nõustus Koorti argumentidega ja soostus akadeemia loomise esimese etapina rajama teaduslikke uurimisinstituute, nagu oli kirjutas A. Saareste kavandis. Igal juhul kinnitab N. Andresen seda mõtet oma mälestustes Tartu ülikooli tegevuse kohta aastail 1940–1941.²²¹ Sama mäletas ka rektor H. Kruus.²²² Raha taotlemisega uurimisinstituutide jaoks läks aga kiireks. 10. märtsil 1941. aastal saatis hariduse rahvakomissar Eesti NSV rahvakomissaride nõukogule TUI (teaduslike uurimisinstituutide) asutamise määruse. Ta kirjutas: „/.../ palun Teid nimetatud määrus kehtima panna esitatud kujul. TUI eelarve esitab Hariduse Rahvakomissar täiendavalt 12.03.1941”.²²³

10. märtsiks polnud ülikool hariduse rahvakomissarile jõudnud esitada veel mitte mingeid pabereid loodavate instituutide kohta. Ülikooli rektor saatis alles 11. märtsil 1941. aastal hariduse rahvakomissarile kirja, milles kirjutas: „Saadan siinjuures eelarvekavandi TRÜ teaduslike uurimisinstituutide kohta, mis on koostatud ajavahemikuks 1. aprill kuni 31. detsember 1941. Seletuskirja eelarvekavandi kohta läkitan homse postiga”.²²⁴ Viimane lubadus tõesti täideti.

²¹⁹ EAA 2100-20-19. L. 109.

²²⁰ EAA 2100-20-19. L. 108.

²²¹ Andresen, N. Koostöös rektor Hans Kruusiga. – Issakov, S., Palamets, H. (koost.). Mälestusi Tartu ülikoolist, 1900–1944. Tallinn: Olion, 1992. Lk. 425.

²²² Kruus, H. Eesti NSV Teaduste Akadeemia asutamisest. – Alumäe, N. (toim.). Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Tagasivaated. Uurimissuunad. Liikmeskond 1946–1971. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1971. Lk. 8–9.

²²³ ERA R-14-1-934. L. 25.

²²⁴ EAA 2100-20-9. L. 51.

Ülikooli teaduslikkude uurimisinstituutide eelarve kavand tõestab, et A. Koorti koostatud uurimisinstituutide nimekirja kandis väga tõsiseid kiirus- tamise märke. Nimelt märgiti selles kokku 10 uurimisinstituuti,²²⁵ kuid põllu- majandus- ja arstiteadlastega A. Koort arvatavasti ei jõudnud üldse konsulteerida ning nende struktuuride instituutide nimede asemel seisis eelarvereval lihtsalt „Põllumajandusteaduskond” ja „Arstiteaduskond”.²²⁶ 12. märtsil hariduse rahva- komissarile saadetud eelarve seletuskirjas olid teaduskondade nimed siiski asen- datud põllumajandusteaduste ja arstiteaduse instituutidega.²²⁷ Seega eksisteerisid uued instituudid ja nende isikkoosseisud (kokku 82 inimest, neist 58 vanemad teaduslikud kaastöötajad) esialgu eelkõige paberil.

Eesti NSV rahvakomissaride nõukogu kinnitas 14. märtsil N. Andreseni määruse. Selles aga märgiti, et uute teaduslike uurimisinstituutide loomine ei tohi suurendada hariduse rahvakomissariaadi eelarvet. Sellise põhjendusega saadeti Tartus koostatud eelarve 17. märtsil hariduse rahvakomissarile tagasi.²²⁸ See muu- tis oluliselt olukorda ja tegi teaduslike uurimisinstituutide (TUI) plaani esialgsel kujul mõttetuks. Pärast seda otsustati luua ülikooli juures teaduslik uurimisinsti- tuut (samuti TUI). Sellest annab tunnistust ülikooli arhiivis säilitatav kuupäevata „TRÜ juures asuva Teadusliku Uurimisinstituudi põhikirja kavand”²²⁹ – esimene tegelik TUI põhikiri (kuigi väga üldine). Teadusliku uurimise instituudi põhiees- märgid jäid samaks, vaid instituudid olid ümber nimetatud sektiioonideks.

TUI põhikirja kavandis seisis, et instituuti pidi juhtima direktor, kelle nimetas ametisse Eesti NSV hariduse rahvakomissar. Sektsioonide tegevust juh- tisid sektsioonijuhatajad, kes pidi ametisse määratama direktori esitusel samuti hariduse rahvakomissari poolt. Sektsioonide vanemaid ja nooremaid teaduslikke kaastöötajaid, nagu ka laborante ja preparaatoreid, pidi kinnitama ametisse TUI direktor sektsioonijuhataja ettepanekul.²³⁰

6. mail 1941. aastal andis Eesti NSV rahvakomissaride nõukogu välja hariduse rahvakomissari „Üldjuhendi Teadusliku Uurimisinstituudi kohta Tartu Riikliku Ülikooli juures, ja kinnitas selle eelarve summas 779 650 rubla (see raha saadi ülikooli eelarve erinevaid artikleid ümber tõstes).²³¹ Hariduse rahvakomissari üldjuhendis oli TUI uurimisülesandeid võrreldes varasemate

²²⁵ Vt seda nimestikku: Riismaa, K. Tartu Ülikooli teaduslikust uurimisinstituutidest. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. 1989. Kd. XXII(1). Lk. 136.

²²⁶ EAA 2100-20-9. L. 53.

²²⁷ EAA 2100-20-9. L. 54.

²²⁸ ERA R-14-1-934. L. 25, 32.

²²⁹ EAA 2100-20-9. L. 1–2.

²³⁰ EAA 2100-20-9. L. 1–2.

²³¹ ERA R-14-1-934. L. 33, 34; EAA 2100-20-46. L. 1.

kavanditega rohkem täpsustatud. Selles seisis, et TUI ülesandeks pidi olema: „/.../ a) teostada teaduslikku uurimistööd looduslik-tootlike jõudude ja rahva kultuuri ja loomingu tundmaõppimiseks eesmärgiga – kasutada nende uurimiste tulemusi sotsialistliku ülesehitustöö praktikas ja kultuuri edasises tõstmises, silmas pidades eeskätt ENSV elulisi probleeme ja vajadusi; b) organiseerida ja arendada võimalikult ulatuslikumalt kollektiivset koostööd üksikuis teadusharudes ja kooperasiiooni teaduse eridistsipliinide vahel, c) välja arendada kõrgesti kvalifitseeritud kaadrid teadusliku uurimistöö jaoks”.²³²

TUI käsuliine oli üldjuhendis samuti täiendatud. TUI tegevust pidi juhtima ülikooli rektor ainujuhtimise põhimõttel, sektsioone aga sektsioonijuhatajad. Seega sai rektor H. Kruus automaatselt TUI direktoriks. Lisaks seisis üldjuhendis, et „[TUI] abidirektori, sektsioonide juhatajad ja sektorite juhatajad kinnitab ametisse ja vabastab sellest Hariduse Rahvakomissari TUI direktori esitusel”.²³³ Seega oli tekkinud TUI uus struktuuriüksus – sektor. Tõenäoliselt oli see loodud ühelt poolt selleks, et anda loodavale instituudile rohkem tulevase teaduste akadeemia struktuuri, teiselt poolt aga selleks, et teadlaste omavahelist rivaalitamist vähendada, sest ega siis asjata seisnud üldjuhendis TUI ühe põhieesmärgina: organiseerida ja arendada võimalikult ulatuslikumalt kollektiivset koostööd üksikuis teadusharudes. Üldjuhendis oli kirjas, et just hariduse rahvakomissaril oli õigus jagada sektsioone sektoriteks.²³⁴

Enne mai lõppu kehtestas hariduse rahvakomissari TUI kodukorra.²³⁵ 31. mail 1941. aastal asutati TUI-s kaheksa sektsiooni²³⁶ ja rahvakomissari määras nende juhatajateks: Kristjan Kure (eesti keele ja lähemate sugukeelte sektsioon),²³⁷ Karl Taevi (eesti kirjanduse ja rahvaluule sektsioon), Richard Kleisi (Eesti ajaloo ja materiaalse kultuuri ajaloo sektsioon), A. Koorti (pedagoogika ja metoodika sektsioon), Armin Öpiku (geoloogia ja geograafia sektsioon), H. Riikoja (bioloogia sektsioon), Peter Rubeli (põllumajandusteaduste

²³² EAA 2100-20-46. L. 1–1p.

²³³ EAA 2100-20-46. L. 1p; vrd EAA 2100-11-3. L. 69.

²³⁴ EAA 2100-20-46. L. 1p; vrd EAA 2100-11-3. L. 69.

²³⁵ EAA 2100-20-19. L. 43–45.

²³⁶ Kodu-uurimise sektsioon, mis oli esialgses instituutide nimekirjas, jäi loomata. Võimalik, et see oli seotud eelseisva Eesti kodu-uurimise seltsi likvideerimisega 20. juunil 1941 (EAA 2100-11-3. L. 90p). Loomata jäi ka arstiteaduse sektsioon (instituut), sest 1. juulil 1941 pidi ülikooli arstiteaduskond reorganiseeritama Eesti NSV tervishoiu rahvakomissariaadile allutatud Tartu riiklikuks arstiteaduse instituudiks. (vrd Riismaa, K. Tartu Ülikooli teaduslikust uurimisinstituudist. Lk. 139, joonealune).

²³⁷ K. Kure oli õppeprorektor ning leninismi-marksismi õppejõud. Oletatavasti oli tema nimetamine tingitud tugevast rivaalitemisest eesti filoloogide vahel. Sellest annavad tunnistust Oskar Looitsa kibestunud alatooniga mälestused (Looits, O. Eesti ajaloo põhiprobleemid. – Iseseisvuslase Kirjavara. 1955. Kd. 11. Lk. 189–191).

seksioon) ja E. Öpiku (matemaatilis-füüsikaliste teaduste seksioon).²³⁸ Kõik seksioonijuhatajad kinnitati oma kohale alates 1. juunist 1941. Samas käskkirjas teavitati kõiki tulevasi TUI teadustöötajaid, et lisaulesandeid võivad nad endale võtta vaid „/.../ põhjendatud juhtudel ainult Hariduse Rahvakomissari nõusolekul”.²³⁹

Selleks, et teha hariduse rahvakomissarile ettepanekuid loodavate sektorite osas, kutsus H. Kruus kokku TUI seksioonijuhatajatest koosnenud nõukogu, mille koosolek toimus 4. juunil 1941. aastal.²⁴⁰ Nagu hiljem selgus, jäi see viimaseks TUI ametlikuks koosolekuks. Koosolekul esines pikema sõnavõtuga lisaks H. Kruusile ka A. Koort kui TUI üks ettevalmistajaid. Seda tõestavad tema juba mainimist leidnud kolm arhiivis säilitatavat märkmepaberit, mille põhjal A. Koort tutvustas koosolijaile olukorda, miks sündis Eesti teaduste akadeemia alles 1938. aastal (olulisim põhjus teaduslikkude kaadrite vähesus). Siis selgitas ta, et kui Eesti kõrgkoolide tarvis olevat õppetöö läbiviimiseks teadlaskond olemas, siis spetsiaalse teadusliku uurimisasutuse (akadeemia?) komplekteerimiseks ei jätkuvat inimesi, sest siis tuleks õppejõud teadustööle üle viia. Lisaks leidis A. Koort, et eesti teadlastel olevat liialt individuaalsust (palju tülitsemist), et „/.../ kasvatada kooperasiiooni tahet teiste lähemate naaberlade töötajatega”. Kokkuvõttes leidis A. Koort, et see-eest on TUI-s „/.../ võimalik arendada ulatuslikumat koostööd spetsiaalselt teaduslikule uurimistööle pühendatud osade ja Ülikooli kateedrite vahel. On võimalik saavutada jõudude kokkuhoidu ja kordineerida tööd”.²⁴¹

Seega püüdis A. Koort kohalolijaid veenda, et teaduste akadeemia sarnase asutuse tegemine oli olemasolevates oludes võimatu ning rahulduda tuleb hetkel TUI-ga. Eesti NSV teaduste akadeemia oleks võimalik rajada uute kaadrite kasvamisel.

Sektorite jagunemist seksioonides ilmestas A. Koort koosolekul näitega eesti keele ja lähemate sugukeelte seksioonist.²⁴² Sektorite juhatajad kinnitas hariduse rahvakomissar ametisse 26. juunil 1941. aastal. Sektorite juhatajateks määrati: A. Saareste (eesti keele ajalugu), J.-V. Veski (eesti kirjakeele korraldus), J. Mägiste (lähemad sugukeeled), Rudolf Põldmäe (eesti kirjandus), Eduard Laugaste (rahvaluule), R. Kleis (Eesti ajalugu), A. Koort (õppemetoodika), A. Öpik

²³⁸ EAA 2100-20-46. L. 2–2p; vrd Riismaa, K. Tartu Ülikooli teaduslikust uurimisinstituudist. Lk. 139, 141–142.

²³⁹ EAA 2100-20-46. L. 2p.

²⁴⁰ Riismaa, K. Tartu Ülikooli teaduslikust uurimisinstituudist. Lk. 142.

²⁴¹ EAA 2100-20-19. L. 106–107; vrd Riismaa, K. Tartu Ülikooli teaduslikust uurimisinstituudist. Lk. 134–135.

²⁴² EAA 2100-20-19. L. 110.

(geoloogia), E. Kant (geograafia), T. Lippmaa (botaanika), J. Aul (zooloogia), P. Rubel (agraarökonomika), Leo Rinne (sookultuur), Kaarel Veermets (metsandus), Anton Nõmmik (mullateadus) ja E. Öpik (astronoomia ja astrofüüsika).²⁴³ Samas, arvestades sektsioonide valdkondi, jäi nii mõnigi sektor veel asutamata.

Sel moel oli TUI struktuur 26. juuniks 1941. aastal suuresti paigas. TUI asukohana taotles ülikool riigilt endise saksa usaldusvalitsuse maja Lossi 1/3. Nagu tõestavad arhiivimaterjalid, alustati ka kaastöölise töövõtmist. Nii näiteks kinnitati 1. juulil 1941. aastal TUI geoloogia ja geograafia sektsiooni geograafia sektori vanemateks teaduslikeks kaastööliseks Eduard Markus ja Anton Parts.²⁴⁴ Tööd instituudi heaks jõudsid alustada mitmed eesti filoloogid. Sellest annavad tunnistust TUI likvideerimiskomisjoni materjalid, mille kohaselt klaarid ülikooli rektori ajutine kohusetäitja ning endine TUI geograafia sektori juhataja E. Kant veel oktoobris 1941. aastal töötasid välitööde läbiviimise eest, mida filoloogid olid teinud 1941. aasta suve jooksul.²⁴⁵

TUI ülesehituse sarnasusele NSV Liidu teaduste akadeemia süsteemiga juhtis esimesena tähelepanu K. Riismaa.²⁴⁶ Kui võrrelda TUI ülesehitust ja käsu-liini nõukoguliku teaduste akadeemia ja selle uurimisinstituutide ülesehitusega, siis sarnanesid TUI sektsioonijuhataja õigused ja kohustused 1947. aasta Eesti NSV teaduste akadeemia instituutide põhimääruse nendele punktidele, mis käisid instituudi direktori kohta.²⁴⁷ Sektsioonide juurde kavandatud kolleegiumide töökohustustes leiab palju sarnasust eelnimetatud põhimääruses märgitud uurimisinstituutide teadusnõukogude funktsioonidega ja iseloomulikult nõukogude süsteemile viidi teadusseltsid sektsioonide juurde.²⁴⁸ TUI direktor ja abidirektor täitnuksid kaudselt akadeemia osakonna juhatajate kohuseid, hariduse rahvakomissar oli aga sisuliselt akadeemia presidendi kohustes. Seega kirjutasid nii N. Andresen kui H. Kruus täie õigusega oma mälestustes, et TUI pidi ümber kujundatama Eesti NSV teaduste akadeemiaks.

Sel moel sündis Tartu ülikooli sees Eesti NSV teaduste akadeemia „emb-rüo”. Arvestades teadlaste arvu Eestis, oli see toonastes võimalustes ainuvõimalik lahendus veidigi eristada teadustööd õppetööst nagu eeldas nõukogulik teadussüsteem. Lisaks võimaldas selline lahendus vähendada teadlaskonna vastuseisu uuele struktuurile. Aeg pidi tõestama, kas selline lahendus ennast õigustab

²⁴³ EAA 2100-20-46. L. 1. 5–5p.

²⁴⁴ ERA R-14-1-934. L. 209, 244.

²⁴⁵ ERA R-2362-1-91. L. 42, 44, 46.

²⁴⁶ Riismaa, K. Tartu Ülikooli teaduslikust uurimisinstituudist. Lk. 141.

²⁴⁷ Eesti TA arhiiv 1-1-33. L. 66–69.

²⁴⁸ Eesti TA arhiiv 1-1-33. L. 69–70.

ja kas sellest kasvab välja täisväärtuslik ja juba suuremale arvule teadlastele tuginev teaduste akadeemia süsteem. Seda aega aga 22. juunil puhkenud sõda NSV Liidu ja Saksamaa vahel ei andnud. Sõja ajal, Saksa okupatsiooni tingimustes, kerkis veel korraks üles Eesti teaduste akadeemia küsimus.

1. augustil 1941. aastal kirjutas Tartu ülikooli ajutise rektorina tegevust alustanud E. Kant ÕES-i esimehele: „Arvestades asjaolu, et pärast ebaseaduslikku Eesti Teaduste Akadeemia likvideerimist möödunud aasta suvel registreerus ÕES uuesti Tartu Ülikooli juurde, pean oma kohuseks Teie tähelepanu juhtida sellele, et teaduslikkude seltside suhtes E.V. Tartu Ülikoolis jääb maksma endine kord, mille järele Ülikoolil osutub raskeks seltsede edaspidi rahaliselt toetada ja tuleb pidada loomulikuks, et seltsid jälle koonduks E. Teaduste Akadeemia ümber”.²⁴⁹ Seega lootis E. Kant, et osutub võimalikuks kiiresti käima panna nii Tartu ülikool kui Eesti teaduste akadeemia. Varsti aga pidi ta veenduma, et okupatsiooni tingimustes polnud isegi ülikooli õppetöö taastamine lihtne (see õnnestus alles 1942. aastal).

Pärast sõda, 19. mail 1945. aastal võttis Eesti NSV rahvakomissaride nõukogu vastu uue määruse Tartu riikliku ülikooli teaduskondade juurde uurimisinstiitute loomise kohta. Samas aga kunagine TUI ametlikult likvideeriti.²⁵⁰

---

²⁴⁹ EAA 2569-1-204. L. 86.

²⁵⁰ Riismaa, K. Tartu Ülikooli teaduslikust uurimisinstituudist. Lk. 143.

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA 1946–1950

AKADEEMIA RAJAMINE

Tartu ülikooli teaduslikul uurimisinstituudil oma tegevust sisuliselt alustada ei õnnestunudki. Nii jäi loomata oluline baas, millele uus võim lootis rajada uue „enneolematult avardunud võimalustega” teaduste akadeemia. Samas sarnaselt Saksa okupatsiooni all edasi töötanud teadlastele, püsis ka nõukogude tagalasse evakueerunud teadlaste ning funktsionääride peas jätkuvalt mõte teaduste akadeemiast.

Eestist evakueerunud teadlaste olukord oli keeruline. Nad olid laiali pillatud, neil puudus rakendus, paljudel ka sissetulek. Samas oli vaja neid väheseidki jõude säilitada tulevase ülesehitustöö jaoks. Enne vastava institutsiooni loomist toetati mõnda teadlast Eesti NSV rahvakomissariaatide eelarvetest. Nii said alates jaanuarist 1942 elatist H. Kruus, tehnikateadlane Nikolai Alumäe ja keemik Arnold Kõll.²⁵¹ See oli aga väikeste eelarvetega rahvakomissariaatidele kulukas.

Sellises olukorras tekkis Tšeljabinskis 1942. aasta esimestel kuudel mõte rajada spetsiaalne uurimisinstituut evakueerunud teadlaste jaoks. Sinna olid evakueerunud hariduse rahvakomissar N. Andresen, Tartu ülikooli rektor H. Kruus, Tallinna polütehnilise instituudi (endise Tallinna tehnikaülikooli) rektor Jüri Nuut jpt. Teadlaste koondamise mõtte üks initsiaatoreid oli seejuures Nuut. Tema isikuarhiivis on säilinud dokument „ENSV teadusliku uurimiserühma [TuR] ajutine põhimäärus. (Projekt)”. Selle väga esialgse ja puuduliku projekti kohaselt pidi loodav uurimiserühm Eesti NSV rahvakomissaride nõukogu otsusel koondama „.../ Eesti õpetlasi ning neid insenere ja eriteadlasi, kes omavad võimeid teaduslikuks uurimistööks riiklikudes huvides”.²⁵² Ka hilisem, juba konkreetne Eesti NSV riikliku teadusliku uurimise instituudi asutamise ajutise määruse kava (13. maist 1942), mille esitas N. Andresen EK(b)P keskkomitee teisele sekretärile Nikolai Karotammele, tõestab, et J. Nuut oli aktiivselt töötanud instituudi avamise huvides. Nimelt mainitakse ainsana selles dokumendis tema nime.²⁵³

Eesti NSV riikliku teadusliku uurimise instituudi loomise kohta säilinud materjalid võimaldavad väita, et arutelud instituudi üle olid Tšeljabinskis pingelised. Instituudi ja selle filiaalide asukohana märgiti erinevates dokumentides nii Tšeljabinskit, Sverdlovskit kui Jaroslavl. Instituudi ülesehitus oli analoogne Tartu ülikoolis loodud teadusliku uurimise instituudiga. Nimigi oli sama – tea-

²⁵¹ ERA R-14-1-1072. L. 26p.

²⁵² ERA R-1899-1-77. L. 2.

²⁵³ ERA R-1-2-954. L. 106p.

duslik uurimise instituut (TUI), kuid selle vahega, et nüüd pidi ta koondama kõiki Eestist evakueerunud teadlasi. Teadlased plaanisid TUI-s asutada seitse sektsiooni (füüsika-matemaatika, tehnika, keemia, majandus, õigus, põllumajandus ja metsandus ning ajalugu, kirjandus ja kultuur). Instituudi töötajaskonna hulka arvati erinevate nimekirjade järgi otsustades üle 100 inimese.²⁵⁴

Hariduse rahvakomissar N. Andresen siiski leidis, et initsiatiivgrupp oli läinud liiga kaugele, sest enamus nimekirjas olnutest ei omanud teaduskraadi ja kogemust teadusliku töö tegemiseks. Eesti NSV riikliku teadusliku uurimise instituudi asutamise ajutise määruse kava saatis Andresen Karotammele. Kavale lisatud kirjas kirjutas Andresen: „Ei ole mõeldav liigsuure asutuse organiseerimine. Peab olema vastutustunne riigi ees, et mitte asjatult riigi varasid kulutada. Ei ole normaalne teadusliku uurimisinstituudi nime all organiseerida asutust, mis oma tasemelt ei suudaks olla selle nime vääriline. /.../ [Olemas]olevail andmeil RTU [riiklik teaduslik uurimise instituut] võiks koondada enesesse 40–50 isikut mitmelt teadusalalt. Rohkem vastavaid kaadreid vaevalt jätkuks”.²⁵⁵ N. Andresen soovitas rajada instituudis kaks – ühiskonna- ning täppis- ja tehniliste teaduste sektsiooni. Sektsioonid pidi jagunema uurimisrühmadesse, millesse pidi minimaalselt kuuluma 5 isikut ja mille juhil pidi olema vähemalt kandidaadi- või magistrikraad.

Eesti NSV riikliku teadusliku uurimise instituudi ajutise põhimääruse kava esitati NSV Liidu rahvakomissaride nõukogule juunis 1942.²⁵⁶ Seal jäi see aga oletatavasti keerulise rindeolukorra tõttu kinnitamata (sakslased alustasid idarindel uut pealetungi).

Uuemad eesti ja vene ajaloolaste uurimused tõendavad, et aastail 1943–1944 valitses EK(b)P keskkomitees ning rahvakomissaride nõukogus arusaam, et ÜK(b)P keskkomitee jätab neile päris palju tegutsemisruumi ning rahvuslikkus ei ole taunitav. Nii näiteks lubati rahvusväeosade loomist (loodeti hiljem kujundada Eesti Punaarmee), rajati ka välisasjade ja kaitse rahvakomissariaadid (H. Kruus oli NSV Liidu välisasjade rahvakomissari asetäitja ning Eesti NSV „välisminister”).²⁵⁷ Nagu hiljem selgus, oli see ajutine rahvuslikkuse tolereeri-

²⁵⁴ ERA R-14-1-1072. L. 32–32p, 37, 43, 44, 47; R-14-1-1975. L. 2.

²⁵⁵ ERA R-14-1-954. L. 106; vrd Kruus, H. Eesti NSV Teaduste Akadeemia asutamisest. – Aluma, N. (toim.). Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Tagasivaated. Uurimissuunad. Liikmeskond, 1946–1971. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1971. Lk. 10.

²⁵⁶ ERA R-14-1-1072. L. 18–19; R-14-1-1073. L. 5.

²⁵⁷ Zubkova, J. Probleemne tsoon: Balti vabariikide sovetiseerimise iseärasused sõjajärgsel ajal 1944–1952. – Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised). 2007. Nr. 15(22). Lk. 184–203; Tannberg, T. Moskva institutsionaalsed ja nomenklatuursed kontrollimehhanismid Eesti NSV-s. – Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised). 2007. Nr. 15(22). Lk. 225–269.

mine tingitud eelkõige vajadusest siduda endaga suuremaid rahvamaasse võitluseks Saksamaaga. Selle „rahvusliku NEPi” ajaga²⁵⁸ seostusid uued konkreetset sammud Eesti oma teaduste akadeemia loomiseks.

H. Kruusi mälestuste kohaselt oli „/.../ Suure Isamaasõja ajal Nõukogude Liidu tagalas Teaduste Akadeemia loomise küsimus korduvalt päevakorras”.²⁵⁹ Sarnaselt mäletas toonane Eesti NSV rahvakomissaride nõukogu asjadevalitseja Harald Haberman.²⁶⁰ Kes aga võttis seda küsimust päevakorda ja veel „korduvalt”? Üks N. Andreseni kiri H. Kruusile võimaldab heita sellele küsimusele valgust.

25. novembril 1943. aastal kirjutas N. Andresen Kruusile, et „Aasia rändajad” töid temale kaks 1943. aastal asutatud Usbeki teaduste akadeemia põhikirja. „Sm. [Arnold] Veimeriga²⁶¹ oli pikem jutt nende asjade [teaduste akadeemia] tegemisest ka meil, – kirjutas Andresen Kruusile. – Küll mitte kohe Akadeemia kinnitamisest, vaid vastavate inimestega kokkupuutumisest. Oleks üsna kena seesuguseid projekte teostamagi hakata. V[eimer] arvab nimelt, et lähemal ajal peaksime kokku puutuma ühe [NSV Liidu] TA töötajaga, kellega ta vahepeal on kokku puutunud – nii veinide saatel, pisut kodusemas õhkkonnas. Selleks puhuks oleks teadagi Sind siia vaja. Ma ei tea, kuidas Su töö on korraldatud, kuid paariks päevaks ehk linna [Moskvasse] pääsed. Sa siis võiks tõepoolest hakata pisut juttu ajama. Oleks hea, kui teataksid oma ajalitest võimalustest igaks võimalikuks asjaks. Muide, veinide joomise korraldamine on seevõrra tähtis asi, et selleks juhuks juba peaks vaba aega leidma.”²⁶²

Ei ole põhjust kahelda, et nii N. Andresen, H. Kruus kui A. Veimer kohtusid mõne konkreetse NSV Liidu teaduste akadeemia töötajaga ja arutasid „pisut kodusemas õhkkonnas” 1943. aasta lõpul või 1944. aasta algul akadeemia küsimust.

1. detsembril 1943. aastal asutas Eesti NSV rahvakomissaride nõukogu tööstusliku uurimise instituudi rajamise töögrupi.²⁶³ Otsustades instituudi dateerimata põhikirja (Moskva 1944) järgi, kuulusid sellesse kindlasti põhikirja koostajad Oskar Kirret, Tarmo Randvee ja Hans Truu. Töögrupis osales veel J. Nuut, sest tema arhiivis on säilinud tema koostatud tööstuse teadusliku uurimise insti-

²⁵⁸ Vt Tannberg, T. Moskva institutsionaalsed ja nomenklatuursed kontrollimehhanismid Eesti NSV-s. Lk. 226.

²⁵⁹ Kruus, H. Eesti NSV Teaduste Akadeemia rajamine. – Kõörna, A. (peatoim.). 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat. (Teaduslugu ja nüüdisaeg – V vabariikliku teaduskonverentsi (2.–3. novembril 1988) materjalid). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1989. Lk. 39.

²⁶⁰ Haberman, H. Tagasivaatamisi. Tallinn: Eesti Raamat, 1988. Lk. 133–134.

²⁶¹ Eesti NSV rahvakomissaride nõukogu esimehe asetäitja.

²⁶² Eesti TA arhiiv 1-1-2. L. 147.

²⁶³ Eesti TA arhiiv 1-1-1070. L. 32.

tuudi määruse projekt.²⁶⁴ Näib, et instituudi põhikirja väljatöötamise käigus arutati ka loodava instituudi seost tulevikus moodustatava teaduste akadeemiaga. Nii oli J. Nuut kirjutanud oma projekti lõppu kaks märksõna: „Kooskõla tööstusega! Akadeemia”.²⁶⁵ Komisjon polnud akadeemia loomisest aga eriti vaimustatud. H. Kruusi mälestuste kohaselt olevat seisnud kavandatava instituudi põhikirjas, et kui Eesti NSV teaduste akadeemia alustab oma tegevust, kujundatakse instituut ümber „Teaduste Akadeemia Tehniliste Teaduste Sektoriks”.²⁶⁶ Nii see siiski ei olnud. Instituudi põhikirjas ei olnud vähimatki viidet võimalikule instituudi seotusele tulevase teaduste akadeemiaga. Küll aga seisis instituudi põhikirja juurde kuulunud seletuskirja ühes variandis, et „/.../ Keskinstituut võib tulevikus teenindada ka Eesti NSV Teaduste Akadeemiat”. Teises variandis aga oli kirjas, et „/.../ Instituut võib tulevikus teenindada Teaduste Akadeemia põhimisi tehnilisi osakondi”.²⁶⁷ Seega oli instituudi seos nende seletuskirjade kohaselt tulevase akadeemiaga väga ebamäärane ning lõtv.

Võimalik, et see ei meeldinud N. Andresenile, kes kogu aeg oli seisnud selle eest, et teadusliku uurimise instituudid sarnaneksid oma ülesehituselt teaduste akadeemiale ja poleks nii kitsalt spetsialiseerunud. Lisaks oli tal oma tüliõun J. Nuudiga.

Nimelt vabastati H. Kruus 1944. aasta 7. aprillil Tartu ülikooli rektori kohalt.²⁶⁸ Vaatamata sellele jäi aga tema kohustuseks „/.../ juhtida ettevalmistustöid Tartu R. Ülikooli uuestiavamiseks /.../” varsti vabastatavas Eesti NSV-s, nagu ta kirjutas ühes oma eluloos.²⁶⁹ Andresen soovis, et Kruusi koha võtaks üle Nuut. Viimane polnud sellega aga mitte mingil tingimusel nõus, kuna leidis, et ülikool oli liiga humanitaar- ja rahvusteaduste keskne. Seepärast kirjutas ta spetsiaalse kirja Eesti NSV rahvakomissaride nõukogu esimehe asetäitjale Oskar Seprele ja EK(b)P keskkomitee teisele teisele sekretärile N. Karotammele. Nuut kirjutas: „Märtsi kuu [1944] esimesel poolel Hariduse Rahvakomissar sms. Andresen teatas mulle suuliselt, et temal on otsustamisel minu ümberpaigutamise küsimus Tartu Ülikooli rektori kohale, küsides ühtlasi, kas ma sellest teadlik olen. Vastasin sellele, et mina vabatahtlikult mingil tingimusel ei nõustu selle koha vastuvõtmisega ja et olen seda ka kõige selgemal kujul teatavaks teinud sms. H. Kruusile 2 korda tema pinnasondeerimise puhul. /.../ Pean tähendama,

²⁶⁴ ERA R-1899-1-77. L. 1–1p.

²⁶⁵ ERA R-1899-1-77. L. 1p.

²⁶⁶ Kruus, H. Eesti NSV Teaduste Akadeemia asutamisest. 1971. Lk. 10.

²⁶⁷ ERA R-1-2-58-S. L. 21–22; R-2344-1-4. L. 2.

²⁶⁸ Tannberg, T. (koost.). EKP KK Büroo istungite regestid. 1940–1954. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006. Kd. I. Lk. 59.

²⁶⁹ Eesti TA arhiiv 1-5a-30. L. 2.

et minu sügavate veenete kohaselt ENSV tulevik on tihedalt seotud just tehniliste teaduste arenguga ENSV pinnal. Selle arengu soodustamisele on pühendatud kogu minu elutöö, millest sms. Andresen ei näi olevat teadlik. Kavandatud sundmääramine humanitaaralade juhtimisele seetõttu tundub mulle survena minu töökspidamistele, nõudes minult teatavat ümberorienteerumist, sellega leppides ma kaotaksin lugupidamise enda vastu. Ei kujuta endale ette, kuidas säärases olukorras sunniviisil määratud Tartu Ülikooli rektor saaks olla edukaks kaastööliseks Hariduse Rahvakomissarile tema direktiivide ellu viimisel. Olen teadlik raskustest, mis [on] seotud Tartu Ülikooli uuesti käimapanemisega sotsialistlikus Eestis. Küsimus on igakülgsest õrna iseloomuga ning vajab väga läbimõeldud käsitlemist. Pinnapealsed lahenduskatsed puht vormilise lähenemisega keerulisele küsimusele oleksid, minu arvates, asjale kahjulikud”.²⁷⁰

See seisukohtade erinevus päädis 20. juuni 1944. aastal ministrite nõukogu otsusega, mille tulemusel otsustati vabastada N. Andresen hariduse rahvakomissari kohalt „/.../ seoses tema jäämisega ENSV Rahvakomissaride vabastatud aseesimehe ametikohale” ning J. Nuudi vabastamisega Tallinna polütehnilise instituudi direktori kohalt ning nimetamisega hariduse rahvakomissariks.²⁷¹ Kohe pärast J. Nuudi määramist 28. juunil 1944. aastal kinnitas Eesti NSV rahvakomissaride nõukogu tööstuse teadusliku uurimise keskinstituudi põhikirja.

Samas pidi J. Nuut nüüd vastutama nii Tartu riikliku ülikooli kui Tallinna polütehnilise instituudi käimapaneku eest. Ta mõistis, kui keeruline oli see küsimus olukorras, kus polnud veel ülevaadet Eestisse jäänud teadlastest ja nende suhtumisest tagalast tulnutesse. See võis tekitada uues hariduse rahvakomissaris õigustatud pessimismi veel ühe institutsiooni – teaduste akadeemia – käimälükkamise suhtes. Seda tööka kinnitavad H. Habermani mälestused.²⁷² Lisaks oli akadeemia käimapaneku suhtes Nuudiga sarnastel põhjustel kahtleval seisukohal H. Kruus.²⁷³ Kõik see võttis tõenäoliselt hoogu maha Eesti NSV teaduste akadeemia ametlikuks loomiseks veel nõukogude tagalas ja Eesti NSV valitsusasutuste Võru perioodil (2.–24. september 1944), kuigi toona koostati isegi akadeemia eelarve.²⁷⁴ Keskenduti kõige tähtsamale, milleks oli kõrgkoolide käimapanek Tartus ja Tallinnas. See toimus vastavalt 17. ja 11. novembril 1944. aastal.²⁷⁵

Poliiitiline olukord Eestis oli 1944. aasta lõpul ja 1945. aasta algul keeruline. Uuel võimul oli raske end kehtestada NSV Liidus kasutusel olnud meeto-

²⁷⁰ ERA R-1899-1-3. L. 3–3p.

²⁷¹ ERA R-3-3-214. L. 1; R-3-3-215. L. 1.

²⁷² Haberman, H. Tagasivaatamisi. Lk. 134.

²⁷³ Kruus, H. Eesti NSV Teaduste Akadeemia rajamine. 1989. Lk. 39.

²⁷⁴ Kruus, H. Eesti NSV Teaduste Akadeemia asutamisest. 1971. Lk. 10.

²⁷⁵ ERA R-1899-1-7. L. 2–3.

ditega, st repressioonidega. Arvestada tuli rahva hoiakutega, puudus oli toidust, käis võitlus metsavendadega jpm. See ei võimaldanud Moskva keskvõimul järele sekkuda Eesti valitsemisse, sest vastasel juhul oleks pöördunud rahva meel- sus veelgi enam nõukogude võimu vastu. ÜK(b)P keskkomitee orgbüroos võeti 1944. aasta oktoobris küll vastu otsused „vigadest ja puudustest” Balti liidu- vabariikide parteiorganisatsioonide töös ning rõhutati võitlust „kodanliku nat- sionalismiga”, kuid EK(b)P keskkomitee neid Eesti NSV olukorrast lähtudes ei järginud. Ka ÜK(b)P keskkomitee käepikendus Eestis, ÜK(b)P Eesti büroo (tegutstes 1944–1947) „kodanliku natsionalismiga” ei võidelnud ja oma Eesti seltsimeeste tegevusse eriti vahele ei seganud. Seega salliti eesti kommunistide tegevust ja aastail 1944–1947 olid neil suhteliselt vabad käed võimu teosta- miseks.²⁷⁶

Sellises poliitilises olukorras, kus vabadus ise otsustada oli päris suur, lei- dis ka EK(b)P keskkomitee vajaliku olevat rajada Eesti olusid ja eeskätt koha- likke probleeme uuriv teaduste akadeemia. Kuigi vajadus teadusinstituutide järele oli olemas, polnud kõrghariduse juhid otsustavaks sammuks valmis.

Lõpliku tõuke kohaliku teaduste akadeemia rajamisele andis arvatavasti NSV Liidu teaduste akadeemia 220. aastapäeva tähistamine piduliku sessioo- niga 15. juunist kuni 3. juulini 1945. aastal, esialgu Moskvast, pärast Leningra- dis. Eesti teadlaskonda esindas Moskvast delegatsioon koosseisus: välisminis- ter H. Kruus, Tartu ülikooli rektor A. Koort, hariduse rahvakomissar J. Nuut ja Tallinna polütehnilise instituudi rektor Albrecht Altma.²⁷⁷ Samal ajal oli Moskvast EK(b)P keskkomitee esimene sekretär N. Karotamm, kes „n-ö püstijala kohtu- misel” Eesti esinduses küsis H. Kruusi arvamust Eesti teaduste akadeemia asuta- mise kohta. H. Kruusi mälestuste kohaselt oli just EK(b)P keskkomitee otsusta- nud haarata initsiatiivi, et akadeemia tööle rakendada. Lubati igakülgselt abi.²⁷⁸ Nii oli skeptikutelt võetud kõik relvad.

Tõenäoliselt arutasid akadeemia küsimust Moskvast lisaks N. Karotam- mele ja H. Kruusile veel A. Koort, J. Nuut ning A. Altma. Just neist said hiljem Eesti NSV teaduste akadeemia organiseerimistoimkonna liikmed. Kellele eel- nimetatuid kuulus mõte just nimelt taastada Eesti teaduste akadeemia ja kujun- dada see Eesti NSV teaduste akadeemiaks, ei ole praegu teadaolevate dokumen- tide põhjal võimalik vastata. (Selliseid katseid taastata Eesti Vabariigi aegseid

²⁷⁶ Vrd Zubkova, J. Probleemne tsoon: Balti vabariikide sovetiseerimise iseärasused sõjajärgsel ajal 1944–1952. Lk. 184–203; Tannberg, T. Moskva institutsionaalsed ja nomenklatuursed kontrolli- mehhanismid Eesti NSV-s. Lk. 225–269; Zubkova E. Прибалтика и Кремль 1940–1953. Москва: РОССПЭН, 2008. С. 129–130.

²⁷⁷ Kruus, H. Eesti NSV Teaduste Akadeemia rajamine. 1989. Lk. 39–40.

²⁷⁸ Kruus, H. Eesti NSV Teaduste Akadeemia rajamine. 1989. Lk. 39.

teadusega seotud objekte oli mitmeid. Nii püüti nt 1945. aasta novembris taastada ajakirja *Eesti Loodus*.²⁷⁹)

22. juunil 1945. aastal valmis Eesti NSV rahvakomissaride nõukogu ning EK(b)P keskkomitee ühismääruse projekt Eesti teaduste akadeemia taastamiseks, mis kooskõlastati EK(b)P keskkomitee büroos 27. juunil.²⁸⁰ 28. juunil 1945. aastal – täpselt aasta pärast Eesti NSV tööstuse teadusliku uurimise keskinstituudi põhikirja kinnitamist – andsid Eesti NSV rahvakomissaride nõukogu esimees A. Veimer ja EK(b)P keskkomitee sekretär N. Karotamm välja määruse nr 577 „Teaduste Akadeemia taastamise kohta”. Selles seisis: „Teadusliku uurimistöö õigeks nõukogulikuks korraldamiseks Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu ja Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei KK määravad: 1. Taastada Eesti Teaduste Akadeemia ning kujundada see Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Teaduste Akadeemiaks”.²⁸¹

Et selline sõnakasutus ei olnud juhus, annavad tunnistust Eesti teaduste akadeemia arhiivis säilitatavad A. Veimeri telegrammide koopiad Gruusia, Usbeki ning Armeenia nõukogude vabariikide rahvakomissaride nõukogudele palvega saata nende liiduvabariikide akadeemiate põhikirjad, et kaasa aidata Eesti Vabariigi teaduste akadeemia taastamisele ja reorganiseerimisele.²⁸²

Miks räägiti akadeemia taastamisest? Võib vaid teha oletusi küsimuse vormis. Kas sooviti sellega rõhutada, et Eesti NSV-s asutatav teaduste akadeemia tegeleb erinevalt NSV Liidu teaduste akadeemiast kohalike probleemide uurimisega, nagu seda tegi Eesti teaduste akadeemia? Või taheti 1938. aastal asutatud akadeemia taastamisega tõestada, et teiste vennasvabariikide sõja ajal loodud akadeemiad olid nooremad kui Eesti oma? Või püüdsid kohalikud nõukogude võimuga koostööle läinud haritlased siiski ennast petta, uskudes sotsialistliku vabariigi suveräänsusesse ning enda võimekusse protsesse suunata?

1945. aastal ettevõetud Eesti teaduste akadeemia ümberkujundamine Eesti NSV teaduste akadeemiaks erines tunduvalt 1941. aasta Tartu ülikooli teadusliku uurimisinstituudi ellurakendamise kavast. Kui 1941. aastal pidi loodama eelkõige ülikooli siseste instituutide näol baas kohaliku akadeemia loomiseks, siis 1945. aastal alustati kogu Eestit hõlmava akadeemia struktuuri (instituudid) väljatöötamist koos sinna tööle sobivate inimeste koguarvu väljaselgitamisega ja peeti oluliseks akadeemikute ametisse panemist. Viimatimainitud lähenemist

²⁷⁹ ERAF 1-4-222. L. 4–5.

²⁸⁰ Veskimägi, K.-O. Kuidas valitseti Eesti NSV-d. Eestimaa Kommunistliku Partei KK büroo 162 etteastumist 1944–1956 vahemängude ja sissejuhatustega. Tallinn: Varrak, 2005. Lk. 152.

²⁸¹ Eesti TA arhiiv 1-1-1. L. 1.

²⁸² Eesti TA arhiiv 1-1-1. L. 153–155.

soovitas H. Habermani mälestuste kohaselt üks NSV Liidu teaduste akadeemia poolt eestlastele konsultandiks määratud geograaf, kes olevat olnud optimistlik mees ja leidnud, et kiiresti tuleb komplekteerida tulevase akadeemia koosseis ja koostada põhikirja projekt. Seda geograafi soovitas H. Kruusile 1945. aasta juulis NSV Liidu teaduste akadeemia presidendiks valitud Sergei Vavilov, kelle jutul H. Kruus seoses Eesti teaduste akadeemia loomisega käis.²⁸³

28. juunil 1945 loodud Eesti NSV teaduste akadeemia organiseerimistoimkonna mõjuvõimas koosseis pidi tagama akadeemia kiire ja valutu käima-paneku. Eesti NSV rahvakomissaride nõukogu määruse nr 577 kohaselt kinnitati organiseerimistoimkonda ajalooteaduste doktor ning välisasjade rahvakomissar H. Kruus (esimees), EK(b)P keskkomitee propagandasekretär Eduard Päll, matemaatikateaduste doktor ning hariduse rahvakomissar J. Nuut, filosoofiateaduste doktor ning Tartu ülikooli rektor A. Koort, füüsikateaduste doktor ning Tallinna polütehnilise instituudi rektor A. Altma ja loodusteaduste doktor ning Eesti NSV tööstuse teadusliku uurimise keskinstituudi geoloogiaosakonna juhataja A. Luha. Nagu kinnitavad organiseerimistoimkonna koosolekute protokollid jt allikad oli toimkonnaväliselt akadeemia organiseerimisele suur mõju Eesti NSV rahvakomissaride nõukogu esimehe asetäitjal N. Andresenil, seda eriti akadeemia liikmete nimetamise osas, ja Tartu ülikooli õppeprorektoril H. Habermanil.²⁸⁴ Organiseerimistoimkonna sekretäriks nimetati ajaloolane Feliks Roose.

Eelnimetatute eesseisev töö ei saanud olla lihtne, sest olid ju orgkomitees juhtival positsiooni 1940. aastal Tartu ülikooli juhtimises olulist rolli mänginud H. Kruus ja A. Koort ning Tallinna tehnikaülikooli rektor J. Nuut, kes kujutasid endale hästi ette, kui keeruline oli luua olemasolevate inimeste baasil teaduste akadeemiat ja samas hoida töövõimelisena ülikoole.

Akadeemia korraldustoimkonnal tuli E. Pälli ettepanekul esitada oma plaanid Eesti NSV teaduste akadeemia töösse rakendamiseks juba 1. augustiks – vaid üks kuu pärast toimkonna kokkukutsumist.²⁸⁵ Kuna andmeid teadusliku kraadiga inimeste kohta alles otsiti (rahvakomissariaatide aparaadist, maakondadest ja isegi koolidest), siis ei jõutud vastavaid dokumente Eesti NSV rahvakomissaride nõukogu esimehele esitada enne 1945. aasta 13. septembrit.²⁸⁶

Kokku pidas akadeemia orgkomitee (nagu nad end ise nimetasid) ajavahemikul 9.–15. juulini 1945. aastal neli koosolekut.²⁸⁷ 30. augustiks kutsuti

²⁸³ Haberman, H. Tagasivaatamisi. Lk. 134.

²⁸⁴ Eesti TA arhiiv 1-1-1. L. 123; Haberman, H. Tagasivaatamisi. Lk. 134; Eilart, J. Teaduste Akadeemia kaks algust. – Eesti Teaduste Akadeemia 1938–1998. Ülevaateid ja meenutusi. Kronoloogia. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1998. Lk. 134; Keres, H. Teerajajatest taasasutatud Teaduste Akadeemias. – Samas. Lk. 136.

²⁸⁵ Veskimägi, K.-O. Kuidas valitseti Eesti NSV-d. Lk. 152.

²⁸⁶ Eesti TA arhiiv 1-1-1. L. 79.

²⁸⁷ Eesti TA arhiiv 1-1-1. L. 3–31.

kokku viies koosolek,²⁸⁸ mis pidi üle vaatama Eesti NSV rahvakomissaride nõukogule esitatavad ettepanekud akadeemia asutamiseks. Selle koosoleku protokoll puudub. Kolm esimest orgkomitee koosolekut toimusid Tallinnas H. Kruusi kabinetis, 15. juuli istung toimus Tartu ülikooli nõukogu saalis. Komisjoni liikmete töökoormus oli suur, kaks Tallinnas toimunud koosolekut toimusid hilja õhtul ning lõppesid alles südaööl.

Orgkomitee koosolekud, millel osales palju koopteeritud liikmeid, tõestasid, et probleemid olid nii Tallinna kui Tartu kõrgkoolides kui ka rahvakomisariaatide juures tegutsevates instituutides sarnased, sest kõik nad olid ülesehitusfaasis. Eriti käis see Eesti NSV põllutöö rahvakomissariaadi juures asuvate instituutide kohta. Seega oli keeruline otsustada paljude struktuuriüksuste sobivuse üle loodava akadeemia süsteemi üleviimiseks. Et saada selgem pilt olemasolevatest ressurssidest, nõutas orgtoimkond erinevate Eestis asuvate teaduslike struktuuride juhtidelt ülevaated nende vastutusalas olevatest teaduslikest ja administratiivkaadritest,²⁸⁹ ruumide olukorrast ja asutuste rahalistest võimalustest.²⁹⁰ Aruannetest selgus, et sõja ajal lahkusid Eestist võimekamad teadlased, paljud olid sõjas surma saanud või kadunuks jäänud. Seetõttu oli teadlasi vähe ning nende kvalifikatsioon oli sageli madal. Uurimistöö jaoks mõeldud ruumid olid paljuski purustatud või kehvast seisukorras, nappus oli aparatuurist ja teadustöö läbiviimiseks vajalikest vahenditest. Orgkomitee pidi arvestama ülikoolide soovidega, et nende poolt eraldatavate jõudude baasil loodavad akadeemia instituudid jätkaksid tööd Eesti ülikoolide struktuurides ja ruumides, sest vastasel korral oleks oluliselt kannatanud õppetöö läbiviimine.

Eriti keeruline oli olukord erialadel, kus õppe- ja teadustöö toimus samaaegselt nii Tartus kui Tallinnas (keemia, geoloogia ja põllumajandus). Vastavate instituutide rajamise võimaluste väljaselgitamiseks moodustati alakomisjonid, mis tegid ettepanekuid lahenduste leidmiseks. Lõpuks jäi siiski lahtiseks, kuidas vastavad instituudid tekivad ja kus nad alustavad oma tööd.²⁹¹ Orgkomiteel jäi ajapuudusel arutamata küsimus tulevase akadeemia väljaannetest ja raamatukogu loomisest, õigemini küsimus, milline olemasolevatest raamatukogudest vastavaks otstarbeks sobiks.²⁹² Dokumentidest on näha, et orgkomitee püüdis

²⁸⁸ Eesti TA arhiiv 1-1-1. L. 55.

²⁸⁹ F. Roose kirjast (28. august 1945) Eesti NSV teaduslikele institutsioonidele: „Lähtuda vajadusest saada ENSV Teaduste Akadeemia asutamise eeltöödeks ülevaade meil olevatest teaduslikest kaadritest, palun ENSV Teaduste Akadeemia Orgtoimkonnale hiljemalt 1. septembriks k.a. esitada alljärgnevad andmed Teie teenistuses olevate doktorite ja magistrite või kandidaatide kohta: perekonna ees- ja isanimi, sünniaasta, rahvus, parteilisus, teaduslik kraad, teenistuskohd, kodune aadress.” (Eesti TA arhiiv 1-1-4. L. 33).

²⁹⁰ Eesti TA arhiiv 1-1-2. L. 4, 5.

²⁹¹ Eesti TA arhiiv 1-1-1. L. 34–35, 37–41.

²⁹² Eesti TA arhiiv 1-1-1. L. 4.

luua Eesti akadeemiat, mitte NSV Liidu teaduste akadeemia filiaali, sest olulisiks peeti just kohalike olude uurimist ning oma rahvamajanduse arendamist.²⁹³

Lühidalt ja selgelt võttis akadeemia asutamisega seotud probleemid kokku hariduse rahvakomissar J. Nuut ühel orgkomitee koosolekul. Ta ütles: „On selge, et lähemate aastate kestel me ei suuda luua ENSV Teaduste Akadeemiat, mis kujuneks iseseisvaks nii majanduslikult kui kaadrite poolest. Teaduste Akadeemial tuleb esimestel aastatel töötada majanduslikus ja personaalunioonis meie kõrgemate õppeasutistega. Teaduste Akadeemiat ei saa luua kõrgemate õppeasutiste arvel. Alles edaspidi areneks Teaduste Akadeemia iseseisvus”.²⁹⁴ Orgkomitee protokollide põhjal on selge, et sellest printsibist peeti ka kinni, see tähendas aga paljusid kompromisse. Seega oli 1945. aastal olukord suuresti sarnane 1941. aastaga, mil loodi teaduslikku uurimisinstituuti, sest Eesti NSV teaduste akadeemia tuli jälle luua Tartu riikliku ülikooli ja seekord ka Tallinna polütehnilise instituudi struktuuride sisse.

Kõikide läbirääkimistes osalenud osapoolte kokkuvõtvad seisukohad akadeemia küsimuses kajastusid 13. septembril 1945. aastal Eesti NSV rahvakomissaride nõukogu esimehele A. Veimerile orgkomitee poolt esitatud ettepanekutes akadeemia asutamiseks. Orgkomitee tegi ettepaneku rajada akadeemias: humanitaarteaduste (I), loodusteaduste (II),²⁹⁵ meditsiiniliste teaduste (III), tehniliste ja täppisteaduste (IV) ning põllumajandusteaduste (V) osakonnad.²⁹⁶ Humanitaarteaduste osakond pidi moodustuma ajaloo-, keele- ning kirjanduse ja rahvaluule instituutidest. Nad pidid hakkama paiknema Tartus ning põhinema ülikooli inimressursile. Kuna aga inimesi nappis, leidis orgkomitee, et esialgu on õige rajada vaid ajaloo instituut ja üks keele ja kirjanduse instituut. Humanitaarosakonna juurde arvati veel Tallinnas Eesti NSV riikliku plaanikomisjoni juures töötanud majanduse uurimise instituut (asutatud 1944). Osakonna uurimisbaasideks kinnitati ERM, kirjandusmuuseum, arheoloogia muuseum (kõik Tartus) ja ajaloomuuseum (Tallinnas).²⁹⁷ Esialgse ettepaneku kohaselt ei olnud ette nähtud ÕES-i ja akadeemilise emakeele seltsi allutamist akadeemia humanitaarteaduste osakonnale, kuigi seda peeti vajalikuks.²⁹⁸ Hiljem üleviimine siiski toimus.

²⁹³ Kruus, H. Eesti NSV Teaduste Akadeemia rajamine. Mälestused. 1989. Lk. 40.

²⁹⁴ Eesti TA arhiiv 1-1-1. L. 10–11.

²⁹⁵ Esialgne formuleering oli „bioloogiliste teaduste osakond”, kuid kuna sellesse pidi kuuluma ka geoloogia instituut, tegi H. Haberman ettepaneku, et osakonna nimi võiks olla loodusteaduste osakond (Eesti TA arhiiv 1-1-1. L. 29).

²⁹⁶ Eesti TA arhiiv 1-1-1. L. 109.

²⁹⁷ Eesti TA arhiiv 1-1-1. L. 110.

²⁹⁸ Eesti TA arhiiv 1-1-1. L. 121.

Loodusteaduste osakond pidi moodustuma Eesti NSV tööstuse teadusliku uurimise keskinstituudi maavarade osakonna ja Tartu ülikooli geoloogia ning bioloogia kateedrite baasil. Loodusteaduste osakonda arvati geoloogia instituut ning bioloogia instituut (zooloogia ja hüdrobioloogia ja botaanika sektoriga). Nende instituutide uurimisbaasideks pidid saama akadeemia alluvusse viidavad Tartu ülikooli botaanikaaed ning zooloogia ja geoloogia muuseum.²⁹⁹ Hiljem lülitati osakonna koosseisu veel ELUS.

Meditsiiniteaduste osakond pidi vastavalt Eesti NSV tervishoiu rahvakomissariaadi õpetatud meditsiinilise nõukogu ettepanekutele moodustatama järgnevate Tartu ülikooli arstiteaduskonna kateedrite baasil: eksperimentaalse meditsiini, kliinilise meditsiini, sanitaar-hügieeni, sotsiaalhügieeni ja farmaatsia instituudid.³⁰⁰

Tehniliste- ja täppisteaduste osakond otsustati moodustada Tartu ülikooli ja Tallinna polütehnilise instituudi erinevate kateedrite ning Eesti NSV rahvakomissaride nõukogu alluvuses oleva Eesti NSV tööstuse teadusliku uurimise keskinstituudi ja Eesti NSV põlevkivi ja keemiatööstuse rahvakomissariaadi alluvuses asunud teadusliku uurimise ja projekteerimise instituudi baasil. Kokku otsustati selles osakonnas asutada neli instituuti: matemaatika-füüsikaliste teaduste, keemia,³⁰¹ ehitiste ja ehitismaterjalide ning energeetika instituut.³⁰² Osakonna koosseisu otsustati lülitada ka Tartu observatoorium.

Esialgelt põllumajandusteaduste osakonda akadeemiasse rajada ei plaanitud, sest Eesti NSV põllutöö rahvakomissariaadi juures töötavad instituudid ja katsejaamad³⁰³ olid alles ülesehitusfaasis ning lisaks ilma teadustöötajateta. Alles orgkomitee 15. juuli koosolek Tartus veenis osalejaid, et ülikooli kateed-

²⁹⁹ Eesti TA arhiiv 1-1-1. L. 112–113.

³⁰⁰ Eesti TA arhiiv 1-1-1. L. 114–115.

³⁰¹ Kõige suuremad probleemid ilmsid keemia instituudi loomisel, sest keemikud nii Tartus kui Tallinnas leidsid oma ettepanekutes orgkomiteele, et loodavas akadeemias ei ole võimalik rajada keemia instituuti, kuna keemikuid on vähe ja nende üleminek akadeemiasse kahjustavat nende põhitöökohta huve. Seepärast leidsid keemikut, et nad saaksid akadeemias töötada vaid kohakaasluse alusel ning akadeemia koosseisus oleks mõistlik moodustada „/.../ eriline sektor [10–15 teadlasest] keemia teaduslike ja teaduslik-tehniliste küsimuste ja probleemide lahendamiseks.” Keemia sektori peamiseks ülesandeks pidi kujunema keemia instituudi projekteerimine koos vajalike laboratooriumitega. Seni pidi keemia sektor töötama Tartu ülikooli ja Tallinna polütehnilise instituudi kateedrite baasil (Eesti TA arhiiv 1-1-1. L. 40).

³⁰² Eesti TA arhiiv 1-1-1. L. 117–118.

³⁰³ Jõgeva sordiaretuse instituut (asutatud 1920) ja Kuusiku põllumajanduslik instituut (asutatud 1920 Arukülas kui riigi põllutöö katsejaam), Tooma sooparanduse-instituut (1910), loomakasvatuse ja piimanduse instituut Õisus (pidi välja arendatama Õisu piimanduse katsejaama baasil, asutatud 1936), väikeloomakasvatuse instituut Kuremaal (pidi tekkima seakasvatuse katsejaama baasil loodud aastail 1929–1930), hobusekasvatuse instituut Toris (asutatud 1855) ja Polli aianudusinstituut (1945).

rite baasil on võimalik ellu kutsuda põllumajanduse, veterinaar-loomakasvatuse ja metsanduse instituudid. Eesti NSV põllutöö rahvakomissariaadi instituutide kohta märgiti aruandes, et kuigi hetkel on nad nõrgad, „/.../ ei tähenda [see] veel sugugi seda, et siin tulevikus ei peaks teostatama vajalikeks ja otstarbekohaseks osutuvaid ümberpaigutusi Teaduste Akadeemia süsteemi”.³⁰⁴ Samuti kavatseti akadeemia presiidiumi juurde luua veel muinsuskaitse ning looduskaitse komitee.

Loodava akadeemia koosseisu oli selle rajamisel kohe võimalik arvata vaid erineva alluvusega muuseumid, ülikooli botaanikaaed, tööstuse teadusliku uurimise keskinstituut³⁰⁵ ja majanduse uurimise instituut. Orgkomitee pidas vaadatamata probleemidele akadeemia ellukutsumist vajalikuks nii kiiresti kui võimalik (soovitavalt 1. jaanuarist 1946). Oma märgukirjas Eesti NSV rahvakomissariide nõukogule pakuti akadeemia presiidiumi eelistatud asukohaks Tartut. Valikut põhjendati asjaoluga, et suurem osa instituute pidavat hakkama paiknema just selles linnas.³⁰⁶ Samas leidis orgkomitee, et ka Tallinna kasuks rääkivat mitmed tegurid: „Teaduste Akadeemia presiidiumi pidev lähedus juhtiva poliitilise võimuga on oluliselt tähtsaks eelduseks teadusliku uurimistöö otstarbekohasel suunamisel, organiseerimisel ja soodustamisel.”³⁰⁷ Kuna eelseisev instituutide tegelik käimapanek sõltus eelkõige akadeemia administratiiv-majandusliku aparraadi suutlikkusest, siis leidis orgkomitee, et selle eesmärgi saavutamiseks oli vaja „/.../ vastavate parteiliste ja nõukogulike asutiste eriti aktiivset ja efektiivset toetust”.³⁰⁸ Just sellel kaalutlusel leidis orgkomitee, et presiidiumi asukoha üle tulevat veel mõelda, ja lõplikku otsust ise vastu ei võtnud.

Arvestades informatsiooni, mis oli kogutud eesti teadlaskonna, tema taseme ja olemasolevate uurimisbaaside kohta, leidis orgkomitee, et on õige aeg pöörduda NSV Liidu rahvakomissariide nõukogu poole. Rahvakomissariide nõukogu ning EK(b)P keskkomitee saatsidki 4. novembril 1945. aastal NSV Liidu rahvakomissariide nõukogule oma ühistaotluse koos vastava määruse projektiga, et kooskõlastada Eesti teaduste akadeemia taastamine alates 28. juunist 1945. a ning selle kujundamine Eesti NSV teaduste akadeemiaks.³⁰⁹ NSV Liidu rahva-

³⁰⁴ Eesti TA arhiiv 1-1-1. L. 119.

³⁰⁵ Instituudi loomisel nähti küll ette, et ta võib tulevikus teenindada Eesti NSV teaduste akadeemia huve, kuid instituudi uurimisteedad kaldusid direktor O. Kirreti arvates akadeemia omadest kõrvale ning ei olnud vajalikul tasemel. Seepärast leidis Kirret, et tema instituuti ei kõlbavat „/.../ otsekohe tervikuna Akadeemia süsteemi üle kanda” (Eesti TA arhiiv 1-1-1. L. 37).

³⁰⁶ Vastava ettepaneku tegi R. Kleis (vt Riismaa, K. Eesti NSV Teaduste Akadeemia sünniloost. – Kõörna, A. (peatoim.). Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Teadus ja kaasaeg. Tallinn: Valgus, 1987. Lk. 11; vrd Eesti TA arhiiv 1-1-1. L. 31.

³⁰⁷ Eesti TA arhiiv 1-1-1. L. 123.

³⁰⁸ Eesti TA arhiiv 1-1-1 L. 124.

³⁰⁹ Veskimägi, K.-O. Kuidas valitseti Eesti NSV-d. Lk. 152.

komissaride nõukogu aga ei kinnitanud ettevalmistatud määruse projekti akadeemia taastamisest, vaid sätestas oma 1946. aasta 19. jaanuari määruses, et asutatakse Eesti NSV teaduste akadeemia asukohaga Tallinnas. Selle määruse põhjal andis Eesti NSV rahvakomissaride nõukogu 23. jaanuaril 1946. aastal välja määruse nr 52, mis seadustas akadeemia asutamise.³¹⁰ Sel moel oli Moskva lahendanud iseseisvalt akadeemia (taas)asutamise ja loodava akadeemia presiidiumi asukoha küsimuse.

Muudatusi võrreldes esialgse akadeemia loomise kavaga oli teisigi. Nii jäi põhikirja esialgselt variandist välja iseseisev põllumajandusteaduste osakond. Põllumajandusteaduste instituudid ühendati hoopis loodusteaduste osakonnaga, mille uueks nimeks kujunes bioloogia ja põllumajandusteaduste osakond. Ümber oli korraldatud ka osakondade järjekord. Algsetes ettepanekutes I osakonnana mõeldud humanitaarteadused viidi IV osakonnaks ning tehniliste ja täppisteaduste osakond sai esimeseks (enne neljas). Moskvast kinnitatud dokumendis oli akadeemia struktuuris ette nähtud neli osakonda 15 instituudi, nelja muuseumi, kolme seltsi ning kahe iseseisva sektoriga (õigusteaduste ning pedagoogika sektor).³¹¹ Orgkomitee poolt ettevalmistatud akadeemia põhikirja pidi kinnitama Eesti NSV rahvakomissaride nõukogu.

Rööbiti põhikirja ettevalmistamisega toimus orgkomitees „/.../ esimeste akadeemikute kandidaatide [vähemalt kümme] selgitamine, mida korralda[s] ENSV RKN aseesimees [N. Andresen]. /.../ Esimesed akadeemikud, arvult vähemalt 10, määratakse ENSV RKN poolt vastava aseesimehe ettepanekul. Samal teel nimetatakse nende akadeemikute hulgast Akadeemia president. Akadeemia presiidiumi teised liikmed valitakse Akadeemia Täiskogu poolt vastavalt põhikirjale. Presiidiumi kujundamisega loetakse Akadeemia tegevus avatuks”.³¹² Nagu selgub arhiiviallikatest, tegeldi 1945. aasta lõpul tõesti aktiivselt akadeemia tegev- ning korrespondentliikmete otsimise ning nende tausta kontrollimisega. Viimast tegi Eesti NSV julgeoleku rahvakomissar Boris Kumm.³¹³

Tegevliikmete kandidaatide nimekirju on säilinud kolm. Neil on palju erinevate käekirjadega tehtud märkusi. Kes need nimekirjad koostas, ei ole selge. Näib, et kõige varasemad tegev- ja korrespondentliikmete kandidaatide nimekirjad pärinevad 17. novembrist 1945. a ja nende all on H. Kruusi initsiaalid. Kaks nimekirja on daatumita. Võib oletada, et dateerimata nimekirjad pärinevad hilisemast ajast.

³¹⁰ Riismaa, K. Eesti NSV Teaduste Akadeemia sünniloost. Lk. 13–14.

³¹¹ Õiguse ja pedagoogika instituut vastavate Tartu ülikooli instituutide baasil plaaniti avada, kuid see punkt Eesti NSV rahvakomissaride nõukogule tehtud ettepanekus puudus.

³¹² Eesti TA arhiiv 1-1-1. L. 123.

³¹³ Eesti TA arhiiv 1-1-1. L. 160.

Eelnimetatud kolme venekeelse nimekirja põhjal olid akadeemia tegevliikmete kandidaatideks: füüsik Aksel Kipper, jurist Juhan Vaabel, geoloog A. Luha, keemik P. Kogerman, bioloog Johan Eichfeld, matemaatik J. Nuut, ehitusteadlane Ottomar Maddison, keeleteadlane J.-V. Veski, ajaloolane H. Kruus, filosoof A. Koort, farmaatsiateadlane Alma Tomingas ning arstiteadlane V. Vadi. Nende nimed esinevad kõigis kolmes nimekirjas. Kahes nimekirjas olid kandidaatideks märgitud veel arheoloog H. Moora, entomoloog H. Haberman, kirjanik Fr. Tuglas, EK(b)P keskkomitee esimene sekretär N. Karotamm,³¹⁴ EK(b)P keskkomitee propagandasekretär E. Päll, bioloog August Vaga ning tehnikateadlane Leo Jürgenson (üks kord oli tema nimi ühes nimekirjas maha tõmmatud, teises nimekirjas aga see-eest käsitsi juurde kirjutatud). Ühes nimestikus esines tegevliikmete kandidaatide nimekirjades Eesti NSV rahvakomissaride nõukogu esimehe A. Veimeri ning hügieenik Nikolai Tomsoni nimi (viimane käsitsi kirjutatult).³¹⁵ Üheski nimekirjas ei esinenud hilisema akadeemia tegevliikme loomaarstiteadlase Ferdinand Laja nime.

5. aprillil 1946. aastal allkirjastas Eesti NSV ministrite nõukogu³¹⁶ esimees A. Veimer määruse Eesti NSV teaduste akadeemia esimese koosseisu kohta. Akadeemia esimesteks korralisteks liikmeteks kinnitati: A. Kipper, J. Vaabel, A. Luha, P. Kogerman, J. Eichfeld, J. Nuut, O. Maddison, J.-V. Veski, A. Koort, H. Kruus, A. Tomingas, V. Vadi, N. Tomson ja F. Laja (14 isikut). Akadeemia presidendiks nimetati H. Kruus. Tegevliikmete parteilisuus valimisel kaalukaussiks ei saanud. Nii olid esimestest korralistest akadeemikutest partei liikmed vaid H. Kruus, J. Vaabel, J. Nuut ning N. Tomson. Samas moodustasid partei liikmed täiskogul valitud akadeemia presiidiumi juhttuumiku.

Erinevalt korraliste akadeemia liikmete valimisest ei näinud orgkomitee (ajapuudusel?) oma ettepanekutes rahvakomissaride nõukogule ette protseduuri, kuidas valitakse akadeemia korrespondeerivad liikmed. Võimalik, et just see pärast otsustati see küsimus lahendada sarnaselt tegevliikmete valimisega – esimesed korrespondeerivad liikmed pidi määrama rahvakomissaride nõukogu. Korrespondentliikmete nimekirju on säilinud kaks. Neist esialgne variant, kokku 32 nimega, on dateeritud 17. novembriga 1945 ja hilisem, dateerimata nimekiri, sisaldab kümne lõpuks määratud isiku nime.

Eesti NSV teaduste akadeemia korrespondentliikmete kandidaatideks esitati: sordiaretaja J. Aamisepp, tehnikateadlane A. Altma, arhitekt ja Eesti NSV

³¹⁴ N. Karotamme teenetena märgiti eesti-vene sõnaraamatu väljaandmist, NLKP lühiajaloo tõlkimist eesti keelde ning suurt hulka artikleid poliitilistel ja ajaloolistel teemadel aastail 1942–1945.

³¹⁵ Eesti TA arhiiv 1-1-1. L. 139–141, 144–145, 161–162.

³¹⁶ Eesti NSV ministrite nõukogu asendas 25. märtsil 1946. a nimetuse Eesti NSV rahvakomissaride nõukogu.

arhitektuurivalitsuse direktor Harald Arman, entomoloog H. Haberman,³¹⁷ geoloog K. Orviku, agronoom M. Pill, majandusteadlane Eesti NSV rahvakomissaride nõukogu esimehe asetäitja O. Sepre, kirjanik Fr. Tuglas, tehnika-teadlane L. Jürgenson (nimekirjas käsitsi lisatud), bioloog A. Vaga, keemik Ludwig Schmidt, keemik Hugo Kingisepp, matemaatik Arnold Humal, matemaatik Gunnar Kangro, mehaanik Hugo Oengo, arhitekt Edgar-Johann Kuusik, hüdrobioloog H. Riikoja, bioloog Liidia Poska-Teiss, mullateadlane Osvald Hallik, veterinaar Mihkel Ilmjärv, veterinaar Vassil Ridala, veterinaar Johannes Kaarde, botaanik Gustav Vilbaste, hügieenik ja Eesti NSV tervishoiu rahvakomissar Viktor Hion, stomatoloog Valter Hiie, farmakoloog Georg Kingisepp, kirjanik ja Eesti NSV kunstide valitsuse direktor J. Semper, kirjandusteadlane K. Taev, ajaloolane ning klassikaline filoloog R. Kleis, majandusteadlane Voldemar Erit, Eesti NSV majanduse teadusliku uurimise instituudi direktor Leonid Nikitin ning kirjandusteadlane ja Eesti NSV rahvakomissaride nõukogu esimehe asetäitja N. Andresen.³¹⁸

5. aprillil 1946. a kinnitas Eesti NSV ministrite nõukogu esimees A. Veimer Eesti NSV teaduste akadeemia esimesed korrespondentliikmed, kelleks said: J. Aamisepp, A. Altma, H. Arman, H. Haberman, K. Orviku, M. Pill, O. Sepre, Fr. Tuglas, L. Jürgenson ja A. Vaga. Sarnaselt akadeemia tegevliikmetega oli parteilasi ka korrespondentliikmete seas vähe, vaid H. Haberman ning O. Sepre.

5. aprillil 1946. aastal kinnitas Eesti NSV ministrite nõukogu lisaks akadeemia tegev- ja korrespondentliikmetele ka akadeemia põhikirja. „Nende aktide tähtsust rõhutas MN eriti pidulik koosolek Eesti NSV Ülemnõukogu istungite-saalis Toompea lossis,“ meenutas H. Kruus.³¹⁹ Järgmisel päeval, 6. aprillil, toimus Eesti NSV teaduste akadeemia üldkogu esimene koosolek Toompea lossi valges saalis, millest võtsid osa kõik akadeemia liikmed ning Eesti NSV partei- ja valitsuse juhid. Presiidiumi liikmeteks valis üldkogu J. Vaabeli ja A. Kipperri (asepresidendid), J. Nuudi (akadeemik-sekretär), O. Maddisoni

³¹⁷ Jääb arusaamatuks, mis põhjusel H. Habermani ei nimetatud kohe akadeemia liikmeks, arvestades seda, et kõik akadeemia organiseerimistoimkonnas olnud (v.a E. Päll) ja nendele lähedal seisnud inimesed, kes aitasid akadeemiat luua (nt A. Kipper) said akadeemikuteks. H. Habermanil olid samad teened. Tema magistrikraad ei pruukinud olla takistuseks, sest akadeemikuteks sai näiteks kraadita teadlane J.-V. Veski. Seega pidi keegi kõrgemalt poolt olema väga tema nimetamise vastu. Näib, et ka H. Kruusil jäi see südamele kripeldama. Ta kirjutas oma mälestustes: „Tuntumatest tegelastest oli korrespondentliikmete hulgas Harald Haberman. Tolleaegses olukorras, hoolimata tema nii silmapaistvatest teenetest ja võimetest, ei saadud teda siis veel esitada tegevliikmete hulka.“ (Kruus, H. Eesti NSV Teaduste Akadeemia rajamine. 1989. Lk. 42).

³¹⁸ Eesti TA arhiiv 1-1-1. L. 142–143, 146–148.

³¹⁹ Kruus, H. Eesti NSV Teaduste Akadeemia asutamisest. 1971. Lk. 13.

(füüsikalis-matemaatiliste ja tehniliste teaduste (I) osakonna akadeemik-sekretär), J. Eichfeldi (bioloogia- ja põllumajanduste (II) osakonna akadeemik-sekretär) ja V. Vadi (meditsiiniliste teaduste (III) osakonna akadeemik-sekretär). Ühiskonnateaduste (IV) osakonna akadeemik-sekretär jäi valimata, sest ainsana esindas seda osakonda akadeemia tegevliikmete hulgas president H. Kruus, kes ka määrati IV osakonna ajutiseks akadeemik-sekretäriks. Presiidiumi liige tegevliikmete seast jäi valimata. Sel moel olid õiguslikud alused akadeemia tegevuseks loodud ilma nõukogude spetsialistide otsustava abita erinevalt Lätist, kus seda abi vajati.³²⁰ Nüüd tuli asuda akadeemia tegeliku organiseerimise juurde.

AKADEEMIA 1946. AASTA PÕHIKIRI JA INSTITUUTIDE PÕHIMÄÄRUSED

Põhikirja kohaselt oli akadeemia „ENSV kõrgem teaduslik asutis” ning talle olid antud väga laiad tööülesanded. Peamiseks tööülesandeks oli seejuures „.../ igakülgne kaasaaitamine teoreetiliste ja rakendusteaduste üldisele tõusule Eesti NSV-s, Nõukogude Liidu ja maailma teadusliku mõtte tundmaõppimine ja arendamine”. Oma tegevuse aluseks seadis „.../ Teaduste Akadeemia teaduslike saavutiste plaanipärase kasutamise uue klassideta sotsialistliku ühiskonna ehitamisele kaasaaitamiseks”.³²¹ Selle eesmärgi saavutamiseks tuli akadeemial pühenduda kõikide teadusharude uurimisele, et vastavaid saavutusi rakendada rahvamajanduse teenistusse.

Akadeemia kõrgeim otsustuskogu oli üldkogu koosolek, kus hääleõigus oli akadeemia tegev- ja auliikmetel. Korrespondentliikmetel ja instituutide juhatajatel oli üldkogul vaid sõnavõtu õigus. Üldkogu pädevuses oli valida akadeemia president, presiidium ja osakondade akadeemik-sekretärid, määrata kindlaks teadustöö põhisuunad ning valida tegev-, au- ja korrespondentliikmeid.³²² Samuti oli üldkogu ülesanne ära kuulata akadeemia instituutide direktorite ja üksikute liikmete ettekanded ning presiidiumi tegevusaruanne. Üldkogu pidi kinnitama akadeemia tegevuse aruande enne selle esitamist Eesti NSV ministrite nõukogule, mille otsealluvuses akadeemia asus.

Sarnased ülesanded nagu üldkogul, olid teadusliku uurimistöö suunamisel oma valdkonna instituutides ka akadeemia osakondadel. Osakonda juhtis akadeemik-sekretär ja tema büroo. Akadeemik-sekretäril oli õigus operatiivselt juh-

³²⁰ Академия наук Латвийской ССР 1946–1970 гг. Рига, 1971. С. 6.

³²¹ ERA R-1-3-53. L. 513.

³²² Akadeemia üldkogu ei valinud kuni 1960. aastani mitte ühtegi auliiget. Akadeemia 1960. aasta põhikirjas auliikme staatus puudus.

tida osakonna institute akadeemia presiidiumi nimel ja presidendi ülesandel. Osakonna koosseisu kuulusid sama valdkonna tegev-, au- ja korrespondeerivad liikmed ning instituutide direktorid. Kõigil neil oli osakonna istungitel hääleõigus. Osakonda võis juhtida vajadusel ka akadeemia korrespondeeriv liige. Oletatavasti tehti selles osas mõõndusi eelkõige seepärast, et tegevliikmeid oli akadeemias esialgu vähe ning tegevliikmetega ei olnud kõik erialad piisavalt kaetud.

Üldkogu kokkutulekute vahepeale jääval ajal juhtis akadeemiat presiidium, mille koosseisu moodustasid president, kaks asepresidenti, osakondade akadeemik-sekretärid (neli) ja üks presiidiumi liige tegevliikmete seast. Presiidiumi volitused kestsid kolm aastat. Presiidiumi pädevuses oli kinnitada instituutide ja asutuste tööplaanid ja kuulata ära aruanded ning otsustada teaduslik-organisatoorseste küsimuste (kaadriküsimuste), aastaelarve ja krediitide üle ning vastutada sideme eest valitsus- ja ühiskondlike asutustega. Seega oli presiidiumi ja selle eestseisja, presidendi, volitused tegelikkuses võrreldes üldkoguga oluliselt suuremad. Nii kuuluski reaalne võim akadeemias presiidiumile, mitte üldkogule, kuigi vormiliselt oli olukord vastupidine.

Kuigi akadeemia põhikirjas oli kirjas, et „/.../ Üldkogu määrab kindlaks Eesti NSV Teaduste Akadeemia ja ta asutiste teadusliku töö põhisuunad, lahendab organiseerimistöe põhiküsimused, kuulab ära Teaduste Akadeemia asutiste ja üksikute liikmete ettekandeid, arutab teaduslikke, teaduslik-praktilisi ja teaduslik-ühiskondlikke probleeme /.../”,³²³ siis sisuline roll üldkogul akadeemia presiidiumi tööle kaasaitamisel tegelikult puudus. Kuni 28. jaanuari 1948. a presiidiumi otsuseni ei pidanud tegev- ja korrespondeerivad liikmed oma teaduslikust tegevusest aru andma. Kui aruandluse kohustus tekkis, ei täitnud akadeemia tegevliikmed seda sageli õigeaegselt (näiteks A. Koort).³²⁴

Sarnaselt üldkogule oli akadeemia üksikutel tegevliikmetel, kes koondusid osakondadesse, vaid formaalne roll. Akadeemia põhikirja kohaselt nähti küll ette, et: „/.../ Akadeemia tegev- ja korrespondentliikmed töötavad kooskõlas Teaduste Akadeemia tööde programmiga ja esitavad Akadeemiale igal aastal aruande oma tegevusest, võtavad aktiivselt osa Teaduste Akadeemia üldkogu ja osakondade tööst, Akadeemia tööst teaduslike kaadrite ettevalmistamise alal, samuti täidavad üksikuid Eesti NSV Teaduste Akadeemia poolt antud ülesandeid”.³²⁵ Kuid akadeemia dokumentatsioon aastaist 1946–1950 tõestab, et isikliku töö aruandeid akadeemikud esitasid, kuid teaduskaadreid nad oluliselt ette ei valmistanud ning

³²³ ERA R-1-3-53. L. 517.

³²⁴ TÜ KHO 84-169. L. 2, 3.

³²⁵ ERA R-1-3-53. L. 516.

osakonnad ei suutnud akadeemikute vähesuse tõttu koordineerida ja suunata teadusinstituutide tööd. Samuti ei koostanud akadeemia presiidium iga-aastast tööde programmi.

Eesti NSV teaduste akadeemia organiseerimistoimkond soovis luua akadeemiat, mis arvestaks Eesti olusid. Akadeemia tegevliikmeteks üritati leida õpetlasi, kellel oli tugev renomee ühiskonnas. Seda asjaolu arvestades ei tähtsustatud akadeemia liikmete kandidaatide puhul üle doktorikraadi puudumist. Seega oli akadeemiku amet esialgu auamet ja kopeeris sel moel omamoodi sõjajärgset Eesti teaduste akadeemiat.

Instituutide tegevust reguleeris akadeemia presiidiumis kinnitatud tüüp-põhimäärus. Selle järgi juhtisid akadeemia instituute ainuisikuliselt direktorid, kes valiti ametisse osakondade poolt kas siis akadeemia tegevliikmete või oma eriala spetsialistide hulgast. Direktorid kinnitas ametisse kolmeks aastaks pärast osakonna heakskiitu üldkogu. Instituudi teadusnõukogul oli ainult nõuandev roll. Ta kuulas, arutas, avaldas arvamust ja võttis seisukohti, kuid ei võinud midagi otsustada. Suurim otsustusroll oli instituutide põhimääruse kohaselt antud osakonna akadeemik-sekretärile, kellele instituudi direktor vahetult allus. Instituudi direktoril ei olnud õigust ise kinnitada juhtivat kaadrit, kuigi tema ülesanne oli „/.../ ette võtta vajalikud sammud Instituudi töö hoidmiseks kõrgel marksistlik-leninlikul tasemel Nõukogude riigi ja rahva huvides”.³²⁶ Nii kinnitas instituudi teadussekretäri ametisse akadeemia president direktori ettepanekul osakonna akadeemik-sekretäri kaudu. Ka poliitiliselt olulisi ametikohti (nt kaadrite spetsialist ja vanemraamatupidaja) sai täita vaid presidendi otsusega, mis omakorda toimus kaadrite osakonna ettepanekul. Instituudi sektorite juhatajad ning vanemad teaduslikud kaastöölised kinnitas direktori ettepanekul osakonna akadeemik-sekretär. Ainult instituudi nooremaid kaastöölisi ja administratiiv-majanduslikku personali võis direktor ise ametisse võtta.³²⁷

Instituutide peamiseks ülesandeks oli „/.../ teaduse igakülgne arendamine omal alal, eesrindliku nõukogude teaduse saavutuste kohandamine ja rakendusvõimaluste uurimine Nõukogude Riigi ja rahva huvides, eriti Eesti NSV tootmisjõudude ja kultuuri tugevdamiseks, lähtudes klassideta ühiskonna ehitamise ning järkjärgulise sotsialismilt kommunismile ülemineku ettevalmistamise eesmärkidest”.³²⁸ Sel eesmärgil pidid instituudid koguma ja süstematiseerima teaduslikku materjali, korraldama nõupidamisi ja konverentse, avaldama teaduslikke uurimusi nii eesti kui teiste NSV Liidu rahvaste keeltes, populariseerima

³²⁶ Eesti TA arhiiv 1-1-33. L. 68.

³²⁷ Eesti TA arhiiv 1-1-33. L. 65–66, 69–70.

³²⁸ Eesti TA arhiiv 1-1-33. L. 66.

teadust eesti lugejale ning kõige lõpuks „/.../ võitlema töötava rahva huvides ebateaduslike moonutuste ja väärtõlgenduste vastu, lähtudes kõikjal eesrindliku nõukogude teaduse põhimõtetest”.³²⁹

Nii akadeemia põhikiri kui instituutide põhimäärused sisaldasid endas vastuolusid. Näiteks olid instituutide direktorid küll vastutavad instituudi kogu tegevuse eest, kuid samas olid piiratud oma otsustes juhtiva kaadri valiku suhtes. Kaadri kinnitamine ei sõltunud mitte instituudi direktorist, vaid akadeemia presidendi või akadeemik-sekretäri otsusest. Akadeemia esimesed tööaastad tões-tavad, et president ja akadeemik-sekretärid siiski ei sekkunud eriti direktorite kaadri valikusse, sest inimesi oli vähe ja uue nõukoguliku hariduse ning poliitilise koolitusega inimesi polnud kusagilt võtta.

Formaalne oli instituutide töö suunamisel ka instituutide teadusnõukogude roll. Need käisid koos harva. Nii akadeemia põhikiri kui instituutide põhimäärused andsid seega tegeliku võimu presiidiumile ja osakondade akadeemik-sekretäridele, kuid needki kohad polnud täielikult komplekteeritud akadeemikute vähesuse tõttu. Seega sõltus akadeemia kui terviku areng eelkõige presiidiumist ja selle initsiatiivist.

AKADEEMIA INSTITUUTIDE LOOMINE 1946–1947

Palju tööd äsjaloodud akadeemia edasise tegevuse kavandamisel oli ära teinud juba organiseerimistoimkond. Tänu sellele oli olemas üsna üksikasjalik ülevaade teadlastest, kes võinuks akadeemias tööle hakata ning ülevaade ruumidest, mida kasutasid Eesti kõrgkoolid ja rahvakomissariaatide juures asuvad instituudid ja mille kasutamine tuli kõne alla akadeemia töö käimapanemisel. Kõik akadeemia võimalike kaastöötajatena arvele võetud inimesed töötasid väljaspool akadeemia süsteemi, kuhu neid alles tuli hakata üle tooma. Ka võimalikud tööruumid ei kuulunud veel akadeemiale.

Juba organiseerimistoimkond märkis, et akadeemia ellukutsumiseks on vaja „/.../ vastavate parteiliste ja nõukogulike asutiste eriti aktiivset ja efektiivset toetust”.³³⁰ Akadeemia esimesel sessioonil 1947. aasta aprillis, üldkogu koosolekul esinedes, kirjeldas H. Kruus seda abi järgnevalt: „Meie Akadeemia lähemaiks ja mõjukaimaks abistajaiks on olnud EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV Ministrite Nõukogu. Meie Akadeemia suurimaiks sõpradeks ja toetajaiks on olnud kogu aja kestes EK(b)P Keskkomitee sekretär sm. N. Karotamm ja

³²⁹ Eesti TA arhiiv 1-1-33 (bioloogia instituudi põhimäärus). L. 63–64.

³³⁰ Eesti TA arhiiv 1-1-30. L. 6–7.

Akadeemia instituutide majad (1947)

Tallinnas, Sakala tänaval (Eesti arhitektuurimuseumi kogudest)

Tartus, Riia tänaval (ERM-i kogudest)

ENSV Ministrite Nõukogu esimees sm. A. Veimer. Oleme sõandanud nende poole pöörduda oma asutiste mitte ainult suuremate küsimuste, vaid sageli ka selle rohkearvuliste pisimurede puhul. Hoolimata oma ülisuurest töökoormast seoses teiste riiklike küsimustega, on nad alati leidnud mahti, et suure südame-soojusega mõjukalt ja julgustavalt abistada meie noort Akadeemiat.” Kõike seda tegid nad väidetavalt seepärast, et „Eesti NSV Teaduste Akadeemia ei sünni[ks] ilmale kiratseva äbarikuna”.³³¹ Akadeemia esimese presidendi hinnang oli tõesti täpne. N. Karotamm ja A. Veimer andsid endast tõesti kõik akadeemia ellukutsu-miseks, nende tegevus oli kiire ja efektiivne.

Kõigepealt oli vaja lahendada tulevase akadeemia ruumide küsimus nii Tallinnas kui Tartus. H. Kruus meenutas oma mälestustes ühte jutuajamist A. Veimeriga mais 1946. a, mil viimane küsis Kruusilt, kas akadeemia ei tahaks endale ehitusjärgus olevat kultuurhariduslike asutuste komitee maja (toona Sakala tn 35). Pärast järelemõtlemist H. Kruus nõustus seda „kolossi” akadeemia kasutusse võtma.³³² Kui selline jutuajamine oli, siis pidi see toimuma juba vahetult pärast akadeemia pidulikku asutamist, sest Eesti NSV välisministeeriumis oma tööd alustanud akadeemia presiidiumi esimene protokoll (9. aprill 1946) tõendab, et juba siis oli lootus, et akadeemia saab selle sõjavangide poolt ehitatava hoone oma kasutusse ning presiidium pöördus vastava taotlusega ministrite nõukogu poole.³³³ 18. aprillil 1946. aastal allkirjastaski A. Veimer määruse, millega anti kultuurhariduslike asutuste komiteele kuuluv maja üle akadeemiale.³³⁴

Selles neljakorruselises hoones asusid 1946. aasta lõpuks tööle akadeemia I ja II osakonna juhatus, Tallinnas loodud keemia, füüsika, matemaatika ja mehhaanika, ehituse ja arhitektuuri, tööstusprobleemide, geoloogia, põllumajanduse, majanduse ja õiguse instituudid ning keskraamatukogu. Lisaks olid majas söökla, mõned korterid, seitse hotellituba akadeemia külalistele ja telefonikeskjaam.³³⁵ Presiidium, mis pidi esialgu samuti kolima Sakala tänavale, töötas selles hoones väga lühikest aega, sest 1946. a lõpul leidis H. Kruus ühel presiidiumi istungil, et Sakala tänava hoone olevat presiidiumile ebasobiv. Tema sõnul oli plaanitud juba akadeemia asutamisest peale viia presiidium ajaloomuuseumi käsutuses olevasse majja Kohtu tn 6 (endine Eestimaa provintsiaalmuuseumi hoone). Kuna see hoone asuvat kõrvalises kohas ja seal käivat vähe külastajaid, olevat soovitatav, et ajaloomuuseum viidaks üle käidavamasse kohta, näiteks Sakala täna-

³³¹ Eesti TA arhiiv 1-1-90. L. 3.

³³² Kruus, H. Eesti NSV Teaduste Akadeemia rajamine. 1989. Lk. 43.

³³³ Eesti TA arhiiv 1-1-9. L. 2–3.

³³⁴ Eesti TA arhiiv 1-1-7. L. 16.

³³⁵ Eesti TA arhiiv 1-1-9. L. 52.

val asuvasse ruumidesse. Nii tuligi ajaloomuuseumil kolida 1946. a detsembri lõpuks Sakala tänavale, akadeemia presiidium viis aga 1947. a jaanuari algul oma asjad esinduslikku majja Toompeal,³³⁶ mis ühtlasi asus valitsusele lähemal.

Tartus kavatseti esialgu akadeemiale võtta ülikooli kehakultuuriosakonna (endine EÜS-i) maja, mis H. Kruusi sõnul oli selleks sobiv „oma ajaloo ja esinduslikkuse poolest”.³³⁷ Akadeemia asepresident Tartus – A. Kipper, kes vastutas akadeemia asutamise eest selles linnas – leidis aga, et hoone olevat akadeemia vajadusteks Tartus liiga väike ning lisaks ei saavat ülikool sellest majast loobuda. Kui aga maja siiski vastu ülikooli tahtmist üle võtta, siis olevat see akadeemiale kahjulik, sest Kipper hinnangul võinuks see mõjutada teadlaste ületoomist ülikooli struktuuridest. Kipper leidis, et Tartus sobiks akadeemia hooneks endine Kaitseliidu hoone (Riia tänaval),³³⁸ mida parasjagu ehitati ümber kultuurimajaks.³³⁹

Kipper kaalutlused esitas Kruus A. Veimerile ning 24. mai 1946. aasta määrusega nr 413 kohustas ministrite nõukogu Tartu linna täitevkomiteed maja akadeemiale üle andma.³⁴⁰ Sunnitud üleandmisega nõustudes soovis linn ühtlasi aga vabaneda hoone kordategemisest (maja fassaadid olid 50% ulatuses sõjas kannatada saanud ja katusekatteks oli papp). EK(b)P Tartu linnakomitee sekretäri toetusel jätkas Tartu linn siiski võimaluste piires maja taastamist kuni selle üleandmiseni akadeemiale detsembris 1946.³⁴¹ 1947. a algul alustasid Riia tänaval tööd keele ja kirjanduse, ajaloo, bioloogia, matemaatika, mehaanika ja füüsika ning loomakasvatuse ja veterinaaria instituudid. Lisaks koliti sinna ELUS, ÕES ja akadeemiline emakeele selts.

Samaaegselt instituutide ruumi- ning kütteprobleemi lahendamise (vajaliku küttekoguse saamiseks tuli paluda ministrite nõukogu erimäärust), tegeles presiidium eluruumide leidmisega oma töötajatele. 1946. aastal arutati korduvalt Tallinnasse teadlaste maja ehitamise küsimust. Tartus loodeti leida vajalikud korterid (umbes 30) mõnes sõjaväelastest vabanevas majas. See aga ei õnnestunud. Seepärast pöörduti probleemi lahendamiseks ministrite nõukogu poole ettepanekuga „/.../ määrata Tartus Tähtvere linnaosas kogu elamispiind väljaüürimiseks ainult ENSV Teaduste Akadeemia ja Tartu Riikliku Ülikooli töötajaile [ning] ühtlasi kohustada Tartu linna TSN Täitevkomiteed reserveerima Tartus kohe 15 elutuba Teaduste Akadeemia uute töötajate jaoks”.³⁴²

³³⁶ Eesti TA arhiiv 1-1-9. L. 43.

³³⁷ Eesti TA arhiiv 1-1-9. L. 3.

³³⁸ Täna Riia tn 12.

³³⁹ Eesti TA arhiiv 1-1-19. L. 28–30.

³⁴⁰ Eesti TA arhiiv 1-1-7. L. 21

³⁴¹ Eesti TA arhiiv 1-1-9. L. 16–17, 48.

³⁴² Eesti TA arhiiv 1-1-9. L. 27.

Lahendamist vajasid ka akadeemia keskaparaadi mured, sest ilma eriliste soodustusteta oli keeruline leida sinna tööle võimekaid inimesi. Üks võimalusi hankida kaadrit oli lisatoidukaartide taotlemine, teine aga palkade tõstmine.³⁴³ 1946. aasta aprillis oli presiidiumi töötajaskonnaks ette nähtud 62 kaastöötajat, aasta lõpuks polnud see arv aga veel täidetud.

Eelnevatest probleemidest tõsisem oli akadeemia põhikirjas ette nähtud instituutide loomine ja neile uurimisbaasi kindlustamine. Presiidium alustas vajalike uurimisbaaside ületoomisest ülikoolide ning ministeeriumide haldusalast, mis tähendas esimeste teaduslike kaadrite jõudmist akadeemia koosseisu. 27. mail 1946. a andis H. Kruus A. Kipperile volituse, et tal on õigus üle võtta Tartus asuvaid muuseume ja organisatsioone.³⁴⁴ Juba 31. mail sõlmiti A. Kipperi ning ülikooli rektori A. Koorti vahel kolm üleandmis-vastuvõtuakti: ELUS-i ja Eesti kodu-uurimise seltsi kogude ning ÕES-i ja akadeemilise emakeele seltsi varade üleandmiseks akadeemiale.³⁴⁵ 4. juunil 1946. a kohustas ministrite nõukogu rektorit akadeemiale hiljemalt 10. juuniks üle andma eesti ja soome-ugri keelte arhiivi, Tartu ülikooli arheoloogia-, geoloogia- ja zoologiamuuseumi kogud (v.a õppetöökäsitajad osad), tähetorni ning meteoroloogia observatooriumi.³⁴⁶ 10. juunil allkirjastas ministrite nõukogu esimehe asetäitja korralduse, millega kohustati kultuurhariduslike asutuste komiteed 1. juuliks koos kõikide varade ja krediitidega akadeemiale üle andma Tartus ERM³⁴⁷ ja kirjandusmuuseum ning Tallinnas Eesti NSV riiklik ajaloomuuseum.³⁴⁸ Samaaegselt uurimisbaaside üleviimisega alustati olemasolevate instituutide viimist ministeeriumide alluvusest akadeemia süsteemi. Nii viidi Eesti NSV tööstuse teadusliku uurimise keskinstituut akadeemia süsteemi alates 1. septembrist 1946.³⁴⁹

Järgmisena ühendati akadeemiaga põllumajanduslikud instituudid. Kuigi veel 1945. aastal oldi põllumajandusinstituutide ühendamise osas kahtleval seisukohal, nägi akadeemia presiidiumisse valitud J. Eichfeld (kellega 1945. aastal ei olnud kontakti saadud) seda küsimust teistmoodi. Ta leidis, et paralleelsete uurimisasutuste korraldamine akadeemia ning Eesti NSV põllutöö- ja loomakasvatuse ministeeriumi poolt ei olevat Eesti NSV oludes õigustatud ega soovitatav ning seepärast pidas „/.../“ tarvilikuks ja otstarbekohaseks koondada Eesti NSV-s kõik praegused põllumajanduse ja loomakasvatuse uurimisasutused

³⁴³ Eesti TA arhiiv 1-1-9. L. 50.

³⁴⁴ Eesti TA arhiiv 1-1-19. L. 34.

³⁴⁵ Eesti TA arhiiv 1-1-9. L. 35, 38, 40–41, 43.

³⁴⁶ Eesti TA arhiiv 1-1-7. L. 24–25.

³⁴⁷ Üleandmine võimaldas ERM-l vabaneda oma ruumides end sisse seadnud miilitsavalitsusest.

³⁴⁸ Eesti TA arhiiv 1-1-7. L. 30; 1-1-19, L. 50.

³⁴⁹ Eesti TA arhiiv 1-1-15. L. 65; 1-1-22, L. 3.

ENSV Teaduste Akadeemia alla”.³⁵⁰ J. Eichfeldi nägemuse kohaselt tuli rajada põllumajanduse instituut asukohaga Tallinnas. Selle alla kuulunuksid põllunduse filiaal Kuusikul koos baasidega Huuksis, Karusel ja Ellandvahel; aianduse ja mesinduse filiaal Pollis koos baasidega Kehtnas, Karja-Pärsamaal ja Kuusalus; soo-uurimise katsejaam Toomal koos baasiga Oidremal, lisaks ka mullateaduse ja agrookeemia ning taimekaitse laboratooriumid Tartus. Tartus pidi tööle asuma loomakasvatuse ja veterinaaria instituut, mille alluvuses pidid tööle hakkama Ülenurme sovhoos ning Rätsepa ja Raja talu kui uurimisbaasid, tõuaretuse katsejaam Piista ajal, neli endist talumajapidamist Vändras ja Kuivsaapal (Pärnumaa) ning hobusearetuse filiaal Toris koos katsepunktiga Viljandimaal Laane-Sukis.³⁵¹ Need baasid viidi akadeemia koosseisu ministrite nõukogu ning põllumajandusministri määruste ja korraldustega 1946. aasta sügisel (ajavahemikul september-oktoober) ning ühendati aasta lõpul loodava loomakasvatuse ja veterinaaria instituudiga, mis alustas oma tegevust 1. jaanuaril 1947.³⁵²

1947. aasta kujuneski Eesti NSV teaduste akadeemia ülesehitamise aastaks. Presiidium kohtus pea igal kolmandal päeval, et arutada presiidiumi juurde kuuluvate nõukogude ja akadeemia osakondade moodustamist ning kinnitada nende põhimäärused. Arutati instituutide rajamist, kinnitati nende struktuurid (sektorid, osakonnad, muuseumid, laboratooriumid), tüüp-põhimäärused, teadusnõukogude koosseisud,³⁵³ töökavad, direktorid, teaduskoosseisud ja administratiivne struktuur, töötamise kohad, uurimisbaasid, põllumajanduslike instituutide juurde kuuluvad katsepunktid, abimajandid, näidissovhoosid ja töögrupid. Põhimõtteliselt sama teed käis akadeemia koosseisu kuuluvate teaduslike muuseumide (võrdsustati instituutidega) ja seltside töölerakendamine. Lisaks kinnitati akadeemia presiidiumi alluvuses töötavate struktuuride, nagu keskaparaadi, keskraamatukogu, kirjastusnõukogu, aspirantuuri ja paljude teiste administratiivsete üksuste põhimäärused, programmid, asjaajamise korrad, töökavad, tööjaotused, järelevalveorganid, määrati kindlaks töötajate valvegraafikud jpm. Sel moel loodi 1947. aasta algul õiguslik keskkond kaheksa akadeemia instituudi tööks ja keskaparaat nende ning akadeemia presiidiumi töö kindlustamiseks. Eelnimetatud kaheksale instituudile lisandusid hiljem ühiskonnateaduste osakonna instituudid ja muuseumid ning meditsiiniliste teaduste osakonna instituut. Nimelt võttis 1947. aasta aprillis akadeemia üldkogu vastu ministrite nõukogu esimehe

³⁵⁰ Eesti TA arhiiv 1-1-9. L. 8.

³⁵¹ Eesti TA arhiiv 1-1-9. L. 9–10.

³⁵² Eesti TA arhiiv 1-1-7. L. 65-66; 1-1-24. L. 150; 1-1-15, L. 120.

³⁵³ Viimased tuli koostada põhimõttel, et kõigil liikmetel oleks teaduslik kraad ja ülekaal oleks instituudi enda liikmetel. Kindlasti pidi nõukogus olema üks liige, kellel oli personaalne kontakt direktiivsete organitega. (Eesti TA arhiiv 1-1-34. L. 52).

A. Veimeri soovitusel töökava, mille kohaselt tuli luua osakonna juurde esialgu vaid üks – eksperimentaalse meditsiini instituut. Selle juurde oli tulevikus ette nähtud luua uute hügieeni ja kliinilise meditsiini instituutide alged uurimislaboratooriumide näol.³⁵⁴

Instituudid ja nendega võrdse staatuse saanud teadusmuuseumid said direktorid 1947. aasta jaanuari algul. Esialgu nimetati need isikud akadeemia presiidiumi poolt, kuna akadeemia oli organiseerimisjärgus ja seetõttu ei saanud täita põhikirja paragrahvi 46 tingimusi, mis sätestasid instituutide direktorite valimise korra.³⁵⁵ Niisiis nimetati direktorite ajutisteks kohusetäitjateks geoloogia instituudis A. Luha, keemia instituudis P. Kogerman, füüsika, matemaatika ja mehaanika instituudis A. Humal, ehituse ja arhitektuuri instituudis O. Maddison, tööstusprobleemide instituudis³⁵⁶ O. Kirret, bioloogia instituudis H. Haberman, põllumajanduse instituudis Richard Toomre, loomakasvatuse ja veterinaaria instituudis F. Laja, keele ja kirjanduse instituudis Daniel Palgi, majanduse ja õiguse instituudis Paul Vihalem ning ajaloo instituudis R. Kleis. Aprilli lõpus, mil instituutide direktoreid oli võimalik ka juba akadeemia põhikirja kohaselt valida, lisandus eelnimetatuile veel ajaloomuuseum, mille direktoriks valiti ajaloo instituuti juhatanud R. Kleis.³⁵⁷ Kõik eelnimetatud isikud kinnitas ametisse oma 12. aprilli istungil ka EK(b)P keskkomitee büroo,³⁵⁸ kuna kõik akadeemia instituutide direktorid kuulusid EK(b)P keskkomitee nomenklatuuri nimestikku.

Instituutidest töötasid paralleelselt kahes linnas – Tallinnas ja Tartus – geoloogia instituut, füüsika, matemaatika ja mehaanika instituut ning põllumajanduse instituut. Instituutide uurimisplaanid kinnitati akadeemia esimesel sessioonil 1947. aasta aprillis. 1947. a keskel asusid tööle akadeemia alluvuses veel ERM (direktor Ida Kaldmaa), kirjandusmuuseum (direktor Alice Haberman) ja ajaloomuuseum (direktor Osvald Saadre). Esialgu ei asunud veel tööle eksperimentaalse ja kliinilise meditsiini instituut (V. Vadi) ning majanduse ja õiguse instituut (P. Vihalem). Viimatinimetatud instituudi uurimistemaatika kujunda-

³⁵⁴ Eesti NSV Teaduste Akadeemia üldkogu otsus. Tartu: Teaduslik Kirjandus, 1947. Lk. 10; Eesti TA arhiiv 1-1-33. L. 36.

Uute instituutide nimed ei meeldinud J.-V. Veskile, kes leidis, et need tuleb kooskõlla viia uute õigekeelsusreeglitega. Kuivõrd aga instituutide blanketid olid juba trükitud ja templid valmis, siis ettepanekust keelduti. Lisaks tähendanuks instituutide nimede kooskõlla viimine keele reeglitega tülikat instituutide ümberregistreerimise protseduuri (Eesti TA arhiiv 1-1-33. L. 283–284).

³⁵⁵ Eesti TA arhiiv 1-1-33. L. 6.

³⁵⁶ O. Kirreti sõnul sooviti küll asutada oma instituudi baasil põlevkivi instituuti, kuid asutamiseks ei antud luba paralleelismi vältimise ettekäändel (toona *Pravda* artikli põhjal moodi läinud kampaania), kuna selline instituut juba töötas NSV Liidu teaduste akadeemia süsteemis (Eesti TA arhiiv 1-1-30. L. 95).

³⁵⁷ Eesti TA arhiiv 1-1-33. L. 6, 11–12, 43.

³⁵⁸ Tannberg, T. (koost.). EKP KK Büroo istungite regestid. I. 1940–1954. Lk. 190.

mine oli keeruline seoses üleliidulise olukorraga majandusteadustes. Seepärast osalesid koosolekutel, kus selle instituudiga seotud teemasid arutati, isiklikult nii ministrite nõukogu esimees A. Veimer kui tema asetäitjad.³⁵⁹

23.–29. aprillini 1947. aastal toimus üheaegselt nii Tallinnas kui Tartus akadeemia esimene üldsessioon. Enne seda olid oma esimesed sessioonid jõudnud pidada juba akadeemia I ja II osakond. Teadlaste transportimiseks Tallinna ja Tartu vahel telliti erirong. Üldsessioonil loeti ette juba varem presiidiumis kooskõlastatud kiri J. Stalinile, milles olid lühidalt ära toodud vastloodud Eesti NSV teaduste akadeemia teadustöö prioriteedid. „Esimesse järjekorda on seatud Nõukogude Eesti kõikide kohalikkude tagavarade igakülgse väljaselgitamise ja otstarbekohaselt kasutusele võtmise küsimused, – seisis kirjas Stalinile. – Nõukogude Eesti teadlased on ennast juba edukalt sisse lülitanud töösse põlevkivitööstuse probleemide alal, samuti probleemidesse, mis taotlevad vabariigi põldude viljasaagi viimist kõrgele tasemele ning loomakasvatuse produktiivsuse püsivat tõusu Nõukogude Eestis. Akadeemia Ühiskonnateaduste Osakond võtab endale vastutusrikkad ülesanded tõeliselt nõukoguliku ideoloogia kindlustamise alal Eesti töötajate hulkades, tuginedes marksistlik-leninliku teooria ülivõimsale jõule, mille ees purunevad iganeva kapitalistliku maailma kõik valeõpetused.”³⁶⁰ Hiljem kiitis akadeemia üldkogu need suunad heaks. Samas rõhutas üldkogu, et põlevkivi uurimine Eestis on killustunud ja selle uurimist oleks vaja koordineerida.³⁶¹

Vaatamata teadusliku töö alustamisele, sessioonide läbiviimisele ning paljudele teistele edukalt lahendatud probleemidele akadeemia ülesehitamise algfaasis, oli küllaga probleeme. Nende lahendamiseks oli vaja aega, seda aga polnud. Üks olulisemaid valukohti oli ruumide küsimus. Akadeemia Tartu ja Tallinna hoonetele ei lisandunud peale põllumajanduslike katsebaaside (needki sageli kehvast olukorras) mitte midagi. Vastupidi – akadeemial tuli oma Sakala tänava hoonest 1947. aasta algul ministrite nõukogu korraldusel hoopis endisele omanikule, kultuurhariduslike asutuste komiteele, 1/3 maja mahust välja rentida.³⁶² Lisaks jäid hoones pärast ehitajate äraviimist paljud tööd pooleli, akadeemial endal oli aga vaid üks töömees. Ka Tartus ei liikunud asjad edasi, akadeemia hoone katus oli ikka veel papist.³⁶³ Akadeemia presiidium kiitis heaks Eesti NSV ministrite nõukogu määruse projekti akadeemia 1948. aasta töö tugevdamisest, et kõrgemate võimuorganite kaasabil kiirelt ja otstarbekalt oma probleeme lahendada.³⁶⁴

³⁵⁹ Eesti TA arhiiv 1-1-30. L. 117.

³⁶⁰ Eesti TA arhiiv 1-1-33. L. 289–290.

³⁶¹ Eesti NSV Teaduste Akadeemia Üldkogu otsus. Tallinn: Teaduslik Kirjandus, 1947. Lk. 4.

³⁶² Eesti TA arhiiv 1-1-33. L. 95.

³⁶³ Eesti TA arhiiv 1-1-33. L. 318.

³⁶⁴ Eesti TA arhiiv 1-1-34. L. 97.

Kuna puudus oli nii ruumidest kui sisseseadest, tekkis instituutidel omavahelisi arusaamatusi. Tüli tekkis näiteks tööstusprobleemide instituudi ja keemia instituudi vahel Tallinnas Tolli tänav 8 hoone sisseseade pärast. Tööstusprobleemide instituut pidi juba 1941. aastal neile antud hoonetest Paldiski mnt 1 ja Tolli 8 üle kolima hoonesse Sakala tänaval. Tolli tänava hoone pidi minema keemia instituudi kasutusse. Väljakolimisega tööstusprobleemide instituut aga viivitas, kusjuures direktor O. Kirret eiras omavoliliselt akadeemia presiidiumi ja presidendi ettekirjutusi, mistõttu keemia instituut ei saanud tööd alustada. Kui ruumid lõpuks vabastati, selgus, et Tolli tänava sisseseade oli saanud kannatada, kust asju oli uude kohta kaasa võetud, lisaks oli personal hoonet laastanud. Kuigi presiidium mõistis, et O. Kirret tahtis oma instituudi heaolu eest seista, tehti talle toimikusse noomitus ja ta pidi „/.../ oma kulul endisse olukorda tagasi seadma veevärgi, gaasi- ning elektriseadmed /.../ ühes vastava seinosa parandamisega”.³⁶⁵

Kõige teravam oli äsjaloodud teaduslike instituutide koosseisude küsimus, sest teadusliku kraadiga inimesi oli vähem, kui vajasisid akadeemia ning ülikoolid. Seoses sellega oli päevakorras instituutidele teadusliku kaadri palkamine teistest liiduvabariikidest (ehituse ja arhitektuuri instituudi jaoks). Kuivõrd ka mujal oli suur nappus teadlastest, asus NSV Liidu teaduste akadeemia koordinatsiooninõukogu seisukohale, et iga liiduvabariik peab kaadrid kasvatama endale ise.³⁶⁶

Akadeemia 1947. aasta tegevusaruandes märgiti, et aasta algul NSV Liidu ministrite nõukogu juures asuvas riiklike koosseisude komisjonis kooskõlastatud raamkoosseisude järgi oli Eesti NSV teaduste akadeemias 801 koosseisulist ametikohta. Neist oli 1947. aasta algul komplekteeritud 224 (28%). Sama aasta lõpul oli akadeemia koosseisus ette nähtud 862 koosseisuüksust, millest oli täidetud 745 ehk 86%. Teaduslikest kaastöötajatest oli komplekteeritud 78% (akadeemia süsteemis töötas 33 teaduste doktorit ja 77 teaduste kandidaati).³⁶⁷

Kuigi aruande põhjal näis teaduslike koosseisude kasv imeline, polnud see tegelikult nii. 19. veebruari 1948. a presiidiumi koosolekul arutati J. Vaabeli ettekannet kohakaaslusega töötamisest akadeemia instituutides. Istungi ajal soovis presiidium, et teadlased töötaksid akadeemias põhitöökohal. See polnud aga inimeste vähesuse tõttu võimalik. Seepärast otsustati lubada teha erandeid instituutide direktoritele ning nende kohusetäitjatele kuni täispalga ulatuses akadeemia presiidiumi loal. Sektorite ja laboratooriumide juhatajatele, vanemteaduritele ja teaduslikele sekretäriledele võinuksid erandid kehtida kuni poole palga

³⁶⁵ Eesti TA arhiiv 1-1-34. L. 59.

³⁶⁶ Eesti TA arhiiv 1-1-30. L. 91.

³⁶⁷ Eesti TA arhiiv 1-1-60. L. 4–5.

osas instituudi direktori ettepanekul.³⁶⁸ Teadlased ise ei näinud vähimatki probleemi, et töötada mitmel kohal, sest lisateenistus kaardimajanduse olukorras, kus kõigest oli puudus, oli igati teretulnud.

Kuigi erandite ring oli lai, tuli teaduslike kaastööliste leidmiseks minna veelgi kaugemale ja sageli võeti kohakaaslusega tööle kraadita nooremaid teaduslikke töötajaid. Sageli tehti seda täispalgaga erinevatel põhjendusel, et „teisi kvalifitseeritud jõude praegu ei leidu”, „arvatavasti veel käesoleval aastal omandavad kandidaadi kraadi” või „kuna nad tegelikult täidavad sektorite juhatajate vastutavaid ülesandeid ja on praegu asendamatud”.³⁶⁹ Samas aga ei võimaldatud Gerhard Rägol, kes töötas füüsika, matemaatika ja mehaanika instituudis sektorijuhatajana, saada täispalka, kuna leiti, et ta peab selle saamiseks tulema enne täiskohaga akadeemia süsteemi. Seda ta ka tegi.³⁷⁰ Oli ka vastupidiseid näited. H. Riikojaga teatas akadeemia juhtkonnale 1948. aasta augustis, et suvel oli ta saanud rektor Koortilt korralduse, millega ülikoolis keelati töö kohakaasluse alusel ning ta soovib seetõttu akadeemia süsteemist lahkuda. Varsti aga saabus rektori õiend, mille kohaselt käis käskkiri kõigi teiste kohakaaslaste kohta, v.a kohakaaslus akadeemia raames.³⁷¹

Teaduspersonali küsimusega oli seotud teaduskraadide problemaatika. Selles valdkonnas tuli samuti teha kompromisse. Nii andis presiidium akadeemia korrespondentliikmele H. Armanile, kes soovis taotleda kandidaadikraadi NSV Liidu arhitektuuri akadeemias, vabastuse kandidaadiksamitest põhjendusel, et viimane „/.../ on ENSV Teaduste Akadeemia korrespondeeriv liige ja tööga koormatud”.³⁷² Presiidium otsustas toetada ka akadeemia raamatukogu komplekteerimise osakonna juhataja Svetlana Dormidontova taotlust kandidaadi kraadi saamiseks ilma kandidaaditööta.³⁷³ 1951. aasta augustis oli presiidiumi päevakorras paluda kõrgemalt atestatsioonikomisjonilt I osakonna akadeemiksekretärile, seitse avaldamata teaduslikku uurimust kirjutanud Johannes Heilile omistada kandidaadikraad ilma kaitsmiseta.³⁷⁴ Presiidium toetas ka hüdroloog Evald Oldekopi taotlust kandidaadikraadi saamiseks ilma kaitsmata, arvestades tema olulisi teaduslikke töid.³⁷⁵ Samas lükkas akadeemia presiidium tagasi

³⁶⁸ Eesti TA arhiiv 1-1-33. L. 142–143.

³⁶⁹ Eesti TA arhiiv 1-1-33. L. 280.

³⁷⁰ Eesti TA arhiiv 1-1-34. L. 3, 101.

³⁷¹ TÜ KHO F 112-73. L. 7.

³⁷² Eesti TA arhiiv 1-1-33. L. 215.

³⁷³ Dormidontovale heideti seda 1950. aastal ette. Nimelt süüdistati teda, et ta sai kandidaadikraadi kaastundest, kuna tema isa oli punavõimude poolt mahalastud ülempreester Nikolai Bežanitski (ERAF 6202-1-27. L. 101–102).

³⁷⁴ Eesti TA arhiiv 1-1-164. L. 121–122; ERAF 1-59-2. L. 12.

³⁷⁵ Eesti TA arhiiv 1-1-34. L. 29–30.

mõned parteiorganite (sh EK(b)P keskkomitee büroo) pöördumised anda kraade eesrindlikele mitšuurinlastele.³⁷⁶

Instituutide töösse kaasati palju teadlasi, kes olid aktiivsed olnud juba 1930. aastatel ning elanud sõja üle Eestis. Need olid teadustöös kogenud inimesed, samas olid paljud neist osalenud sõjaeelses poliitilises elus, kuulunud erakondadesse, Kaitseliitu, Omakaitseesse, võidelnud Saksa või Soome sõjaväes, olnud lihtsalt kõrgel administratiivsel kohal vms. Akadeemia organiseerimistoimkonda ja hiljem akadeemia presiidiumi need asjaolud ei häirinud. Ka EK(b)P keskkomitee ja Eesti NSV ministrite nõukogu ei teinud teadlaste minevikust probleemi.

Selline hirmuvaba õhkkond ei kestnud aga kaua, sest nii akadeemia põhikiri kui instituutide põhimäärused andsid piisavalt lihtsaid ettekäandeid „määritud minevikuga” teadlasi represseerida. See aeg ei lasknud ennast kaua oodata, sest keskvoim kindlustus Eesti NSV-s EK(b)P keskkomitee büroo tegevuse tulemusel 1947. aasta teiseks pooleks ning sellest ajast alates hakkas ÜK(b)P keskkomitee Eesti NSV-d tegelikult sovetiseerima.

AKADEEMIA SOVETISEERIMINE

Viimasel aastatel on ilmunud suur hulk kirjandust eesti, vene, saksa ja inglise keeles, mis avab nõukogude võimu tegevuse erinevaid tahke Eesti, Läti ja Leedu ühiskondade sovetiseerimisel aastail 1940–1953 eesmärgiga teha neist keskvoimule kuulekad liiduvabariigid. Uusima ja kõige ülevaatlikuma uurimuse nimetatud perioodi kohta on kirjutanud vene ajaloolane Jelena Zubkova.³⁷⁷ Tema analüüs Eesti, Läti ja Leedu NSV-de sovetiseerimise käigust põhineb suuresti Kremlile esitatud märgukirjadel Eesti, Läti ja Leedu partei ja riigivõimuorganitelt ning vastupidi. Nende dokumentide põhjal eristab ta Eesti NSV-s kahte perioodi: esimene 1944. aasta sügisest kuni 1947. aasta keskpaigani ning teine 1947. aasta sügisest kuni 1953. aasta märtsini.³⁷⁸ Neist esimest iseloomustab ta kui suhtelise vabaduse perioodi, mil ÜK(b)P keskkomitee ei kasutanud veel julmi meetodeid oma mõju kindlustamiseks. Selle tulemusel olid nii EK(b)P keskkomitee esimene sekretär N. Karotamm kui Eesti NSV ministrite nõukogu esimees A. Veimer, nagu ka paljud teised juhtivatel kohtadel olnud kommunistid, sh akadeemia president H. Kruus, veendumusel, et Moskva arvestab Eesti eripära nõukogude korra arendamisel.

³⁷⁶ ERAF 1-59-2. L. 9.

³⁷⁷ Зубкова, Е. Прибалтика и Кремль 1940–1953. Москва: РОССПЭН, 2008.

³⁷⁸ Зубкова, Е. Прибалтика и Кремль 1940–1953. С. 129, 341.

Teist perioodi iseloomustab J. Zubkova aga kui Eesti NSV otsest sovetiseerimist jõumeetoditega (1949. aasta märtsiküüditamine ning 1950. aasta märtsis toimunud EK(b)P keskkomitee VIII pleenum), kus kohaliku juhtkonna palveid ja soove sovetiseerimise vorme eesti elanikkonna jaoks pehmemdada enam ei arvestatud. Pigem vastupidi – keskvõim kõrvaldas „sõnakuulmatud” juhid võimult. Sarnane sündmuste muster, nagu kogu Eesti NSV tasandil aastail 1945–1953, kehtib ka Eesti NSV teaduste akadeemia arengu kohta.

Kui vaadata ÜK(b)P keskkomitee, EK(b)P keskkomitee ja Eesti NSV erinevate institutsioonide (näiteks Eesti NSV teaduste akadeemia presiidiumi) materjale, siis selgub, et süvenemas oli vastastikune mittemõistmine. Vaid üks näide – 1947. aasta augustis esines H. Kruus akadeemia partei algorganisatsiooni koosolekul, kus taunis keskvõimu püüdeid allutada akadeemia täielikult vaid oma huvidele. Ta ütles: „ENSV TA tööseaduseks on viisaastaku tööplaanid. Oma tööplaanid kohaselt ja ka väljaspool tööplaanid peab TA praktiliselt abistama ministereid ja keskasutusi, kuid seejuures ei saa TA teha puht praktiliseks abimajandiks ministereid ja keskasutuste, kes ise peavad toime tulema”.³⁷⁹

Selline „huvide lahkumine” tuli kõrvaldada nii Eesti NSV kui kohaliku akadeemia tasandil ning ÜK(b)P keskkomitee sai sellega edukalt hakkama, kasutades selleks suuresti kohapealseid inimesi, ajades neid omavahel tülli, süüdistades neid riigitrudusetuses, „kodanlikus natsionalismis”, kuulumises „kontrrevolutsioonilistesse organisatsioonidesse” jne. Kuna Nõukogude Liidus sisuliselt ei maksnud põhiseadus ega muud õigusaktid, siis oli väga lihtne vabaneda ebasoovitavatest inimestest ja tekitada teistes nii suur hirm, et nad ei avaldanud enam avalikult oma arvamust ebakohtadest nõukogude elulaadis.

ÜK(b)P keskkomitee peamine meetod teaduskorraldusse sekkumisel oli nõuda teadustulemuste rakendatavust NSV Liidu arengu hüvanguks. Just selle nõude „vähene täitmine” vene teadlaste poolt võimaldas sovetiseerida NSV Liidu teaduste akadeemia 1930. aastatel avalike protsesside ja hilisemate sekkumistega. Ka võttis kommunistlik partei oma erinevatel foorumitel vastu otsuseid erinevate teadusharude ideologiseeritud käsitlemiseks – psühholoogias 1946., filosoofias 1947., bioloogias 1948., füsioloogias 1949., keeleteaduses 1950. ja poliitilises ökonomias 1951. aastal.³⁸⁰

Nõukogude korra pealesurumiseks vajasisid nii ÜK(b)P keskkomitee kui EK(b)P keskkomitee usaldusväärseid ja reputatsiooniga kohalikke parteilasi.

³⁷⁹ ERAF 6202-1-5. L. 44.

³⁸⁰ NLKP ajalugu. Tallinn, 1959. Lk. 735.

Need inimesed aga Eesti NSV-s peaaegu puudusid. Parteilasi oli Eestis 1945. a seisuga 2409 inimest, kuid eestlasi oli nende seas vaid 961.³⁸¹ Sarnane oli ka olukord akadeemias. 19. augustil 1946. aastal toimunud Eesti NSV teaduste akadeemia presiidiumi EK(b)P algorganisatsiooni organiseerimiskoosolekust võttis osa vaid viis inimest, kusjuures üks neist oli Tallinna linna keskrajooni EK(b)P komitee sekretär. Algorganisatsiooni juhiks valiti akadeemik-sekretär J. Nuut.³⁸² Rajatud partei algorganisatsiooni väiksuse üks põhjuseid oli, et parteisse kuuluti oma põhitöökoha kaudu. Kuna akadeemias töötati esialgu eelkõige kohakaasluse alusel isegi tippjuhtkonna tasemel, siis kuulusid näiteks H. Kruus ja A. Koort töökoha järgi vastavalt Eesti NSV välisministeeriumi ja Tartu ülikooli parteiorganisatsioonidesse.

Selleks, et parteilaste arvu akadeemias tõsta, hakati 1946. aastal EK(b)P keskkomitee vaikselt heakskiidul akadeemia partei algorganisatsiooni võtma lisaks teadustöötajatele ja ametnikele ka töölisi. 1947. aastal otsustati kõik Tallinnas asuvad akadeemia süsteemis toimivad partei algorganisatsioonid ühendada ja viia presiidiumi juurde. See samm suurendas akadeemia Tallinna parteiorganisatsiooni ridu 1947. aasta aprillis 15 inimeseni.³⁸³ Akadeemia süsteemis töötas 1947. aasta lõpul aga kokku 745 inimest.

Tallinnast väljaspool eksisteeris 1947. aastal akadeemia partei algorganisatsioon veel ainult Kuusikul. Tartus oli see alles moodustamisel. 1949. aasta jaanuaris oli akadeemia presiidiumi partei algorganisatsiooni nimekirjas 39 liiget ning komsomoli kuulus 13 töötajat (olid ametis enamasti presiidiumi juures). Tartu „noortega” polnud tallinlastel aga toona mitte mingit kontakti.³⁸⁴ Seetõttu pole imekspandav, et Tallinnas asuv akadeemia partei algorganisatsioon tundis suurt muret mõnede Tallinnas asuvate instituutide ja akadeemia Tartu osakonna vähese parteistumise ning akadeemia parteibüroo ja lihtparteilaste vähese omavahelise kontakti pärast. Nurinat avaldasid parteilased ka selle üle, et inimesed ei soovinud parteisse astuda, kuna väidetavalt kartsid enda töökoormuse kasvu.³⁸⁵ 1949. aasta lõpul arutati Tallinnas ühel koosolekul isegi võimalust suunata partei liikmeid nendesse instituutidesse, kus oli vähe parteilasi. Samas tõdeti, et Tallinnast saadetud parteilasel oleks võimatu leida kontakti „kitsalt spetsialiseerunud” teadlaste juures. Rahulolu võis Tallinna organisatsioon tunda vaid Venemaa eestlase Viktor Maamägi tööst Tartus.³⁸⁶

³⁸¹ Зубкова, Е. Прибалтика и Кремль 1940–1953. С. 146.

³⁸² ERAF 6202-1-1. L. 1–2.

³⁸³ ERAF 6202-1-5. L. 1.

³⁸⁴ ERAF 6202-1-33. L. 46.

³⁸⁵ ERAF 6202-1-10. L. 33–34.

³⁸⁶ ERAF 6202-1-23. L. 146–148.

Kuni 1947. aasta esimese pooleni järgisid akadeemia partei algorganisatsiooni koosolekud pehmet joont. Nii tunnistati ühel koosolekul, et Tartu institutside töötajatest olevat eriti arstid, loomakasvatajad ja agronomid läänemeelse vana kaadri esindajad,³⁸⁷ kuid keegi ei kutsunud neid seepärast veel vallandama või represseerima. Akadeemia parteisekretäri aruanded tõestavad, et 1947. aastal akadeemias nõukogudevaenulikkus väidetavalt puudus ning „poliit-moraalne” meeleolu oli rahuldav.³⁸⁸

1947. aasta sügisest asus ÜK(b)P keskkomitee varjamatult Eesti NSV sovetiseerimise teele.³⁸⁹ Akadeemia partei algorganisatsiooni koosolekutel võis sellest ajast alates samuti tunnetada keskviimu tugevamat survet. 1947. aastal leiti partei algorganisatsioonis, et institutides ja nende juhtkondades olevat palju kodanlikul ajal hariduse saanud inimesi, kelle töölevõtmisel olevat lähitud „asjalikkuse tunnusest”, mitte „ülitähtsast /.../ poliitilisest tunnusest”.³⁹⁰ 1947. aasta maist hakati akadeemia struktuuris otsima vaenulikke elemente ja „religiooni levitajaid” ning anti kõrgemale poole aru sellest, kuidas „endised autoriteedid” end ülal peavad.³⁹¹ ÜK(b)P keskkomitee Eesti büroo alustas 1947. aasta novembris kampaaniat, mille käigus soovitati kritiseerida „Lääne ees lõmitanud” teadlasi ja siis nad vallandada.³⁹² Seoses sellega sattusid suurema tähelepanu alla sõja ajal Eestisse jäänud isikud, eriti muidugi need, kes olid olnud Saksa sõjaväes. Nende sobimatust akadeemia ridadesse arutati akadeemia parteiallorganisatsiooni koosolekul 1947. aasta detsembris ning otsustati puhatada kaadrid „nõukogude-vaenulike meeleolude tekitajatest” ja „ümbritsevasse ellu mitte-nõukogudelikult suhtujatest”.³⁹³ Otsust saatsid konkreetset teod ning 1948. aasta jooksul vallandati akadeemia süsteemis kokku 30 „klassivõõrast” ning „tööks sobimatut” isikut.³⁹⁴ 1950. aasta jaanuari alguses loetleti akadeemia süsteemis siiski veel 63 endist kaitseliitlast, seitse omakaitselast ja kaks „vapsi”.³⁹⁵

EKP V kongress 1948. aastal oli kantud klassivõitluse tugevnemise retoorikast. Seda suunda järgis ka akadeemia partei algorganisatsioon. Hilisem akadeemia tegevliige Nikolai Buzulukov ütles ühel algorganisatsiooni koosolekul,

³⁸⁷ ERAF 6202-1-5. L. 53–54.

³⁸⁸ ERAF 6202-1-10. L. 33–34.

³⁸⁹ Зубкова, Е. Прибалтика и Кремль 1940–1953. С. 343.

³⁹⁰ ERAF 6202-1-5. L. 47.

³⁹¹ ERAF 6202-1-10. L. 28.

³⁹² Veskimägi, K.-O. Kuidas valitseti Eesti NSV-d. Eestimaa Kommunistliku Partei KK büroo 162 etteastumist 1944–1956 vahemängude ja sissejuhatustega. Tallinn: Varrak, 2005. Lk. 201–202.

³⁹³ ERAF 6202-1-5. L. 76–77.

³⁹⁴ ERAF 6202-1-20. L. 26; 6202-1-23. L. 4.

³⁹⁵ ERAF 6202-1-27. L. 10.

et akadeemia ei olevat saar, kus klassivõitlust ei toimu, ning nõudis „puhas- tuse” algust akadeemia süsteemis.³⁹⁶ Partei allorganisatsioon tunnistas kongressi kriitikat, et akadeemia oli vähe seotud rahvamajanduse ning selle vajadustega. Akadeemia presiidium rajas seepeale vabariigi põllumajanduse sotsialistliku ümberkorraldamise abistamise komisjoni ehk kolhoosikomisjoni. 1949. aasta märtsiküüditamise ajaks polnud viimane veel aga õieti tööle asunud. Et ühiskon- nas pingeid veidigi maha võtta, korraldas akadeemia 1949. aastal sessiooni ühes šefflusealuses kolhoosis, et veenda inimesi kolhoosikorra õigsuses.³⁹⁷

Keskvõimu-poolne sovetiseerimise surve hakkas alates 1947. aasta kesk- paigast üha enam mõjutama akadeemia presiidiumi tegevust ning sõnakasu- tust. Nii leidis presiidium keele ja kirjanduse instituudi ning ERM-i 1947. aasta aruandeid läbi vaadates, et neis asutustes on küll olemas oma partei algorgani- satsioonid, kuid kummaski vaid üks kommunist. Presiidium nägi mõlema aka- deemia allasutuse töös puudusi, kuna seal oli tööl inimesi, kes varem kuulusid Kaitseliitu või Naiskodukaitsesse. Aruande kommentaaris märgiti mõlema insti- tutsiooni ideoloogilist ebakindlust ja lääne kultuuri põhjendamatu kummarda- mist ning nõuti vene keele omandamist ja suuremat poliitilist aktiivsust.³⁹⁸ Kõige eelneva taustal märkas akadeemia akadeemik-sekretär J. Nuut 1947. aasta algul asutatud keele ja kirjanduse instituudi arengus juba seniilsuse (!) tundemärke. Tugevat ideoloogilist survet kandsid endas ka presiidiumi juhtnõõrid *Suure õige- keelsus-sõnaraamatu* koostajaile, et need ei kasutaks selles „kodanlik-natsiona- listlikke” sõnu. Nii leiti presiidiumi juhtnõõrides, et „.../ sõnaraamatusse [võib] sisse võtta vaid sääraseid sõnu, mis rikastavad tänapäeva eesti kirjakeelt nõuko- gude ühiskonna vajadusest ja huvide seisukohalt. Säärased nõukogude ühiskon- nale täiesti üleaarused sõnad, nagu „ebaveksel”, tuleb järjekindlalt välja jätta.” Geograafiliste nimede valik pidi „.../ lähtuma nõukogude ühiskonna huvipiir- konnast, mitte aga kodanliku korra aegsetest traditsioonidest /.../, otsustavalt tuleb loobuda läänekeelte ees kummardamisest ja kõigil juhtudel arvestada vene keele kui juhtiva keele erilist tähtsust. Sõnastik peab kaasa aitama nõukogude rahvaste lähenemisele, mitte aga taotlema keeleliste erinevuste suurendamist. Täiesti lubamatu on selle tõttu moonutada Nõukogude riigis kehtestatud koha- nimetused eesti keele iseäralduste ettekäändel”.³⁹⁹ Akadeemia liige J.-V. Veski saatis küll oma protesti õigekeelsussõnaraamatu koostamise juhendite vastu,

³⁹⁶ ERAF 6202-1-23. L. 6, 10.

³⁹⁷ ERAF 6202-1-23. L. 9.

³⁹⁸ Juba 1947. aastal oli parteiallorganisatsioon soovitanud pöörata suuremat tähelepanu vene keele tähtsuse tõstmisele teadustööde avaldamisel (ERAF 6202-1-5. L. 56–57).

³⁹⁹ Eesti TA arhiiv 1-1-94. L. 33–34.

kuid presiidium ei arvestanud seda, leides et J.-V. Veski tõlgendas presiidiumi otsust valesti ja seepärast tulevat talle anda täiendavaid seletusi.⁴⁰⁰

Võõraste ideoloogiate kummardamist nähti teisteski instituutides. Nii jäi ära bioloogia instituudi sessioon, sest osakonna akadeemik-sekretär J. Eichfeld pidas ülesantud ettekandeid enamuses ideoloogiliselt mittekõlblikeks, peamiselt ajaloolistest ülevaadetest koosnevateks, milles olevat domineeriv koht baltisaksa autoritel.⁴⁰¹

Surve avaldus ka selles, et instituutide aruannetes taheti üha enam näha mitte niivõrd fundamentaaluuringute tulemusi, kuivõrd teadustulemuste kiiret ja efektiivset praktikasse rakendamist. Seega püüdis akadeemia presiidium arvestada ülevalt poolt tulevate nõudmistega tihendada sidemeid majandusega, kasutada rohkem vene keelt ning võidelda „natsionalistlike” avaldustega. Samas polnud lihtne kasvatada nõukogude Eesti teadlast. Tõenäoliselt sel põhjusel erinevadki Eesti teaduste akadeemia arhiivis säilitatavate dokumentide ning Eesti riigiarhiivi filiaalis (parteiariivis) talletatavate akadeemia partei algorganisatsiooni dokumentide retoorika ja keel. Akadeemia parteiorganisatsioonis järgiti nii ÜK(b)P keskkomitee kui EK(b)P keskkomitee otsuseid ja suuniseid, akadeemia presiidiumi materjalid on aga palju leebemad. Nii ei nähtu presiidiumi ning instituutide dokumentidest ei enne 1950. aasta EK(b)P keskkomitee märtsipleenumit ega isegi pärast seda, et oleks kasutatud sõnaühendit „kodanlik natsionalist” (kõige radikaalsem hinnang oli neis „ideoloogiliselt kõikuv”).

Kõik eelnev tõendab, et parteil oli akadeemia süsteemis kuni 1950. aastani nõrk positsioon ja väike mõju teadlaskonna vaadetele. Oli üldteada, et Eesti teadussüsteemis laiemalt ja akadeemias kitsamalt töötasid enamasti Eesti Vabariigis hariduse saanud iseseisvad inimesed, kes ei mõelnud parteipoliitiliselt ja ei osanud suuremat tähtsust omistada terminoloogilistele nüanssidele nõukogude ametlikus retoorikas. Pealegi olid nad harjunud tegutsema õhustikus, kus ilma igasuguste piiranguteta oli teaduslikes uurimustes kasutatud nii ajaloolisi kui uusimaid kodu- ja välismaiseid allikaid. Seda tegid nad akadeemias töötades pahaaimamatult edasi, vaatamata presiidiumi soovitusel kasutada oma uurimustes eelkõige eesrindlike nõukogude teadlaste töid. Kõik see oli EK(b)P juhtidele ning ÜK(b)P keskkomitee Eesti büroole teada nii akadeemia presiidiumi ettekan-

⁴⁰⁰ Eesti TA arhiiv 1-1-94. L. 50.

1950. aasta akadeemia üldkogu sessioonil kritiseeris keele ja kirjanduse instituudi keeleuuringu osakonna juhataja Arnold Kask samuti teravalt presiidiumi seisukohti õigekeelsussõnaraamatu koostamisel, leides, et presiidium lihtsustas probleeme, kui lähtus seisukohast, et enne oli lihtsalt „kodanlik [eesti] keel ja nüüd sotsialistlik keel.” Samuti leidis A. Kask, et venekeelsete kohanimed kirjutamisel eesti keeles tuleb lähtuda hääldusest ja selline seisukoht olevat ka Moskvas (Eesti TA arhiiv 1-1-132. L. 30).

⁴⁰¹ Eesti TA arhiiv 1-1-30. L. 244, 307.

netest kui mitmelt poolt mujaltki. Sellest ei tehtud numbrit, pigem püüti kaadrit hoida. Nii atesteeriti aastail 1946–1947 nõukogude mallide kohaselt ümber enam kui 150 Eesti Vabariigi ajal teaduskraadi kaitsnud teadlast.⁴⁰²

NSV Liidus teostati poliitilist võimu läbi nomenklatuuri, seadustes see aga ei kajastunud. Nomenklatuuri hulka võisid oma ametikoha tõttu kuuluda ka parteitud. Kuigi kusagil ei olnud kirjas, millised õigused avanesid ÛK(b)P keskkomitee või EK(b)P keskkomitee poolt koostatud nomenklatuuri nimestikesse kantutel, olid need ometi olemas. Nii avanes nomenklatuuri kantutel võimalus saada eelisjärjekorras paremaid kortereid, puhkusetuusikuid, välismaareise, teenindust eripoodides ja -haiglates, varjatud lisapalka jmt privileege.

1946. aasta algul kinnitati Eesti NSV nomenklatuuri nimestik. Akadeemiast kuulusid sellesse kõik presiidiumi kaheksa liiget, lisaks veel akadeemia teadussekretär, osakondade teadussekretärid, akadeemia ajakirja vastutav toimetaja ning kaadrite osakonna juhataja.⁴⁰³ Seega kuulus akadeemiast 1946. aastal nomenklatuuri kokku 15 inimest. Samal aastal nomenklatuuri nimestikku täiendati ning sellest arvati välja akadeemia teadussekretär (lisati aga uuesti 1947. aastal)⁴⁰⁴ ning osakondade teadussekretärid. Samas lisati sellesse akadeemia tulevaste instituutide direktorid (kokku 15 inimest) ja akadeemia muuseumide, sh geoloogia ja zooloogia muuseumi direktorid⁴⁰⁵ (kokku viis inimest). Seega kuulus nomenklatuuri akadeemia süsteemis 31 inimest.⁴⁰⁶ Just nomenklatuuri paikapanemine võimaldas hakata Eestis rakendama Nõukogude Liidus tõhusalt toimunud valitsemismeetodit. J. Zubkova iseloomustab olukorda 1950. aastal Eestis järgmiselt: „„Puhastused” puudutasid ka regionaalsete eliitide liikmeid, mille tulemuseks olid paljud vallandamised ja uute inimeste määramised (suurimal määral puudutas see protsess Eestit, mille eeskuju pidi mõjuma distsiplineerivalt teistele vabariikidele).”⁴⁰⁷

⁴⁰² Зубкова, Е. Прибалтика и Кремль 1940–1953. С. 305.

⁴⁰³ ERAF 1-48-107. L. 52.

Kõigi akadeemiaga seotud ametikohtade kuuluvuse nomenklatuuri tegi autoritele kättesaadavaks Tõnu Tannberg.

⁴⁰⁴ ERAF 1-4-404. L. 133.

⁴⁰⁵ Viimased kaks kadusid 1947. aasta nomenklatuurist.

⁴⁰⁶ ERAF 1-4-322. L. 53–54.

Nomenklatuuri nimekirja olid arvatud ka selliste instituutide direktorid, mis lõpuks jäid loomata nagu metsainstituut, hügieeni ja kutsehaiguste instituut ning kliinilise meditsiini instituut. 1953. aasta EK(b)P keskkomitee nomenklatuuri nimestiku kohaselt olid akadeemiast arvatud sellesse presiidium seitse presiidiumi inimest ja 13 akadeemia teadusinstituutide direktorit (ERAF 1-4-1536. L. 239).

⁴⁰⁷ Zubkova, J. Probleemne tsoon: Balti vabariikide sovetiseerimise iseärasused sõjajärgsel ajal 1944–1952. – Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised). 2007. Nr. 15(22). Lk. 200.

Võimu teostamise üks olulisemaid instrumente oli nomenklatuuri kuuluvate inimeste mõjutamine. Seda tehti sageli kampaaniatega, mille stardipauk anti juhtkirja näol *Pravdas* või mõnes muus juhtivas ajalehes. Sellisel moel antud suuniseid tuli hakata järgima ning varem või hiljem oli kasulik tunnistada enda vigu.⁴⁰⁸ Neid leidus alati ning tekkinud massipsühhoosi käigus oli võimalik märgistada üksikuid inimesi, kollektiive, sotsiaalseid grupe jne. Siit edasi oli juba lühike tee poliitiliste süüdistuste, „puhastuste”, terrori ja isikliku arveteõidamiseni.⁴⁰⁹

ÜK(b)P keskkomitee sai tõsisemat aimu EK(b)P keskkomitee „nõukogudevastastest tegevusest” ehk siis vastutöötamisest kolhoosikorrale Eesti NSV-s jaanuaris 1948. aastal, kuid kuni 1950. aastani seda infot ei kasutatud.⁴¹⁰ 1949. aasta novembris aga läksid omavahel tülli EK(b)P keskkomitee esimene sekretär N. Karotamm ning EK(b)P keskkomitee sekretär Johannes Käbin *Rahva Hääle* vastutava toimetaja Max Laossoni küsimuses. Asi lõppes Laossoni mahavõtmisega sellelt kohalt.⁴¹¹ Tüli langes aga juhuslikult samale ajale, mil ÜK(b)P keskkomitee korraldusel saabus Eestisse spetsiaalne inspektsiooni grupp (detsember 1949). Viimasele jättis kõige parema mulje just J. Käbini info, mis laitis N. Karotamme ning ministrite nõukogu esimehe A. Veimeri „umbrohustunud” kaadripoliitikat. J. Käbinil eksisteeris seejuures terve „must nimekiri” juhtivatel kohtadel olevatest ebasobilikest inimestest.⁴¹² 1950. aasta jaanuari algul informeeris J. Käbin inspektsiooni grupi kaudu olukorrast vabariigis ÜK(b)P keskkomiteed.

⁴⁰⁸ Nii näiteks ilmus 25. mail 1947. a ajalehes *Izvestija* artikkel „Ministrile allakirjutamiseks” Artiklis heideti ette asjaajamise stiili nõukogude asutustes, kus direktiivsete organite määrusi ja otsuseid ei saadetakvat edasi, nende täitmise üle puuduvat kontroll ning seepärast ei täidetakvat otsuseid õigeaegselt. Nõuti tegevuses rohkem enesekriitikat. Sama artikkel ilmus *Rahva Hääles* 28. mail ning samal päeval andis ministrite nõukogu välja ringkirja, millega kohustati Eesti NSV keskasutuste juhtkondi oma kolleegiumide koosolekuil artiklit arutama.

Akadeemia presiidium tunnistas oma vigu ning lasi uurida olukorda institututes. Selgus, et institutudid ei täitnud aruannete esitamise nõuet iga kuu 30. kuupäevaks ”kes teeb siis teaduslikku tööd, kui meie koostame plaane!?”; ei kooskõlastanud institutute vaheliselt oma tegevust; pöördusid otse, ilma akadeemia presiidiumi vahendusega, ministrite nõukogu esimehe ning partei keskkomitee esimese sekretäri poole toiduainekaartide ja transpordiküsimustes; ei täitnud akadeemia presidendi korraldusi; maksid kohakaasluse alusel palka ilma akadeemia presiidiumi või presidendi loata jpm. (Eesti TA arhiiv 1-1-34. L. 19–22).

⁴⁰⁹ Tannberg, T. Moskva institutsionaalsed ja nomenklatuursed kontrollimehhanismid Eesti NSV-s. – Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised). 2007. Nr. 15(22). Lk. 256.

⁴¹⁰ Зубкова, Е. Прибалтика и Кремль 1940–1953. С. 302.

⁴¹¹ Elango, Õ. EK(b)P KK 1950. a. VIII pleenum ja ENSV Teaduste Akadeemia. – 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat. (Teaduslugu ja nüüdisaeg – V vabariikliku teaduskonverentsi (2.–3. novembril 1988) materjalid). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1989. Lk. 46.

⁴¹² Зубкова, Е. Прибалтика и Кремль 1940–1953. С. 307–308.

20. jaanuaril 1950. a otsustas ÜK(b)P keskkomitee sekretariaat saadud teabe põhjal, et „.../ sm. Karotamm käitub mitte parteiliselt [ja] toetub oma töös vanale kodanlikule kaadrile, mis ei ärata poliitilist usaldust /.../”⁴¹³ Sel moel muutus „vale kaadripoliitika” tulevaste repressioonide põhiliseks argumendiks ning süüdistuste põhisisuks „kodanlik natsionalism”. Sellest ajast alates olid N. Karotamme käed seotud ning see tähendas nii tema enda kui temaga seotud isikute kukkumise algust.

AKADEEMIA PRESIDENDI HANS KRUUSI REPRESSEERIMINE

Veel enne, kui ÜK(b)P keskkomitee võttis vastu konkreetsed otsused N. Karotamme ja EK(b)P keskkomitee märtsipleenumi korraldamise asjus, langes esimesena „vale kaadripoliitika” pärast akadeemia president H. Kruus. Viimast korda juhtis ta presiidiumi istungit 26. jaanuaril 1950. aastal.⁴¹⁴ 28. jaanuaril arutati EK(b)P keskkomitee büroo istungil partei propaganda ja agitatsiooniosakonna juhataja Leonid Lentsmani koostatud õiendit akadeemia ühiskonnateaduste osakonna tööst. Selles kritiseeriti kohalekutsutud akadeemia presidenti selles, et osakond (H. Kruus juhtis seda kuni 16. juulini 1948), olevat „saastatud” poliitiliselt ebakindla elemendiga. „Elemendiks” olid süüdistuste kohaselt H. Kruusi ametisse võetud keele ja kirjanduse instituudi direktor D. Palgi, ajaloo instituudi direktor R. Kleis, sama instituudi arheoloogiasektori juhataja H. Moora, kunstiajaloo sektori juhataja Voldemar Vaga, filoloogia- ja kunstiteaduste kandidaadid Ernst Nurm ja Helmi Üprus. H. Kruusile heideti ette nõrka kaadrivalikut. EK(b)P keskkomitee büroo liikmed V. Kuusik, J. Käbin, E. Päll, Aleksei Müürisepp⁴¹⁵ ja koosolekul viibinud ÜK(b)P keskkomitee liige Nikolai Timofejev otsustasid seoses sellega H. Kruusi vabastada akadeemia presidendi kohalt.⁴¹⁶ Selle õiguse võtsid nad endale sellega, et Kruus kuulus EK(b)P keskkomitee nomenklatuuri.

1946. aastal Eesti NSV ministrite nõukogu kinnitatud akadeemia põhikirja paragrahv 1 sätestas, et Eesti NSV teaduste akadeemia „allub vahetult Eesti NSV Ministrite Nõukogule”.⁴¹⁷ Seega võinuks akadeemia presidendi kohalt

⁴¹³ Зубкова, Е. Прибалтика и Кремль 1940–1953. С. 308.

⁴¹⁴ Eesti TA arhiiv 1-1-134. L. 12.

⁴¹⁵ Puudusid A. Veimer ja N. Karotamm, kuid E. Pälli sõnul olid kõik otsused kooskõlastatud N. Karotammega (Tannberg, T. (koost.). ЕКР КК бюро истунгите регестид, 1940–1954. Lk. 348).

⁴¹⁶ Elango, Ö. EK(b)P Keskkomitee 1950. a. VIII pleenum ja ENSV Teaduste Akadeemia. – 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat. Lk. 47.

⁴¹⁷ ERAF R-1-3-53. L. 513.

Hans Kruus

Akadeemia president 1946–1950

vabastada vaid ministrite nõukogu. Tegevliikme staatuse saanuks aga ära võtta vaid akadeemia üldkoosolek. Kumbki ülalmainitud institutsioon seda enne EK(b)P keskkomitee otsust teinud ei olnud. Seega oli EK(b)P keskkomitee büroo otsus ebaseaduslik. Samal seisukohal oli hiljem ka H. Kruus, kes kirjutas oma eluloos, et teda „töölt kõrvaldanud väiksemal ringil” inimestel polnud selleks õigust.⁴¹⁸

H. Kruus heideti kommunistlikust parteist välja EK(b)P keskkomitee büroo istungil 15. veebruaril 1950. Tehtu vormistati alles 18. märtsi keskkomitee büroo istungil⁴¹⁹ põhjendusega „kui ebaausalt parteisse võetu”.⁴²⁰ Pärast seda

⁴¹⁸ Eesti TA arhiiv 1-1-89. L. 25.

⁴¹⁹ Veskimägi, K.-O. Kuidas valitseti Eesti NSV-d. 2005. Lk. 251–252; Tannberg, T. (koost.). EKP KK büroo istungite regestid, 1940–1954. Lk. 357.

⁴²⁰ H. Kruusi enda originaalmärge on venekeelne „как неправильно принятый” (Eesti TA arhiiv 1-5a-30. L. 75p).

võttis vajalikud sammud ette ka Eesti NSV ministrite nõukogu, et partei otsused kehtivate seadusaktidega kuidagi kooskõlla viia. 25. märtsil 1950. aastal andis ministrite nõukogu väidetavalt välja korralduse, mille kohaselt H. Kruus vabastati akadeemia presidendi kohustest alates 16. märtsist. Vastavat korraldust Eesti NSV ministrite nõukogu dokumentide hulgas ei ole.

Akadeemia arhiivis säilitatakse dokumente, mis võimaldavad heita rohkem valgust küsimusele, mil moel ministrite nõukogus H. Kruusi vabastamine vormistati ja kuidas akadeemia presiidium selle alusel omakorda oma otsuse tegi.

3. detsembril 1955. a arutas Tallinna keskrajooni 1. jaoskonna rahvakohus H. Kruusi hagi Eesti NSV teaduste akadeemia vastu 1950. aastal saamata jäänud palga asjus. Kohtuistungil arutati 1950. aasta alguse sündmusi akadeemias ja H. Kruusi vabastamist.⁴²¹ Tõenäoliselt on see istungi protokoll seni leitudest kõige avameelsem dokument olukorrast akadeemia presiidiumis 1950. aasta veebruaris-märtsis. Avalikul kohtuistungil esines akadeemia-poolse tunnistajana 1950. aastal asepresidendina ametis olnud J. Vaabel, kes ütles: „Tean, et alates 1950. a veebruarist ei võtnud Kruus [osa] ühestki Presiidiumi koosolekust kuni 25. märtsini 1950, kuni ta vabastati. Enne 25. märtsi [19]50. a oli Nuut Ministrite Nõukogus ja samuti 25. märtsil [19]50. a. Ta [Nuut] ütles, et tema [Kruusi] kohta on vastav otsus. Presiidiumil tehtigi otsus Kruusi kohta. Omal soovil Kruus presidendi kohalt ei lahkunud, vabastati Presiidiumi otsusega. Nuut ütles, et see on Valitsuse korraldus, ise ma seda korraldust [aga] näinud ei ole”.⁴²²

J. Vaabeli tunnistuses pole mõtet kahelda. Akadeemik-sekretär J. Nuut viibis ilmselt tõesti ministrite nõukogus, et tuua selgust, mil moel akadeemiat edasi juhtida olukorras, kus president oli EK(b)P keskkomitee büroo poolt vallandatud. Kindlat tõendit selle kohta, kas J. Nuut viibis ministrite nõukogus ka 25. märtsil 1950, asjaosaliselt endalt enam küsida ei saanud, sest J. Nuut suri 1952. aastal.

Akadeemia arhiivis on aga hoiul veel üks dokument, mis aitab olukorda selgitada. See on J. Nuudi käega kirjutatud akadeemia presiidiumi 25. märtsi 1950. aasta otsuse mustand. Selle tekst kõlab: „ENSV TA põhikirja § 38 korras Presiidium otsustas vabastada ENSV TA tegevliige Hans Kruus ENSV Teaduste Akadeemia presidendi ametist arvates 16. märtsist s.a. Alus: ENSV Ministrite Nõukogu otsus 25. märtsist s.a.” Seejuures seisis sõna „otsus” asemel originaalis sõna „teade”, mis oli maha tõmmatud. Et sõna „teade” polnud kirjutatud juhuslikult, tunnistab veel teinegi mahatõmmatud tekst sama lehe alguses. See on järg-

⁴²¹ Eesti TA arhiiv 1-1-89.

⁴²² Eesti TA arhiiv 1-1-89. L. 28.

mine: „ENSV Ministrite Nõukogu teate kohaselt 25. märtsist s.a”.⁴²³ See tekstijupp tõendab, et kui J. Nuut ka tõesti viibis 25. märtsil ministrite nõukogus, tuli talle käsk H. Kruus presiidiumi otsusega vallandada tõenäoliselt hiljem ja hoopis telefoni teel. Kaudselt tõendab seda oletust asjaolu, et presiidiumi koosolekutel osales tavaliselt palju presiidiumi keskaparaadi inimesi ja instituutide direktorid. 25. märtsi protokoll koosnes aga vaid ühest otsusest, puudus päevakord ja osalejate nimekiri. Kui H. Kruusi vabastamise korraldus ei tulnud paberil, ei saanudki J. Vaabel seda näha. Kellelt käsk tuli, pole tuvastatav. Musta töö pidi tegema akadeemia presiidium ja kinnitama EK(b)P keskkomitee otsuse H. Kruusi vabastamisest.⁴²⁴

Võib oletada, et sellises komplitseeritud olukorras ei tegutsenud J. Nuut ükski, vaid otsuse vormistamisega olid seotud ka kaks teist otsusele allakirjutanud presiidiumi liiget J. Vaabel ja O. Maddison. Pealegi oli J. Vaabel jurist, kelle abi oli sellises situatsioonis hädavajalik.

Tekkis aga veel üks probleem: millise akadeemia põhikirja paragrahvi alusel H. Kruus oma kohalt vabastada? Nimelt oli akadeemia põhikirjas vaid üks paragrahv, mis nägi ette akadeemia tegev-, au- ja korrespondentliikmete vabastamist ja selleks oli paragrahv 27, mis sätestas, et akadeemikutelt võetakse nende akadeemiline kutse üldkogu otsusel „/.../ kui nende tegevus on suunatud NSV Liidu kahjuks”.⁴²⁵ Kuna H. Kruusi ei olnud märtsis veel arreteeritud ega süüdistatud kontrrevolutsioonilises tegevuses, tuli leida mõni teine võimalus, et vallandamine seadustada. Vajalik paragrahv ka leiti. Selleks osutus põhikirja paragrahv 38, mille kohaselt: „Presiidium teostab Üldkogu otsuseid ja on Üldkogu istungjärkude vaheajal Teaduste Akadeemia kõrgeimaks juhtivaks organiks. Presiidiumi poolt tehtud tähtsamaist otsustest kannab Presiidium ette järgneval Üldkogu istungil”.⁴²⁶ Sellest „tähtsamast otsusest” kandiski siis presiidium juulis

⁴²³ Eesti TA arhiiv 1-1-t-18. L. 2.

⁴²⁴ Eesti TA arhiiv 1-1-134. L. 101; 1-5a-30. L. 33.

⁴²⁵ ERA R-1-3-53. L. 516.

⁴²⁶ ERA R-1-3-53. L. 518.

Toimikust, mis käsitleb H. Kruusi hagi, selgub, et akadeemia advokaadi vaatekohast vabastati H. Kruus ametist lohakuse tõttu, kuna ta väidetavalt puudus presiidiumi 26. jaanuari 1950. a istungilt. Advokaadi sõnul sai seda tõendada presiidiumi protokollide põhjal, kus „/.../ puudub hageja [Kruusi] allkiri ja Presiidiumi liikmed väidavad, et teda kohal ei olnud” (Eesti TA arhiiv 1-1-89. L. 27). Siiski tõendab presiidiumi 26. jaanuari 1950. a originaalprotokoll, et H. Kruus oli kohal ja oli protokollil allkirjastanud. H. Kruusi ja J. Vaabeli allkirjad puudusid aga protokollil ärakirjal (Eesti TA arhiiv 1-1t-17. L. 20). Lisaks ei väitnud kohtuistungil viibinud J. Vaabel, et H. Kruusi polnud 26. jaanuaril 1950. a kohal, vaid seda, et H. Kruus puudus alates 1950. aasta veebruarist presiidiumi istungitelt. Ka rahvakohtu istungist osa võtnud akadeemia president J. Eichfeld ei kinnitanud akadeemia advokaadi väidet (Eesti TA arhiiv 1-1-134. L. 12; 1-1-89. L. 28). J. Eichfeld väitis, et ta ei tea, mis oli presidendi vallandamise tegelikuks põhjuseks, sest ta polevat olnud sel ajal Tallinnas. Akadeemia presiidiumi 1950. aasta alguse protokollid tõendavad, et J. Eichfeld osa-

toimunud teaduslikul sessioonil (mis oli pühendatud Eesti NSV 10. aastapäevale) akadeemia üldkogul ette. Üldkogu seadustas selle Eesti NSV ministrite nõukogu teate ning EK(b)P keskkomitee büroo ja akadeemia presiidiumi otsuse tagantjärele „organisatsiooniliste küsimuste” päevakorra punkti raames.⁴²⁷

Aga sellestki endise akadeemia presidendi alandamisest oli vähe. Juulis 1950. aastal võttis EK(b)P keskkomitee büroo H. Kruusilt ära veel vabariiklikud autasud⁴²⁸ ning Eesti NSV teenelise teadlase aunimetuse.⁴²⁹ Lisaks ei võimaldanud direktiivsete organite otsus H. Kruusi vallandamisest⁴³⁰ ei J. Eichfeldil ega J. Nuudil tulla vastu H. Kruusi soovile asuda akadeemia juures tööle mõnes teises ametis.⁴³¹ Samuti jäi H. Kruusile presidendina lõpparve tegemata (ta sai palka kuni 15. märtsini 1950) ning talle ei makstud ka tegevliikme tasu, vaatamata tema korduvatele vastavasisulistele palvetele kuni arreteerimiseni 24. oktoobril 1950. Tasu nõudmine oli õigustatud, sest Eesti NSV ministrite nõukogu muutis alles 27. aprillil 1951. a oma määrust akadeemia isikkooseisu kinnitamise kohta 5. aprillist 1946. a, millega loeti „kehtetuks /.../ määruse lõik 3 punkt 5”. Sellega kustutati H. Kruus Eesti NSV teaduste akadeemia tegevliikmete nimekirjast.⁴³² Akadeemia üldkogul esitas J. Eichfeld selle ministrite nõukogu määruse kinnitamiseks, märkides, et Kruus visati tegevliikmete seast välja NSV Liidu vastase tegevuse pärast.⁴³³ Siiski säilis H. Kruusil NSV Liidu teaduste akadeemia korrespondentliikme staatus, mis talle anti 4. detsembril 1946.⁴³⁴ Selle staatuse eest oli samuti ette nähtud tasu. Eeluurimise ajal Tallinnas ja hiljem Moskvas H. Kruus

---

les siiski nii 17. kui 20. märtsi presiidiumi istungitel ning veel 24. märtsil andis kirjaliku arvamuse akadeemia biokeemia labori asjus (Eesti TA arhiiv 1-1-134. L. 150).

⁴²⁷ Eesti TA arhiiv 1-5a-30. L. 33a–33b.

⁴²⁸ Tannberg, T. (koost.). EKP KK Büroo istungite regestid, 1940–1954. Lk. 377.

⁴²⁹ ERA R-3-3-198.

⁴³⁰ Kõikides akadeemia presiidiumi dokumentides on kirjas, et H. Kruus vabastati oma ametikohalt. Selline sõnastus nõukogude kantseliidis tähendas, et H. Kruusil oli õigus asuda tööle akadeemia süsteemis mõnes teises funktsioonis näiteks vanemteadurina. Samas tunnistas J. Eichfeld 1955. aastal H. Kruusi hagi asjas, et viimane tõesti vallandati direktiivsete organite poolt presidendi ametist ning tema saatus pidanuks lahenema EK(b)P keskkomitee sekretäri Aleksander Kelbergi sõnul ilma akadeemiata (Eesti TA arhiiv 1-1-89. L. 28). Seepärast ei võimaldanudki akadeemik-sekretär J. Nuut ja hilisem akadeemia uus president J. Eichfeld H. Kruusile uut tööd akadeemia liinis. Kuskil mujal kogu istungi käigus ei olnud juttu partei juhtivast osast H. Kruusi vallandamisel.

⁴³¹ Eesti TA arhiiv 1-1-89. L. 26.

⁴³² Eesti TA arhiiv 1-5a-30. L. 33c.

⁴³³ Eesti TA arhiiv 1-1-162. L. 14.

⁴³⁴ Tegemist oli *ex officio* määramisega. ÜK(b)P poliitbüroo leidis 1946. a lõpul, mil arutati NSV Liidu teaduste akadeemia poolt ettepanud täiendavate korrespondentliikmete kandidaatide kinnitamist, et „/.../ selgus vajadus valida korrespondentliikmeks Eesti NSV Teaduste Akadeemia president H. Kruus /.../” (Есаков, В. (сост.). Академия наук в решениях Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) 1922–1952. Москва: РОССПЭН, 2000. С. 340).

seda ei saanud, kuid pärast amnestia alusel vabanemist 29. jaanuaril 1954. a tasu maksmine taastati. Lisaks sai H. Kruus mais 1955. aastal vanemteaduri töökoha NSV Liidu teaduste akadeemia ajaloo instituudis õigusega töötada Tallinnas.⁴³⁵ Alles poliitilised muutused 1950. aastate lõpus sidusid H. Kruusi uuesti Eesti teadusametustega: 1958. aasta juulist töötas ta kohakaasluse alusel ajaloo instituudi vanemteadurina ning alates 1960. aasta maist, pärast lahkumist NSV Liidu teaduste akadeemia ajaloo instituudist, akadeemia ajaloo instituudi vanemteadurina.⁴³⁶

AKADEEMIA PRESIIDIUMI TEGEVUS VEEBRUARIST SEPTEMBRINI 1950

Akadeemia 1946. a kinnitatud põhikiri ei sätestanud, kes juhib akadeemiat presidendi eemalviibimisel. Seepärast pani akadeemia presiidium oma sisemise töökorra paika oma esimesel istungil 9. aprillil 1946. aastal. Selle kohaselt pidi akadeemia üldjuhtimise presidendi äraolekul üle võtma esimene asepresident⁴³⁷ – J. Vaabel. Seda ta aga tegelikult ei teinud, juhataes vaid akadeemia üldkogu koosolekuid 1950. a juulis. Akadeemia presiidiumi istungite protokollidest 1950. aasta veebruarist kuni septembrini nähtub, et presiidiumi koosolekute juhtimine ning akadeemia üldjuhtimine läks akadeemik-sekretär J. Nuudi kätte, kelle pädevuses oli akadeemia põhikirja kohaselt „asutiste operatiivjuhtimine Presiidiumi nimel ja presidendi ülesandel”⁴³⁸ ning presidendi allkirjastatud presiidiumi tööjaotuse kohaselt „Teaduste Akadeemia asutiste operatiivjuhtimine”.⁴³⁹

Nagu nähtub ka H. Kruusi juba jutuks olnud hagiavaldusest akadeemia vastu 1955. a, nimetasid istungil olnud H. Kruus, J. Eichfeld ja J. Vaabel, et asepresidendiks oli pärast H. Kruusi vallandamist J. Nuut. J. Eichfeldi sõnul andnudki H. Kruus oma töö üle J. Nuudile. Ka J. Vaabel ütles istungil, et oma kohusetäitjaks nimetas H. Kruus J. Nuudi ning viimane võttis presidendi ameti-ülesanded jaanuari lõpus üle.⁴⁴⁰ Eelnev aga ei saanud teha J. Nuudist automaatselt asepresidenti, sest presidendil sellise korralduse tegemiseks õigus puudus. Seega näib, et J. Nuudi määramisel olid mängus teised kaalutlused, olulisimaks võis seejuures kujuneda parteistaaž (J. Nuut oli EK(b)P liige 1942. ja J. Vaabel 1947. aastast).⁴⁴¹

⁴³⁵ Eesti TA arhiiv 1-1-89. L. 26.

⁴³⁶ Eesti TA arhiiv 1-5a-30. L. 1, 74p.

⁴³⁷ Eesti TA arhiiv 1-1-9. L. 2; 1-1-11. L. 1.

⁴³⁸ ERA R-1-3-53. L. 517.

⁴³⁹ Eesti TA arhiiv 1-1-9. L. 2; 1-1-11. L. 2.

⁴⁴⁰ Eesti TA arhiiv 1-1-89. L. 27, 28.

⁴⁴¹ Eesti TA arhiiv 1-5a-46. L. 4p; 1-5a-67. L. 49.

1950. aasta märksõnaks akadeemias oli „kaadripoliitika”. Kaadripoliitika eest akadeemias vastutas J. Nuut. Osakonna kaadripoliitika eest vastutas aga osakondade põhimääruse kohaselt osakonna akadeemik-sekretär, kes: „/.../ kinnitab ametisse Osakonna asutiste teaduslikud töötajad vastava asutise direktori (juhataja) ettepanekul, kuivõrd ametisse kinnitamine ei kuulu TA teiste organite kompetentsi,⁴⁴² ja omab ülemuse õigusi ning kohustusi kogu Osakonna isikulise koosseisu suhtes”.⁴⁴³ Kõnesolevateks ametikohtadeks olid sektorite juhatajad instituutides ja vanemad teaduslikud töötajad.⁴⁴⁴

Akadeemia presiidiumi protokollide põhjal otsustades oli H. Kruusi vabastamine akadeemia presidendi kohalt presiidiumi allesjäänud liikmetele (J. Nuut, J. Vaabel, O. Maddison, J. Eichfeld, O. Sepre ja A. Kipper) ootamatu. Presiidiumi positsioon polnud kadestamisväärne, sest nad olid ühel või teisel moel (v.a asepresidendid J. Vaabel ning A. Kipper, kes kaadritega tegelema ei pidanud) põhikirjaliselt vastutavad „vale kaadripoliitika” eest akadeemias. Ainus võimalus ennast kaitsta oli lükata suurem osa vastutusest instituutide direktoritele, kes instituutide põhimääruse kohaselt olid kohustatud esitama sektorite juhatajad ja vanemad teaduslikud kaastöötajad osakondade akadeemik-sekretäridele kinnitamiseks.⁴⁴⁵ Seda ka hirmul olev akadeemia presiidium tegi ning asus enda poolt ametisse kinnitatud „ideoloogiliselt nõrka kaadrit” otsustavalt hukka mõistma.⁴⁴⁶

Usinalt asus „vale kaadrit” otsima akadeemia partei algorganisatsioon, kui saadi aimu ligi sajast ebasobivast inimesest akadeemia süsteemis 11. veebruaril 1950. a toimunud parteikoosolekul, millel osales kaheksa liiget. Seal esines akadeemik-sekretär J. Nuut ettekandega kaadriolukorrast akadeemias, milles ta teatas, et instituutide isikkoosseisu komplekteerimisel oli seni rohkem pööratud tähelepanu erialalisele, mitte aga poliitilisele kvalifikatsioonile. Vastavalt J. Nuudi ettekandele leidis parteiorganisatsioon, et akadeemia ebarahuldav töö oli tingitud ebarahuldavast kaadripoliitikast. Koosolekul tehti ettepanek puhas-

⁴⁴² Instituutide direktorid valis akadeemia osakond ning kinnitas ametisse üldkogu.

⁴⁴³ Eesti TA arhiiv 1-1-33. L. 115.

⁴⁴⁴ Eesti TA arhiiv 1-1-33. L. 66.

⁴⁴⁵ Eesti TA arhiiv 1-1-33. L. 66.

⁴⁴⁶ Hinnangut „kodanlik natsionalist” presiidium veel ei kasutanud, sest see tuli H. Kruusi jt vallandatute puhul kasutusele alles EK(b)P keskkomitee 1950. aasta VIII pleenumil ja selle järel. H. Kruus ise märkis hiljem ühes oma akadeemia arhiivis säilitatavas eluloos, et kui ta tagandati akadeemia presidendi kohalt ja heideti välja parteist „/.../ ei esinenud veel minu vastu süüdistusi kodanlikes natsionalismis seoses minu tegevusega nõukogude võimu ajal Eestis, alates 1940. a. Alles mõni aeg hiljemini hakati mind süüdistama ulatuslikus kodanlik-natsionalistlikus diversioonis. Need süüdistused, rajatud otsestele valedel, laimule ja kõige sihilikumaile moonutustele minu tegevuse hindamises, kujunesid minu isiku kõige hoolimatumaks materdamiseks avalikkuses”. (vrd Eesti TA arhiiv 1-5a-30. L. 22–23).

tada akadeemia „klassiliselt võõrastest elementidest”.⁴⁴⁷ 21. veebruari partei-koosolekul kritiseerisid O. Sepre ja N. Buzulukov⁴⁴⁸ juba otseselt J. Nuuti ning H. Kruusi kaadripoliitika eest akadeemias.⁴⁴⁹

Kriitika instituutide direktorite aadressil algas 16. veebruaril 1950. See oli esimene presiidiumi koosolek pärast H. Kruusi vabastamist. Koosolekut juhtis akadeemik-sekretär J. Nuut. Kõigepealt kritiseeriti EK(b)P keskkomitee 26. jaanuari otsuste valgusel akadeemia IV osakonna instituutide uurimistööd ja anti nende aastaaruannetele hävitav hinnang. Aktiivselt võtsid sõna kõik kohal-olnud liikmed (J. Nuut, J. Vaabel, O. Sepre ja O. Maddison). Kokkuvõttes leidis presiidium, et ajaloo instituudi tööd iseloomustas plaani lubamatult nõrk täitmine, mille peapõhjuseks olevat olnud „/.../ nii metodoloogiliselt kui ka ideoloogiliselt nõrk kaader ning mõnes mõttes töötajate vale suunamine ja puudulik juhtimine”.⁴⁵⁰ Instituudi direktorit R. Kleisi kohustati viivitamatult tegema järel-
dusi ja asuma tööle kaadri puhastamiseks kõlbmatuist isikuist.

Sarnased hinnangud anti ka keele ja kirjanduse instituudi tegevusele eesotsas D. Palgiga. Seejuures pidas presiidium vajalikuks vabastada instituudi sõnaraamatute- ja õigekeelsussektori vanema teadusliku kaastöölise ametikohalt Ernst Nurm kui sellele tööle mittesobiv isik. Samas hindas presiidium just viimase osakonna töö ainsana kogu instituudis tulemuslikuks.⁴⁵¹

Kriitikat kaadri töö nõrkuses või selle kasvatamisel tehti veel ajaloomuuseumi, kirjandusmuuseumi ja ERM-i aadressil. ÕES-i ja akadeemilise emakeele seltsi juhatusi peeti passiivseteks ja leiti, et sel moel töötades ei täida seltsid oma ülesandeid. Eriti laideti ÕES-i tegevust, mille tegevusetuses olevat süüdi juhatus – esimees H. Moora ja aseesimees R. Kleis. Kuigi seltsis püüti ajas-
tule kohustusliku enesekriitikaga veel olukorda päästa, paistab siiski, et otsus

⁴⁴⁷ Elango, Õ. EK(b)P Keskkomitee 1950. a. VIII pleenum ja ENSV Teaduste Akadeemia. – 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat. Lk. 47.

⁴⁴⁸ ERAF 6202-1-27. L. 40–41.

⁴⁴⁹ Elango, Õ. EK(b)P Keskkomitee 1950. a. VIII pleenum ja ENSV Teaduste Akadeemia. Lk. 47–48; ERAF 6202-1-27. L. 37.

Parteikoosolekute stenogrammidest ilmneb hulk absurdseid üksikasju, milles represseerimise hirmus viibinud isikud „Kruusi ja Ko-d” süüdistasid. H. Kruusi süüdistati akadeemia partei allorganisatsiooni töös mitteosalemisel (H. Kruus kuulus tegelikult tollal Eesti NSV „välisministeriumi” partei allorganisatsiooni) ning autoritaarsuses presiidiumi töö juhtimisel. Ta olevat põigelnud kõrvale parteiliselt oluliste otsuste tegemisest, väites, et neid pidavat olema vaja eelnevalt keskkomiteega kooskõlastada. Lisaks olevat ta läbi surunud endale meelepäraseid otsuseid, kuna EK(b)P keskkomitee olevat nii juba eesotsas N. Karotammega otsustanud (ERAF 6202-1-27. L. 19, 91, 94). Paanikast haaratud inimeste väited olid üksteisele vastukäivad. Nii ei ole protokol-
lidest võimalik üheselt aru saada, kas selleks ajaks samuti ebasoosingusse sattunud A. Veimerit peeti H. Kruusi liitlaseks või hoopis vaenlaseks... (ERAF 6202-1-27. L. 103–104).

⁴⁵⁰ Eesti TA arhiiv 1-1-134. L. 14.

⁴⁵¹ Eesti TA arhiiv 1-1-134. L. 14.

Jüri Nuut

Eesti teadlaste koondumise initsiaator 1942–1946
Akadeemia akadeemik-sekretär 1946–1950

oli langenud. 1950. a mai keskpaigas ilmus *Edasis* anonüümne artikkel, milles öeldi, et võrreldes akadeemilise emakeele seltsiga ÕES-is asjad ei edenevat. Mai lõpus toimus Tartus akadeemia presiidiumi väljasõiduistung, millel A. Kipper andis hävitava hinnangu ÕES-i liikmeskonnale – tegemist olevat „Tartu keskse ajaloolaste eraseltsiga”. Akadeemia presiidium otsustas seepeale lõpetada ÕES-i tegevuse alates 15. augustist, moodustas komisjoni selle likvideerimiseks ning kohustas viimast välja töötama ettepanekud ÕES-i varade üleandmiseks.⁴⁵² Akadeemia presiidiumi 13. septembri koosolekul arutati ÕES-i likvideerimiskomisjoni ettepanekuid ÕES-i varade jaotamise osas ning kohustati seltsi 1. oktoobriks varad üle andma kokku kuuele akadeemia süsteemi asutusele ning Eesti NSV ajaloo keskarhiivile, millega seoses loeti seltsi tegevus lõppenuks.⁴⁵³

⁴⁵² Eesti TA arhiiv 1-1-134. L. 283.

⁴⁵³ Eesti TA arhiiv 1-1-135. L. 15; vt Ligi, H. Eesti Teaduste Akadeemia ja Õpetatud Eesti Selts. –

Ainsana hinnati akadeemia presiidiumi 16. veebruari koosolekul humanitaaralade instituutidest positiivselt majanduse ja õiguse instituudi tööd eesotsas P. Vihalemaga.

Kergemini läks „strateegilistel aladel” töötavatel loodus- ja tehnikateadlastel. Akadeemia I osakonna geoloogia instituudi, ehituse ja arhitektuuri instituudi ning tööstusprobleemide instituudi tegevus hinnati siiski nõrgaks. Keemia instituudi ning füüsika, matemaatika ja mehaanika instituudi töö aga rahuldavaks. Samas olid kõik mainitud instituudid mahajääjad plaanide täitmisel. I osakonna instituutide kaadri kohta ei kasutatud väljendit „ideoloogiliselt nõrk”, kuid nii ehituse ja arhitektuuri instituudi kui ka tööstusprobleemide instituudi puhul rõhutati kaadri ebaõiget valikut.⁴⁵⁴

18. veebruaril 1950. aastal toimunud akadeemia presiidiumi koosolekul leiti, et II osakonna instituutide töö olevat üldiselt nõrk. Bioloogia instituudis peeti selle eest vastutavaks direktori ülesande täitjat A. Vaga (mitte direktor H. Habermani!⁴⁵⁵), kes polevat küllaldaselt hoolitsenud selle eest, et instituudi kollektiivi töö „võtaks õige nõukoguliku teaduse suuna”. Kuigi loomakasvatuse ja veterinaaria instituudi sektorite tööd hinnati erinevalt, peeti instituudi direktorit ja akadeemia tegevliiget F. Laja „võimetuks” instituuti juhtima. Põllumajanduse instituut sai kiita mitšuurinliku õpetuse elluviimise eest, kuid instituudi Tooma filiaalis olevat vaja rohkem valvsust kaadri valikul. Eksperimentaalse ja kliinilise meditsiini instituudi töö hinnati rahuldavaks, kuid märgiti selle kaadri ideoloogilise kasvatamise vajadust. ELUS-i töö tunnustati sarnaselt teiste akadeemia seltsidega mitterahuldavaks.⁴⁵⁶

Seega langesid akadeemia presiidiumi kriitika alla suuremal või vähemal määral peaaegu kõik instituudid, eelkõige nende direktorid. Nende töökohalt vabastamisest juttu ei olnud. Humanitaaralade instituutide direktoreid kohustati oma kaadri valikud ümber vaatama, mis tähendas kohustust alustada kaastööliste vabastamist. Ja seda enne EK(b)P keskkomitee VIII pleenumi (21.–26. märts)

Köörna, A. (peatoim.). 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat. Teaduslugu ja nüüdisaeg – V vabariikliku teaduskonverentsi (2.–3. novembril 1988) materjalid). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1989. Lk. 200–205.

⁴⁵⁴ Eesti TA arhiiv 1-1-134. L. 16–17.

⁴⁵⁵ 25. ja 27. aprillil kuulati akadeemia partei allorganisatsiooni koosolekul EK(b)P keskkomitee ideoloogiasekretäri ning ühtlasi haridusministri L. Lentsmani ettekannet partei VIII pleenumi otsustest. Sellel koosolekul sattus „parteilise kriitika” alla akadeemia korrespondentliige H. Haberman, keda süüdistati koostöövalmiduse puudumises partei allorganisatsiooniga (ERAF 6202-1-27. L. 81, 89–90). Bioloogia instituudi direktoriks jäeti ta edasi, kuid tõenäoliselt just selle kriitika tulemusel pidi ta ajutiselt loobuma oma parteipiletist, millest ta kirjutas oma mälestustes (Haberman, H. Tagasivaatamisi. Tallinn: Eesti Raamat, 1988. Lk. 142–143).

⁴⁵⁶ Eesti TA arhiiv 1-1-134. L. 20–21.

toimumist ja selle otsuseid. Instituutide direktoritel ei jäänud aega nõutud kaadri ümberkorraldusi teha. Mõned polnud selleks ka valmis. Algasid vallandamised.

1947. aastal ametisse nimetatud instituutide direktorite vabastamise osas eelnesid akadeemia presiidiumi otsustele EK(b)P keskkomitee büroo samasisulised otsused.⁴⁵⁷ 4. märtsil vabastas presiidium akadeemia põhikirja paragrahvi 38 alusel D. Palgi kui „tööga mitte toimetulnu”. Kuna direktori kohale polnud instituudist kedagi leida,⁴⁵⁸ pandi direktori kohusetäitjaks kirjandusmuuseumi direktor A. Haberman.⁴⁵⁹ 20. märtsil vabastati ametist sama paragrahvi alusel ajaloo instituudi direktor R. Kleis⁴⁶⁰ ning loomakasvatuse ja veterinaaria instituudi direktor F. Laja, 5. aprillil ERM-i direktor I. Kaldmaa, 10. mail põllumajanduse instituudi direktor ning akadeemia bioloogia ja põllumajandusteaduste osakonna teaduslik sekretär R. Toomre (tema poolt avaldatud nõukogudevastaste väljenduste tõttu). 31. märtsil vabastati V. Vadi meditsiiniliste teaduste osakonna akadeemik-sekretäri kohalt seoses selle likvideerimisega. Samas märgiti otsuses, et V. Vadi olevat: „tööga mitte toimetulnu[d]”.⁴⁶¹

Keerulist olukorda akadeemia presiidiumis kasutas ära ühiskonnateaduste osakonna akadeemik-sekretäri kohusetäitja O. Sepre (alates 1948. aastast), kes hakkas saatma EK(b)P keskkomiteele märgukirju, milles otsis tunnustust endale kui kodanlike natsionalistide paljastajale juba aastail 1948 ja 1949. Tema ettekanded akadeemia parteikoosolekutel ning kirjad J. Käbinile lubavad oletada, et ta lootis sel teel saada akadeemia tegevliikmeks. Sepre kogus materjale, et tõestada H. Kruusi, R. Kleisi ja H. Moora tegutsemist „organiseeritud grupina” nõukogude võimu vastu.⁴⁶² Võimalik, et just O. Sepre tegevus tõi endaga kaasa akadeemia paljude teaduslike kaastöötajate töökohtadelt vabastamise. O. Sepre arhiivis on säilinud tema märkmed pealkirja all „Instituutide isikliku koosseisu muutumine seoses EK(b)P KK VIII pleenumi otsustega”. Nendest selgub, et ajaloo instituudis vabastati 23 koosseisulisest töötajast seitse, keele ja kirjanduse instituudis olid vastavad näitajad 19 ja neli, majanduse instituudis 23 ja kaks, õiguse sektoris neli ja üks, ERM-s 20 ja seitse, kirjandusmuuseumis 24 ja

⁴⁵⁷ Tannberg, T. (koost.). EKP KK Büroo istungite regestid, 1940–1954. Lk. 355, 363.

⁴⁵⁸ Eesti TA arhiiv 1-1-134. L. 26.

Direktori kohusetäitjaks nimetati keeleteaduse osakonna juhataja A. Kask, kuid viimane presiidiumi hinnangul „keeldus ootamatult” sellest aust (Eesti TA arhiiv 1-1-134. L. 52).

⁴⁵⁹ Eesti TA arhiiv 1-1-134. L. 52.

⁴⁶⁰ Akadeemia parteiallorganisatsiooni ühel koosoleku protokollist selgub, et R. Kleis ei olnud valmis minema koostööle parteiga (ERAF 6202-1-27. L. 89–90).

⁴⁶¹ Eesti TA arhiiv 1-1-134. L. 98–99, 142, 216.

⁴⁶² Eesti TA arhiiv 62-1-13.

üks. Tööstusprobleemide instituudist vallandati üheksa inimest, ajaloo muuseumis vabastamisi ei olnud.⁴⁶³ Suuresti langevad need arvud kokku 11. veebruaril 1950. a toimunud akadeemia partei alorganisaatsiooni andmetega, mille kohaselt ajaloo instituudis olevat olnud 30% töötajaist ebasoovitavad ning keele ja kirjan-duse instituudis 20%.⁴⁶⁴ Vabastatud olid seejuures enamasti teaduslikud töötajad. Teiste akadeemia instituutide kohta sarnased andmed puuduvad, kuid neis tõe-näoliselt suuremaid vabastamisi ei olnud (bioloogia instituudist visati küll välja antropoloog J. Aul).

Akadeemia üldkogu aruandekoosolekul 16. juulil 1950. aastal sõnas-tas J. Nuut aasta esimesel poolel toimunu põhjuseid järgnevalt: „[Akadeemia] ümberkorralduste põhiliseks suunaks oli kogu Akadeemia tööstiili muutmine nõukogulikus vaimus. Esikohale on siinjuures püütud tõsta nõudliku bolševistliku kriitika ja eneskriitika arutamist. /.../ Seda pole meil Nõukogude Eesti teadlaste peres veel pool aastat tagasi täie tõsidusega mõistetud. Ometi aga on kriitika just teaduse arendamisel Nõukogude Riigis ülima tähtsusega. Seda on meile kõigile hiljuti meelde tuletanud sm. Stalin: „On üldtunnustatud, et ükski teadus ei või areneda ja õitseda ilma arvamuste võitluseta, ilma kriitika vabaduseta””⁴⁶⁵

Vallandamised akadeemia süsteemis tähendasid uurimisteedade kokku-tõmbamist ja võimalust instituute koondada. Akadeemia presiidiumi 1950. aasta protokollid on täis teemade kaotamisi, ühendamisi ja ümbernimetamisi. Selleks, et killustumist vähendada, otsustati presiidiumi 10. mai 1950. aasta koosolekul moodustada komisjon, et viia nii geoloogia instituut kui põllumajanduse insti-tuut täielikult Tallinna ja likvideerida nende Tartu harud. Samuti otsustati ajaloo instituut viia Tallinnasse ja selles tõhusama ideoloogilise suuna tagamiseks rajati erikomisjon.⁴⁶⁶ 7. juunil soovitasid komisjoni liikmed J. Eichfeld ja A. Luha jätta siiski põllumajanduse ja geoloogia instituudid Tartusse, Tallinnasse viia vaid aja-loo instituut.

1950. aasta surve olud kajastusid selgelt veel sel ajal välja antud akadee-mia väljaannetes. 1949. aasta algul alustas akadeemia presiidium Eesti NSV 10. aastapäeva ettevalmistamist. Akadeemia kavatses seda sündmust tähistada spetsiaalse väljaandega „Nõukogude teaduse arengust Eesti NSVs 1940–1950”. Presiidium ootas artiklite koostamisel instituutidelt autoritele tõhusat abi. Artik-lite ja nende autorite nimekiri valmis 1949. aastal, kuid järgmise aasta sündmu-

⁴⁶³ Eesti TA arhiiv 62-1-12. L. 67, 68.

⁴⁶⁴ Elango, Õ. EK(b)P Keskkomitee 1950. a. VIII pleenum ja ENSV Teaduste Akadeemia. – 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat. Lk. 47.

⁴⁶⁵ Eesti TA arhiiv 1-1-132. L. 10.

⁴⁶⁶ Eesti TA arhiiv 1-1-134. L. 216.

sed ei võimaldanud raamatut algsel kujul enam välja anda, õigemini öeldes tuli selle sisu aasta jooksul veel mitu korda muuta. Seda eelkõige ülevaateartiklite osas ja seda isegi vaatamata asjaolule, et presiidium kirjutas artiklite kirjutamisel juba algusest peale ette, et need „/.../ peavad esile tõstma teaduse saavutuste sisestamist praktikasse ning selle tulemusi eriti käesoleva viisaastaku ennetähtaegse täitmise seisukohalt, alla kriipsutama saavutuste osa ideoloogilise võitluse rindel, eriti mineviku kultuuripärandi ümberhindamisel võitluses kodanlike igandite vastu ja tulemusi marksismi-leninismi õpetuse süvendamisel”.⁴⁶⁷ Puhastus akadeemia süsteemis aga ei hoolinud sellest. Nii jäi kohe 1950. a algul välja H. Kruusi artikkel. Trükiprotsessi aegluse tõttu ei olnud aga võimalik enam kogumikust eemaldada ülevaadet põllumajandusteaduste arengust Eesti NSV-s,⁴⁶⁸ mille koostajaks oli vahepeal vabastatud põllumajanduse instituudi direktor R. Toomre. Seetõttu asendati tema nimi kogumikus „Eesti NSV TA Põllumajanduse Instituudi kollektiiviga”.⁴⁶⁹ Õnnetuseks olid enne EK(b)P keskkomitee VIII pleenumit valminud ka H. Habermanni ja A. Vaga artikkel „Bioloogiateaduse saavutusi ja eelseisvaid ülesandeid” ja O. Maddisoni ja P. Kogermani ülevaade „Insener-tehnilised teadused Nõukogude Eestis”. Kuna nendes artiklites ei olnud arvestatud pleenumi kriitikat ja autorid oletatavasti ei soovinud neid uue kriitika valguses täiendada, siis jäeti need artiklid kogumikust välja. A. Kase „Keeleteaduslikust tööst Eesti NSV-s” jäi aga välja seetõttu, et enne kogumiku trükki jõudmist oli ilmunud Stalini „ajaloolise tähtsusega töö” keeleküsimumstes „Marksismist keeleteaduses” ja selle valgusel peeti otstarbekamaks artikkel enne avaldamist Stalini raamatu valgusel ümber kirjutada.⁴⁷⁰

1950. aasta sündmuste tulemusel oli akadeemias teaduslike töökohti vähem kui 1946. aastal planeeriti. See pidanuks tähendama akadeemia töö halvenemist. O. Sepre leidis aga, et kuigi ajaloo instituudis vabastati üle poole instituudi teaduslikust koosseisust, ei olevat see tööd sugugi halvendanud, vaid hoopis parandanud: „/.../ nii kvantiteedilt kui kvaliteedilt. Rõhutan eriti viimast”.⁴⁷¹ Teisalt iseloomustas ta noorteadlaste uusi töötingimusi pärast puhastust ajaloo instituudis järgmiselt: „Arusaadav, noored teadlased, ei ole veel suutnud omandada marksistlikku uurimismeetodit, kuid suhtumine on [pärast vallandamisi] hoopis teine. Kui varem ei olnud tahtmist töötada, siis praegu püütakse end täiendada, omandada marksistlikku meetodit. Kodanlikud natsionalistid matsid

⁴⁶⁷ Eesti TA arhiiv, 1-1-94. L. 168.

⁴⁶⁸ Eesti TA arhiiv 1-1-134. L. 96.

⁴⁶⁹ Põllumajandusteaduste areng Nõukogude Eestis. – Nõukogude teaduse arengust Eesti NSV-s 1940–1950. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1950. Lk. 90–103.

⁴⁷⁰ Eesti TA arhiiv 1-1-134. L. 96; 1-1-135. L. 165.

⁴⁷¹ Eesti TA arhiiv 1-1-134. L. 243.

maha nooremate teaduslike töötajate värsked ideed. Meie aga näeme, et nooremad teaduslikud töötajad suudavad kaunis palju. Sellest järgneb ülesanne – realiseerida neid näpunäiteid, edasi arendada uuel baasil meie tööd”.⁴⁷²

JOHAN EICHFELDI NIMETAMINE EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA PRESIDENDIKS

Olukord, kus Eesti NSV teaduste akadeemia president oli vallandatud ning nii austusväärset institutsiooni keegi ei juhtinud, ei saanud kaua kesta. Võimalik, et juba 1950. aasta märtsi keskpaigas oli uus president parteiringkondades välja valitud. EK(b)P keskkomitee bürool polnud aga tõenäoliselt aega sellega VIII pleenumi järgselt tegeleda. Alles vahetult akadeemia üldkogu eel – 6. juulil 1950. aastal – oli EK(b)P keskkomitee büroo istungi päevakorras teiste punktide kõrval J. Eichfeldi ametikohale määramise küsimus.⁴⁷³ Kavas oli: „Kinnitada põllumajandusteaduste doktor Johan Hansovitš Eichfeld Eesti NSV Teaduste Akadeemia presidendiks, vabastades ta tööst bioloogia ja põllumajandusteaduste osakonna akadeemik sekretäri kohal. Kinnitada J. H. Eichfeldi iseloomustus ja paluda NLKP KK-d kinnitada sm. J. H. Eichfeld Eesti NSV Teaduste Akadeemia presidendiks”.⁴⁷⁴

Kuigi J. Eichfeld juba sisuliselt kinnitati partei poolt akadeemia uueks presidendiks, ei olnud see punkt 16.–18. juulini 1950. aastal toimunud akadeemia üldkogu päevakorras. Põhjus oli lihtne – nimelt pidi üldkogu enne heaks kiitma partei otsuse H. Kruusi vabastamisest presidendi ametist. Ja seda 18. juulil ka tehti.

Akadeemia uue presidendi „valimiseks” kutsuti 13. septembril 1950. a kokku spetsiaalne akadeemia üldkogu. Sellel osalesid kõik akadeemia tegevliikmed, v.a H. Kruus ja N. Tomson,⁴⁷⁵ korrespondentliikmetest puudusid H. Arman, M. Pill ja A. Vaga. Lisaks osalesid istungil E. Jaanimägi ja A. Kelberg EK(b)P keskkomiteest. (Viimasena mainitu tegeles akadeemia asjadega keskkomitees pärast H. Kruusi vallandamist.) Üldkogu päevakorras oli vaid kaks punkti: Eesti NSV teaduste akadeemia presidendi valimine ja Eesti NSV teaduste akadeemia ajaloo instituudi direktori kinnitamine.⁴⁷⁶

⁴⁷² Eesti TA arhiiv 1-1-134. L. 243.

⁴⁷³ Tannberg, T. (koost.). EKP KK Büroo istungite regestid. 1940–1954. Lk. 375.

⁴⁷⁴ ERAF 1-4-971. L. 232.

⁴⁷⁵ Mõlema tegevliikme mitteilmumise kohta oli tehtud märke, et nad „.../ ei ilmunud tervislikel põhjustel.” (Eesti TA arhiiv 1-1-133. L. 4).

⁴⁷⁶ Direktoriks nimetas presiidium 4. septembril 1950. a senise kohusetäitja G. Naani (Eesti TA arhiiv 1-1-133. L. 3).

Presiidiumi volitusel esitas akadeemik-sekretär J. Nuut presidendi kandidaadiks „parteitü bolševiku” J. Eichfeldi.⁴⁷⁷ V. Vadi, F. Laja, O. Maddison ja P. Kogerman toetasid kaaluka nõukogude teadlase kandidatuuri. Eriti kõrgelt hindas J. Eichfeldi tegevust teaduse alal NSV Liidus akadeemia korrespondentliige O. Sepre. Tema hinnangul oli J. Eichfeldil väga suuri teeneid Eesti teaduses: „Ka Eesti NSV on ta [Eichfeld] saavutanud suurimaid tulemusi, olles Akadeemia II Osakonna akadeemik-sekretär. Teatavasti on II Osakond Akadeemias saavutanud suurimaid tulemusi, vaatamata raskeile töötingimustele. J. Eichfeld, kasutades Mitšurini ja Williamsi⁴⁷⁸ teooriaid, on viinud NSV Liidu põllumajanduse suuri sammul edasi”.⁴⁷⁹ Seoses sellega märkis O. Sepre oma lõppsõnas, et „/.../ seega saaksime meie Akadeemiale presidendiks ühe eesrindlikemaist nõukogude teadlasist. Õppetund on näidanud, et oluline Akadeemias on õige suund ja seda suudab anda just J. Eichfeld”.⁴⁸⁰ Pärast seda valiski akadeemia üldkogu J. Eichfeldi ühehäälselt Eesti NSV teaduste akadeemia uueks presidendiks.

Uue presidendi troonikõne oli pretsedenti loov – ta esines vene keeles. Lühikeses ülesastumises ootas president oma tegemistele toetust nii kommunistlikult parteilt kui valitsuselt, akadeemia liikmeilt ja instituutide töötajailt. Akadeemia tähtsaima ülesandena nägi J. Eichfeld partei aitamist rahva kommunistlikul kasvatamisel. Lisaks rõhutas ta, et edu teaduslikus töös ja eelkõige teadussaavutuste praktikasse rakendamisel sõltub otseselt akadeemia juhtivate kaadrite ideoloogilis-poliitilisest tasemest. See polevat aga akadeemias veel piisavalt kõrge, millest tulenevat tõsised vead akadeemia töös. Heaks näiteks nõukogude korra eelistest pidas J. Eichfeld kollektiviseerimist, mis olevat tunduvalt avardanud põllumajandusliku arengu võimalusi Eestis.⁴⁸¹ Seega toonitas J. Eichfeld oma kõnes üheltpoolt seda, et võitlus „kodanlike natsionalistidega” pole akadeemias veel lõppenud ning vallandamised jätkuvad, teisalt aga kutsus kollektiviseerimise näidet esitades akadeemia instituutide reatöötajaid vagurusele.

⁴⁷⁷ Eichfeld astus partei liikmeks 1961. aastal (Eesti TA arhiiv 1-5a-11. L. 50).

⁴⁷⁸ Tegelikult küll Vassili Viljams.

⁴⁷⁹ Eesti TA arhiiv 1-1-133. L. 7.

See, et J. Eichfeld aitas põllumajandust enne 1950. aastat Eestis tõhusalt arendada, polnud tõsi, sest kuni selle ajani oli ta üleliidulise taimekasvatuse instituudi direktoriks Leningradis. H. Kruus ütles 1947. a akadeemia tegevusaruandes järgmist: „J. Eichfeld juhib tähtsaid üleliidulisi projekte ja abistab akadeemia instituute õige suuna leidmisel, /.../ samas peame aga tõsiselt kahtsema, et meie ei näe sm. Eichfeldi sagedamini endi keskel ENSV TA-s.” (Eesti TA arhiiv 1-1-40. L. 343). 1949. a J. Eichfeldile antud iseloomustuses kirjutab H. Kruus, et J. Eichfeldi võimalused Eesti NSV teaduste akadeemia asjadega tegelemiseks oli „ajaliselt piiratud” (Eesti TA arhiiv 1-5a-11. L. 17).

⁴⁸⁰ Eesti TA arhiiv 1-1-133. L. 7.

⁴⁸¹ Eesti TA arhiiv 1-1-194. L. 9–13.

1950. AASTA LÕPUKUUD AKADEEMIAS

Vabastamised ja vallandamised akadeemia süsteemis pidid jätkuma, sest „vale kaadripoliitika” eest olid vastutavad akadeemia presiidiumis veel J. Nuut ja O. Maddison, kes olid veel ametis. Tugevasti aitas uut akadeemia presidenti „klassivõõrast elemendist” vabanemisel akadeemia IV osakonna akadeemik-sekretäri kohusetäitja O. Sepre, kes hakkas 1950. aasta keskel koguma kompromiiteerivat materjali akadeemik-sekretär J. Nuudi, tehnika, füüsika ja matemaatika osakonna akadeemik-sekretäri O. Maddisoni ning keemia instituudi direktori P. Kogermani vastu. O. Sepre püüdis tõestada, et ka eelmainitud olid moodustanud nõukogudevastase grupi.⁴⁸²

15. novembril 1950. aasta akadeemia presiidiumi koosolekul vabane-tigi kahest presiidiumi liikmest. Koosolekust võtsid osa J. Eichfeld, J. Nuut, O. Maddison ja O. Sepre. Akadeemia põhikirjas ei olnud ette nähtud, mil moel presiidium hääletab ja otsuseid vastu võtab. Seda hämmastavam on, et istungil vabastati J. Nuut akadeemik-sekretäri kohalt, võttes arvesse tema „/.../ jäme-daid vigu kaadrite valikul ja halba organiseerimist noorte teaduslike kaadrite ettevalmistamises, mis on põhjustanud Akadeemia kui terviku mitterahuldavat tööd ja rahvamajanduse ning sotsialistliku kultuuri mitmete tähtsate ülesannete mittetäitmist.”⁴⁸³ J. Nuut kirjutas koosoleku protokollile alla ja osales veel isegi 12. detsembril 1950. aastal⁴⁸⁴ presiidiumi töös. 1950. aasta lõpul toodi lisaks kogu akadeemia juhtimine üle Tallinna, millega seoses vabastati A. Kipper aka-deemia presiidiumi voliniku kohalt Tartus.⁴⁸⁵

Sarnase põhjendusega kui J. Nuut, sai 15. novembril 1950. aastal aka-deemik-sekretäri ametikohast priiks ka O. Maddison. Kuid erinevalt Nuudist teda ei vabastatud, vaid tagandati oma kohalt, sest ta olevat soosinud „kodanlik-natsionalistlike elemente” ehituse ja arhitektuuri instituudis ning ignoreerinud „Moskva ja Leningradi teaduslike asutuste kogemusi”.⁴⁸⁶

Vabastamine jõudis 13. detsembril 1950. aastal veel P. Kogermanini. Kee-mia instituudi direktorina töötanud teadlane vabastati EK(b)P keskkomitee ja akadeemia presiidiumi otsustega alates 16. detsembrist märkusega, et ta „/.../ ei ole kindlustanud Instituudi edukat juhtimist”. Akadeemia tegevliikme koha

⁴⁸² Eesti TA arhiiv 62-1-13. L. 196–207.

⁴⁸³ Eesti TA arhiiv 1-1-135. L. 168.

⁴⁸⁴ Eesti TA arhiiv 1-1-135. L. 198a.

⁴⁸⁵ Eesti TA arhiiv 1-1-135. L. 295; 1-5a-23. L. 80p.

⁴⁸⁶ Eesti TA arhiiv 1-1-135. L. 168.

Instituudi direktori ametikohalt astus O. Maddison vabatahtlikult tagasi juba 18. septembril 1950. aastal (Eesti TA arhiiv 1-1-135. L. 155).

P. Kogerman siiski säilitas ning tal võimaldati erinevalt humanitaarinstituutide direktoritest asuda oma instituudis keemiasektori juhataja ametikohale.⁴⁸⁷ Sarnaselt võimaldati oma kohalt vabastatud J. Nuudil, R. Toomrel ja F. Lajal jätkata tööd akadeemia süsteemis. J. Nuut nimetati presiidiumi poolt 1951. aastal isegi akadeemia raamatukogu komisjoni esimeheks,⁴⁸⁸ tagandatud O. Maddisoni 1951. aasta tööaruannet hindas akadeemia presiidium aga „suure praktilise tähtsusega rahvamajanduse jaoks”.⁴⁸⁹ Nii hästi ei läinud aga humanitaaridel D. Palgil ja R. Kleisil, sest neil ei võimaldatud jääda akadeemia süsteemi tööle. Kuna partei nõudis teadlastelt eeskätt rakenduslike uurimuste läbiviimist (selliste erialade inimesi oli aga erinevalt humanitaaridest keeruline leida), siis polnud humanitaaride säilitamine akadeemia struktuuris strateegiliselt oluline.

Nii täitis 1950. aasta suuresti oma eesmärgi, milleks oli hirmutada nii teadlasi, kes olid töötanud Eestis juba enne sõda ja veel kasvavat põlvkonda, et need unustaksid vana ja pühenduksid nõukoguliku teaduse arendamisele. J. Nuut võttis 1950. aasta akadeemia üldkogul akadeemia uued – parteilised – eesmärgid kokku järgmiselt: „Noore Nõukogude Eesti teaduslikus töös lasuvad endises kodanlikus õhkkonnas kasvanud teadusmeestel väga tõsised ülesanded. Need vanema generatsiooni teadlased peavad otsustavalt selja pöörama iganenud kodanlikule ideoloogiale ja pöörduma näoga nõukogude töötava rahva poole. See nõuab ideoloogilist ümberkasvamist – ainult siis kannab teaduslik töö seda vilja, mida nõukogude rahvas vajab. /.../ Sellest seisukohast vaadatuna on TA mitterahuldav tegevus 1949. aastal selgeks vihjeks sellele, et TA endine suund on olnud vildak”.⁴⁹⁰

Täna on raske ette kujutada 1950. aasta situatsiooni akadeemias. Pole kahtlust, et akadeemia presiidium järgis oma vabastamisotsustes EK(b)P keskkomitee büroo otsuseid ja püüdis kohaneda keerulise olukorraga. Samas mõisteti presiidiumis, et võitlus käis ideoloogia-, mitte teaduslikul rindel. See aga andis võimaluse vähem ideologiseeritud rakenduslikel ning fundamentaalteaduslikel erialadel teadustööd jätkata. Isegi „jämedad vead kaadripoliitikas” ja „kodanlik-natsionalistlike elementide soosimine” ei saanud J. Nuudile ja O. Maddisonile saatuslikuks, nad säilitasid oma akadeemiku staatuse. Näib, et olulisem oli J. Nuudi ja O. Maddisoni vabastamise puhul muu – teha ruumi uutele usaldusväärsetele presiidiumi liikmetele. 1951. aastal pidigi akadeemia töös algama uute inimestega uus hingamine.

⁴⁸⁷ Eesti TA arhiiv 1-1-135. L. 208.

⁴⁸⁸ Eesti TA arhiiv 1-1-165. L. 68.

⁴⁸⁹ Eesti TA arhiiv 1-1-165. L. 100.

⁴⁹⁰ Eesti TA arhiiv 1-1-132. L. 13.

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA TEGEVUS 1950–1956

AKADEEMIKUTE JA PRESIIDIUMI VALIMINE

NSV Liidu teaduste akadeemia süsteemis olid akadeemia tegevliikmed sarnaselt tsaariaja Peterburi teaduste akadeemiaga vastutavad oma eriala arengu eest kogu impeeriumis *resp.* esialgu Vene Föderatsioonis, alates 1960. aastate keskpaigast aga kogu NSV Liidus. Seega ei olnud akadeemia tegevliikme staatus ainuüksi auamet, vaid eeldas tugevat tööd oma ja sellele lähedaste erialade arendamisel akadeemia osakondades. Sellele põhimõttele toetus suuresti ka akadeemia instituutide süsteem Vene Föderatsioonis kitsamalt ja laiemalt kogu NSV Liidus.

Eestiski kujundati aastail 1946–1950 välja instituutide süsteem, kuid kuna tegevakadeemikuid oli vähe, olid osakonnad nõrgad ning instituudid ja nende teadustöö suunad alles kujunemas. Seega ei võimaldanud eeltoodu eesti akadeemikutel edukalt suunata ja kontrollida teadustööd ja selle kvaliteeti instituutides.

Üheks oluliseks teadustöö tõhustamise eelduseks akadeemias oleks olnud akadeemikute kogu suurendamine uute liikmete valimisega. Lisaks võimaldanuks uute tegevliikmete valimine akadeemial tugevdada oma ideoloogilis-poliitilist taset ja vastavat mõju ühiskonnas, mis oli teatavasti J. Eichfeldi lubadus akadeemia presidendina kommunistlikule parteile.

J. Eichfeld mõistis akadeemikute vähesusest tulenevaid probleeme – kuna ta oli V. I. Lenini nimelise üleliidulise põllumajandusteaduste akadeemia tegevliige ja töötanud üleliidulise taimekasvatuse instituudi direktorina, siis pidi ta hästi tundma teadusolusid Venemaal. Pärast ametisse saamist toonitas J. Eichfeld korduvalt, et akadeemikuid on rohkem vaja, et tõhustada instituutide teadustööd. Kuigi vastav dokumentatsioon puudub, võib oletada, et tal oli presidendiks saades oma programm olemas mitte ainult akadeemia ühiskondlik-poliitilise, vaid ka selle teadusliku taseme tõstmiseks ja teadustöö tõhustamiseks laiemalt. Üheks rohuks, mis pidanuks aitama eeltoodud ülesannete lahendamisele, oli pöörduda EK(b)P keskkomitee ja Eesti NSV ministrite nõukogu poole palvega suurendada akadeemia tegevliikmete arvu.

Eesti NSV teaduste akadeemia põhikirja kohaselt määrati akadeemia tegev- ja korrespondentliikmete arv kindlaks ministrite nõukogu poolt teaduste akadeemia ettepanekul.⁴⁹¹ 12. oktoobril 1950. aastal – kuu aega pärast J. Eichfeldi vali-

⁴⁹¹ ERA R-1-3-53. L. 516.

mist akadeemia presidendiks – kinnitas EK(b)P keskkomitee büroo J. Eichfeldi ettepanekud akadeemia tegev- ja korrespondentliikmete arvu suurendamiseks.⁴⁹² Järgmisel päeval kinnitas selle otsuse Eesti NSV ministrite nõukogu,⁴⁹³ kusjuures ei olnud juttu, millistest valdkondadest tuleb valida uued akadeemikud.

Nimetatud otsustega suurendati akadeemia tegevliikmete arvu 14-lt 21-ni ja korrespondentliikmete arvu 10-lt 14-le. Uute akadeemia liikmete „valimine” – esmakordselt pärast sõda – toimus üldkogul 17. juunil 1951. aastal. Sellest võttis osa akadeemia presiidiumi liikmena EK(b)P keskkomitee esindaja L. Lentsman. Kuivõrd tegevliikmete seast oli kustutatud H. Kruus, oli võimalik valida kokku kaheksa uut korralist akadeemikut. J. Eichfeld, kes tutvustas üldkogul ministrite nõukogu otsust, märkis, et viimane pidas oma 13. oktoobri otsusega silmas laiendada akadeemikute ringi matemaatika, põlevkivi, füüsika, veterinaaria, filosoofia, ajaloo ja majanduse alal. J. Eichfeld teatas ka, et kokku esitasid teaduslikud ja ühiskondlikud organisatsioonid seitse akadeemiku kandidaati. Nendeks olid Venemaal elanud ja õppinud isikud: majandusteadlane N. Buzulukov, veterinaar Aleksandr Kiur-Muratov, füüsik Feodor Klement, energeetikateadlane Andrei Tšernõšov ja filosoof ning kosmoloog G. Naan. Eestist olid pärit kaks kandidaati: matemaatik A. Humal ning (kommunistliku tegevuse eest aastail 1924–1938 vangis istunud) ajaloolane Joosep Saat. Kandidaate tutvustasid selleks ajaks akadeemik-sekretäri kohalt vabastatud J. Nuut, vallandatud O. Maddison, vabastatud P. Kogerman, vabatahtlikult akadeemia asepresidendi ametist lahkunud A. Kipper ning korrespondentliikmed H. Haberman ja O. Sepre.⁴⁹⁴

Akadeemia põhikirja paragrahvide 21–23 kohaselt pidi akadeemia liikmete vakantsidest teatama ajalehtedes, kandidaate pidanuksid saama esitada teaduslikud asutused, ühiskondlikud organisatsioonid, üksikud teadlased ning teadlaste grupid. Kandidaatide nimestik ja neid esitanud organisatsioonide ja üksikisikute poolt antud iseloomustused tuli läbi arutada akadeemia osakondades.

Antud juhul ajalehtedes valimist aga välja ei kuulutatud, samuti ei esitanud ühtki kandidaati teaduslikud ja ühiskondlikud organisatsioonid. Akadeemia tegevliikmete kandidatuure osakonnad akadeemia üldkogu protokollis kohaselt samuti enne valimist ei arutanud.

Mis põhimõtted ja kaalutlused olid aluseks just ülalnimetatud akadeemia liikmete kandidaatide valikul, selle kohta dokumentatsioon puudub. F. Klementi mälestuste põhjal võib oletada, et sageli võis see valik olla kantud EK(b)P kesk-

⁴⁹² Tannberg, T. (koost.). EKP KK Büroo istungite regestid. I. 1940–1954. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006. Kd. I. Lk. 397.

⁴⁹³ Eesti TA arhiiv 1-1-130. L. 12.

⁴⁹⁴ Eesti TA arhiiv 1-1-162. L. 10.

komitee huvidest või oli täiesti juhuslikku laadi. Näiteks oli F. Klement nime-
tatud Tartu ülikooli rektoriks 8. juunil 1951. aastal ning ilmselt polnud sobilik,
et ülikooli rektor pole akadeemia liige. F. Klement küll ei saanud kutset osa-
leda akadeemia üldkogu istungil, „/.../ kuid ka ilma selle kutseta öeldi mulle
[EK(b)P] KK-st, et tuleb ilmtingimata viibida Akadeemia koosolekul, sest ...
mind seatakse üles Akadeemia tegevliikmeks (!?),– meenutas Klement. – Hul-
luks võib minna! Olin vastuvõtul Akadeemia presidendi, akad. Eichfeldi juures,
kes kinnitas sedasama, selgitas, missugused lootused Akadeemia liinis mulle
pannakse”.⁴⁹⁵

Korrespondentliikmete kandidatuurid kinnitasid osakonnad 16. juunil, ehk
päev enne valimisi.⁴⁹⁶ Senistest korrespondentliikmetest oli surma läbi lahkunud
J. Aamissepp, mis tähendas, et võimalik oli valida viis uut korrespondentliiget.
Valiti aga neli. Nendeks olid: majandusteadlane Richard Antons, keemik Alek-
sandr Dobrjanski, tehnikateadlane J. Heil ja ajaloolane Hilda Moosberg. Ainsana
ei olnud neist kommunistliku partei liige A. Dobrjanski, kuid kõik nad olid elan-
ud ja töötanud Venemaal.

1951. aastal oli niisiis Eestiga seotud korralisi akadeemikuid 13 (partei
liikmeid seejuures 3) ja Venemaaga seotuid 8 (7). Korrespondentliikmete osas
oli Eestiga seotud liikmeid 9 (seejuures parteilasi 3) ja Venemaaga 4 (3). Sel-
lest nähtub, et nii akadeemia tegev- kui korrespondentliikmete seas oli enamus
Eestiga seotud teadlastel ja parteituid oli rohkem kui parteilasi. Toodud näitajad
võivad olla aga palju kõnekamad, kui vaadelda presiidiumi koosseisu, kus tege-
likult otsuseid tehti.

Akadeemia põhikiri sätestas, et presiidiumi liikmed valib üldkogu kol-
meks aastaks.⁴⁹⁷ Esimene presiidiumi ümbervalimine toimus 1949. aasta aprillis.
Seega pidid uued valimised toimuma 1952. aastal. Kuid nagu juba mitu korda
varemgi, ei saanud põhikiri takistuseks uute presiidiumi liikmete valimisele
samal ajal uute tegev- ja korrespondentliikmetega.

17. juunil 1951. aastal valiti akadeemia asepresidentideks (vastavalt
A. Kipper ja V. Vadi ettepanekutele) G. Naan ja N. Tomson. Äsjavalitud ase-
president G. Naani ettepanekul hääletati akadeemik-sekretäriks N. Buzulukov.⁴⁹⁸
Üks presiidiumi liikme koht jäi vakantseks. Akadeemia I osakonna ajutiseks aka-
deemik-sekretäriks valiti korrespondentliige J. Heil, II osakonna juhatamist jät-

⁴⁹⁵ Klement, F. Templid teaduse teedel. Tallinn: Eesti Raamat, 1983. Lk. 117–118.

⁴⁹⁶ Eesti TA arhiiv 1-1-162. L. 13.

⁴⁹⁷ ERA R-1-3-53. L. 517.

⁴⁹⁸ Eesti TA arhiiv 1-1-162. L. 16–17.

EK(b)PKK Büroo kinnitas asepresidentid ning akadeemik-sekretäri ametisse oma 20. ja 25. juunil
toimunud istungil (ERAF 1-4-1175. L. 210).

kas ajutise kohusetäitjana J. Eichfeld, IV osakonna akadeemik-sekretäri kohusetäitjana jätkas O. Sepre (1951. aasta oktoobris võttis selle koha üle G. Naan⁴⁹⁹). III osakond liideti II osakonnaga, mille tulemusel tekkis bioloogiliste, meditsiiniliste ja põllumajandusteaduste osakond.⁵⁰⁰ Eesti NSV ministrite nõukogu kinnitas viimase akadeemia struktuurimuutuse 24. septembril 1952. aastal.⁵⁰¹

Sel moel oli 1946. aastal alustanud akadeemia presiidiumi liikmetest jäänud 1951. aastaks ainsana presiidiumisse J. Eichfeld. Presiidium koosnes nüüd eranditult Venemaa taustaga inimestest, kes ühtlasi olid partei liikmed, v.a „partei bolševik” J. Eichfeld.

Analüüsides presiidiumi protokolle ja presiidiumi liikmete kohalkäimist näiteks 1952. aastal, selgub, et kuigi osalejaks on märgitud kõik presiidiumi liikmed, kirjutasid protokollidele alla enamasti vaid G. Naan ja N. Buzulukov. Presiidiumi koosolekul oli kohal ka J. Heil. Protokollidest võib aga aimata, et sageli puudusid J. Eichfeld ja N. Tomson.

N. Tomson töötas kuni 1950. aastani Moskvas ja alates 1953. aastast kohakaasluse alusel Leningradis. Näib, et ka ajavahemikul 1951–1952 viibis ta Eestist enamasti eemal. Presiidiumis olemine eeldas iganädalastest istungitest osavõtmist vaatamata sellele, et N. Tomsonil oli presiidiumi sisemise töökorralduse korra kohaselt vaja vastutada vaid eksperimentaalse ja kliinilise meditsiini instituudi teadusliku juhtimise eest.⁵⁰² Asepresident aga ei olnud nõus alaliselt Tallinnasse elama tulema, kuigi seal oli nüüd tema põhitöökoht. See põhjustas N. Tomsoni ja ülejäänud presiidiumi liikmete vahel tüli. Presiidiumil ei jäänud muud üle, kui N. Tomson ametist vabastada alates 20. novembrist 1952. aastal. Põhjendusena märgiti, et ta ei nõustunud kolima oma põhitöökohta ning seoses sellega ei suutvat täita oma töökohustusi.⁵⁰³ Presiidiumi otsuse kinnitasid EK(b)P keskkomitee büroo⁵⁰⁴ ning akadeemia üldkogu (jaanuaris 1953). Kuna akadeemia asepresidendi koht oli hästi tasustatud (500 rubla päevas) ja N. Tomson ei soovinud sellest rahast ilma jääda, kaebas ta EK(b)P keskkomitee büroos nii J. Eichfeldi, N. Buzulukovi kui G. Naani peale. Tema kaebused jäid aga partei poolt rahuldamata ning N. Tomson lahkus Eestist.

1953. aastal toimus presiidiumis veel üks muudatus. Pärast Stalini surma, 6. juunil 1953. aastal vabastas akadeemia presiidium akadeemik-sekretäri ame-

⁴⁹⁹ Eesti TA arhiiv 1-1-165. L. 93.

⁵⁰⁰ Eesti TA arhiiv 1-1-162. L. 18, 28.

⁵⁰¹ Eesti TA arhiiv 1-1-210. L. 12–12; 1-1-238. L. 13.

⁵⁰² Eesti TA arhiiv 1-1-164. L. 32.

⁵⁰³ Eesti TA arhiiv 1-1-210. L. 212.

⁵⁰⁴ Tannberg, T. (koost.). EKP KK büroo istungite regestid, 1940–1954. Lk. 521.

tist endise NLKP keskkomitee ja EKP⁵⁰⁵ keskkomitee töötaja N. Buzulukovi. Oletatavasti oli N. Buzulukov täitnud eelkõige parteipoolset kontrollifunktsiooni akadeemia presiidiumis.

1954. aasta 30. mail kuulutati kõiki Eesti NSV teaduste akadeemia põhi- kirja nõudeid täites üleriiklikes ajalehtedes välja uute tegev- ja korrespondent- liikmete valimised. Kandidaate said seekord esitada kõik teadusasutused, ühis- kondlikud organisatsioonid, üksikteadlased ning teadlaste grupid.⁵⁰⁶ Ajad olid pärast Stalini surma muutunud, mis tähendas eelkõige kohaliku kaadri eelista- mist venekeelsele ja -meelsele kaadrile.⁵⁰⁷

Uute liikmete valimised toimusid 30. juunil 1954. aastal. Vakantsed olid kuus tegevliikme kohta (1951. aastal olid surnud P. Kogerman ja V. Vadi, 1952. aastal J. Nuut ning 1953. aastal A. Luha ja A. Tšernõšov). Tegevliikme- teks otsustati valida teadlased geoloogia, energeetika, zooloogia, botaanika ja keeleteaduse alalt. Akadeemia tegevliikmeteks kinnitati senised korrespondent- liikmed H. Haberman, K. Orviku, A. Vaga ja J. Heil ning uue nimena filoloog Paul Ariste.

Lisaks tegevliikmeiks valituile, oli korrespondeerivatest liikmetest 1954. aastal manalateele läinud M. Pill. Uusi korrespondentliikmeid oli või- malik seega valida neli (ehitusmehaanika, keemilise tehnoloogia, põllu- majandusloomade aretamise ning filosoofia alal).⁵⁰⁸ Nendele kohtadele kinni- tati vastavalt Nikolai Alumäe, Richard Mahl ja Arnold Pung. Filosoofia alal jäi korrespondentliikme koht täitmata. Ainsana oli uutest liikmetest kommunistli- kus parteis R. Mahl.

Akadeemia presiidium valiti samuti ümber. Presidendina jätkas J. Eichfeld ja ühe asepresidendina G. Naan. Teiseks asepresidendiks valiti Tomsoni asemel A. Humal. Akadeemik-sekretäriks kinnitati J. Heil, kes täitis ajutise akadeemik- sekretäri kohuseid juunist 1953, pärast Buzulukovi vabastamist sellelt kohalt. Akadeemia I osakonna akadeemik-sekretäri ülesandeid täitis edasi Heil, II osa- konna akadeemik-sekretäri kohusetäitjaks jäi Eichfeld ning III osakonna akadee- mik-sekretäri kohused läksid Seprelt Naanile.

J. Eichfeldi valimisega akadeemia presidendiks muutus akadeemia üldi- ses töökorralduses palju. Suur osa presidendi suuna elluviimisel oli asepresident

⁵⁰⁵ Alates 1953. aastast muutus Eesti kommunistliku (bolševike) partei Eesti kommunistlikuks par- teiks.

⁵⁰⁶ Eesti TA arhiiv 1-1-290. L. 3.

⁵⁰⁷ Vrd Таннберг, Т. Политика Москвы в республиках Балтии в послевоенные годы (1944– 1956). Исследования и документы. Тарту: Tartu University Press, 2008. С. 9; 106–121; Зубкова, Е. Прибалтика и Кремль 1940–1953. Москва: РОССПЭН, 2008. С. 320–337.

⁵⁰⁸ Eesti TA arhiiv 1-1-290. L. 24–25.

G. Naanil, kes juhtis sisuliselt akadeemia tegevust presidendi sagedaste komanderingute ajal (mõnikord keetsid need kuid, nt osales J. Eichfeld 1954. aastal esimest korda presiidiumi töös alles 17. märtsil).⁵⁰⁹

Akadeemia presiidiumi retoorika rõhutas akadeemia ideoloogilis-poliitilise töö tähtsust, eeskujuks olemist teistele elualadele jms. Kõige olulisem oli siiski akadeemia tegevuse edasiarendamine ning selle rahvamajanduse teenistusse suunamine. Akadeemia eesmärgiks seati kujundada sellest „/.../ Eesti NSV tõeline teaduse keskus, /.../ rikastamaks meie maad uute suurte teaduslike avastustega, mis on suunatud kiireks kommunistliku ühiskonna ülesehitamiseks, kasvatamiseks töötajaid nõukogude patriotismi vaimus ja allutamaks loodusjõud nõukogude inimeste teenistusse”.⁵¹⁰ Eesmärgi saavutamisele pidid kaasa aitama kõik akadeemikud ja instituudid oma töötajatega. J. Eichfeld märkiski oma ettekandes 1952. aasta akadeemia üldkogul, et eelmise aasta jooksul olid instituudid teinud esimesi edusamme rahvamajanduse aitamiseks ning isegi ajaloo instituudi ning keele ja kirjanduse instituudi töös olevat olnud märgata mõningaid edusamme eesti nõukoguliku rahva teenimises. Lisaks toonitas president, et uue presiidiumi tööstiil ning selle sisu on paranenud võrreldes H. Kruusi aegse presiidiumiga. Viimane olevat tegelenud peamiselt vaid organisatsiooniliste ja administratiiv-rahaliste küsimustega. Uut huvitavat aga peamiselt teaduslik-uurimusliku töö küsimused.⁵¹¹

Milles siis seisnesid akadeemia presiidiumi töö muutused (kui välja arvata see, et pärast 1950. aasta juunis toimunud presiidiumi valimisi toimusid kõik presiidiumi koosolekud vene keeles)?

AKADEEMIA OSAKONDADE JA INSTITUUTIDE TÖÖ TÕHUSTAMINE

1940. aastatel pidi presiidium tegelema akadeemia ülesehitamisega ja lisaks erinevate kampaaniatega. 1950. aastal olukord muutus, võimaldades presiidiumil rohkem kontsentreeruda teadusinstituutide arendamisele NSV Liidu teaduste akadeemia eeskujul. Presiidium nõudis nüüd akadeemia osakondade kooskämist, et läbi arutada instituutide teadussuundasid ja hinnata nende tegevust. Presiidiumi liikmed kuulasid ära instituutide tegev- ja korrespondentliikmete, direktorite ja teadlaste aruanded, hindasid nende teaduslikku väärtust ning nõudsid kirjalikku seletust, kui plaan oli täitmata. Kui veel 1940. aastatel kinni-

⁵⁰⁹ Eesti TA arhiiv 1-1-274. L. 1–82.

⁵¹⁰ Eesti TA arhiiv 1-1-162. L. 50.

⁵¹¹ Eesti TA arhiiv 1-1-162. L. 48.

tas presiidium akadeemia liikmete isikliku töö aruanded ilma probleemideta, siis 1950. aastatel hakkas presiidium neile rohkem tähelepanu pöörama ja vajadusel soovitusi andma. Samas arvestas presiidium aruannete heakskiitmisel akadeemikute vanust ja töövõimet. Nii arvestati 70-aastase J.-V. Veski olematut tööd ja kinnitati tema aruanne, tänu millele jätkus talle akadeemikutasu maksmine.⁵¹²

Suund oli võetud teadustöö tõhustamisele. Presiidium vallandas rahvusest sõltumata instituutide töötajaid, kui neil puudusid teaduslikud tulemused.⁵¹³ Vabastati ka oma tööga mitte toime tulnud instituutide direktoreid.⁵¹⁴ Samas hakati 1950. aastast direktorita jäänud instituutide ajutisi direktorite kohusetäitjaid asendama uuesti alaliste direktoritega. Liideti akadeemia struktuuriüksusi, kui nad ei kandnud teaduslikult tasemelt välja iseseisva üksuse staatust. Nii ühendati 1952. aasta märtsis loomise algusest peale nõrgaks osutunud õiguse sektor ajaloo instituudiga. 1954. aasta novembris tegi presiidium ettepaneku õiguse sektor kui ennast mitte õigustanud üksus likvideerida. Leiti, et otstarbekam on koondada õigusteadus Tartu ülikooli juurde.⁵¹⁵ Üksusi koondati ka pealinna. 1951. aastal viidi lõpule juba eelmisel aastal alustatud ajaloo instituudi üleviimine Tallinnasse.⁵¹⁶ Põllumajanduse instituudi Tartu filiaal viidi samuti sinna.⁵¹⁷

Presiidium toetas ka ühiskonnateaduste osakonna büroo ettepanekut muuta varasem otsus ja viia folkloori osakond Tallinnasse keele ja kirjanduse instituudi juurde. Vajalike töö- ja eluruumide puudusel otsustati osakond jätta Tartusse kirjandusmuuseumi juurde.⁵¹⁸ Samuti kiideti heaks muuta oma 1952. aastal otsus viia akadeemiline emakeele selts Tallinnasse.

Konkreetsed sammud akadeemia uurimistöö tugevdamiseks ning ühtseks süsteemiks sulatamiseks toimusid planeerimise teel – presiidiumis kinnitati akadeemia osakondade ettepanekul iga-aastane tegevusprogramm kvartalite kaupa. Planeerimise puhul ei olnud arutluse all seejuures vaid akadeemia tulevikukavad, vaid teadustöö planeerimise meetodika. Nimelt oli juba nõukogude akadeemia loomisest peale ilmne, et instituutide teadusteemad olid väga killustunud (1947. aastal oli akadeemias töös 236 probleemi), töögrupid olid väikesed (põhjustades ülesannete aeglast täitmist) ja nende omavaheline koostöö puudus. Nii ei suutnud teadlased täita „nõukogude teaduse põhimist nõuet ja ülesannet” –

⁵¹² Eesti TA arhiiv 1-1-356. L. 86.

⁵¹³ Eesti TA arhiiv 1-1-356. L. 105–132.

⁵¹⁴ Eesti TA arhiiv 1-1-356. L 161.

Sel moel vabastati eksperimentaalse ja kliinilise meditsiini instituudi direktori kohusetäitja Arnold Reimann.

⁵¹⁵ Eesti TA arhiiv 1-1-356. L. 143; 1-1-274. L. 356–357.

⁵¹⁶ Eesti TA arhiiv 1-1-165. L. 57.

⁵¹⁷ Eesti TA arhiiv 1-1-274. L. 24.

⁵¹⁸ Eesti TA arhiiv 1-1-274. L. 430.

kiirelt ja efektiivselt üles ehitada NSV Liidu majandust ja kultuuri.⁵¹⁹ Selleks, et keskendada jõud kõige tähtsamate teadusküsimuste lahendamisele, piirati aastail 1951–1952 järsult probleemide ja teemade hulka ning akadeemiasse jäi alles vaid 68 teadusteemat.⁵²⁰ Uued teemad ei lähtunud seejuures enam mitte uurijate huvidest, nagu enne, vaid eeldatavatest ühiskonna vajadustest, mis võimaldaks ka allüksusi ja inimesi ümber paigutada, et kiiremini ja efektiivsemalt täita riigi nõudmisi.⁵²¹

Planeerimise käigus pandi paika akadeemia presiidiumi, selle keskasutuse ning instituutide ürituste toimumisajad. Akadeemikute üldkogu muutus sel moel akadeemia üldkoguks, mis alates 1951. aastast kogunes varasema ühe korra asemel kolm korda aastas. Üldkogu koosolekul osalesid lisaks tegev- ja korrespondentliikmetele EK(b)P keskkomitee liikmed L. Lentsman ja J. Käbin, Eesti NSV ministrite nõukogu esindaja A. Müürisepp, instituutide direktorid, töötajad, ministeeriumide esindajad jt. Üldkogul esinesid nii akadeemikud kui instituutide teadustöötajad erinevate ettekannetega. Nendel kinnitati akadeemia aastaaruanded ja instituutide tööplaanid.

Järgmine võte uurimistöö tugevdamiseks oli presiidiumi sisemise töö tõhustamine, näiteks hakati otsuseid vastu võtma hääletustel, mida enne ei tehtud.⁵²² Astuti ka samme akadeemia osakondade tegevuse aktiveerimiseks eesmärgiga tõsta nende osalust instituutide plaanide ja aruannete kinnitamisel, nende nõustamisel ja abistamisel teaduslike eesmärkide seadmisel. Kui võrrelda 1947. aasta akadeemia osakondade põhimäärust 1952. aastal vastuvõetuga, näeme olulist vahet. 1952. aasta põhimääruses olid osakonna ülesanded palju detailsemalt lahti kirjutatud, et vastutust koondada. Osakonna kompetentsi jäi teaduslike instituutide direktorite valimine ja nende esitamine üldkogule kinnitamiseks. 1952. aasta põhimäärus tegi osakondadele kohustuseks anda hinnang instituutide tööplaanidele (varem esitati oma seisukohad ainult presiidiumile kinnitamiseks, kusjuures presiidiumil oli õigus neid muuta) ning vajadusel ka töötajate teaduslikule tegevusele. Osakonna kompetentsi lülitati veel osakondade vaheliste komplekssete teaduslike uurimisprobleemide püstitamine.

1947. aasta põhimääruse kohaselt moodustasid osakonna au-, tegev- ja korrespondentliikmed ning selle alluvusse kuulunud instituutide direktorid.⁵²³ 1952. aasta põhimäärus lubas osakonna koosseisu lisaks eelnimetatutele kuuluda

⁵¹⁹ Eesti TA arhiiv 1-1-93. L. 271–272.

⁵²⁰ Eichfeld, J. jt. (toim.). Kümme aastat Eesti NSV Teaduste Akadeemiat (1946–1956). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956. Lk. 5.

⁵²¹ Eesti TA arhiiv 1-1-93. L. 272–275.

⁵²² Eesti TA arhiiv 1-1-356. L. 134–135.

⁵²³ Eesti TA arhiiv 1-1-33. L. 113.

veel teadusinstituutide töötajatel, kes avaldasid soovi vastava osakonna tegevuses osaleda.⁵²⁴ Valdavalt oli sel juhul tegemist labori- ja sektorijuhatajate ning juhtivate instituutide teadustöötajatega. Selle tulemusel kasvas osakonnaga seotud teadlaste hulk oluliselt, muutes selle koosseisu kompetentsemaks. Selliseid osakondade kogusid, kus otsustav hääleõigus jäi au-, tegev- ja korrespondentliikmetele ning instituutide direktoritele, hakati nimetama osakondade teadusnõukogudeks. Presiidium nõudis, et osakondade teadusnõukogud käiksid regulaarselt koos ning tegutsesid aktiivselt teadusliku uurimistöo arengu huvides.

Põhimõttelised muudatused viidi sisse instituutide põhimäärusesse. Kui instituutide 1947. aasta põhimääruse kohaselt pidid instituudid töötama eelkõige Eesti NSV tootmisjõudude ja kultuuri edendamise huvides, siis 1952. aasta põhimäärus sätestas, et Eesti NSV teaduste akadeemia instituudid pidid eelkõige tegutsema NSV Liidu tootmisjõudude ning kultuuri edendamise huvides.⁵²⁵

Presiidium suurendas instituutide direktorite õigusi. Kui 1947. aastal oli neil õigus vaid välja valida oma teaduslik kaader, kuid selle kinnitamise üle otsustas osakonna akadeemik-sekretär, siis seoses 1950. aasta sündmustega lisandus instituutide põhimäärusesse punkt, mis lubas instituudi direktoril vajadusel vallandada madalama kvalifikatsiooniga administratiiv- ja teaduslikku kaadrit. Sektori, osakondade ning laboratooriumi juhatajate vallandamisel tuli otsus eelnevalt kooskõlastada osakonna akadeemik-sekretäriaga. Instituudi direktorile pandi veel kohustus arendada teaduslikke sidemeid NSVL teaduste akadeemia instituutidega ning riiklike, majanduslike ja kultuuriliste organisatsioonidega komplekssete teaduslike küsimuste lahendamiseks ja nende praktikasse juurutamiseks.

Presiidiumi nägemuse kohaselt pidi instituudi teadusnõukogu roll tugevnema instituudi teadusliku uurimistöo suunamisel. 1940. aastate akadeemias oli see olnud väga nõrk. Presiidium nõudis, et teadusnõukogu käiks koos regulaarselt ja vajadusel kasvõi iga kuu.⁵²⁶ 1947. aasta põhimääruse kohaselt avaldas teadusnõukogu arvamust instituudi tööaruande kohta, 1952. aasta põhimäärus aga sätestas, et teadusnõukogul tuli anda lõppotsus instituudi tegevuse kohta tervikuna. Lisaks kinnitati teadusnõukogu kohustuseks anda hinnang Eesti NSV teaduste akadeemias tehtud avastuste rakendamise kohta ja jälgida teaduse arengut NSV Liidus, et sealsed saavutused vajadusel Eestis kiirelt praktikasse juurutada. Väga spetsiifiliste teadusküsimuste lahendamiseks oli teadusnõukogul

⁵²⁴ Eesti TA arhiiv 1-1-357. L. 24.

⁵²⁵ Eesti TA arhiiv 1-1-33. L. 130; 1-1-357. L. 27.

⁵²⁶ Eesti TA arhiiv, 1-1-356. L. 216–217.

õigus koostada ajutisi komisjone.⁵²⁷ Kuna Eestis oli teadlasi vähe, siis langes paratamatult instituutide teadusnõukogude koosseis osaliselt kokku akadeemia osakondade teadusnõukogude koosseisuga. Lisaks teaduslikule rollile suurenes instituutide nõukogudes paraku ka ideoloogiline aspekt (võis juhtuda, et instituudi teadusnõukogu koosseisu arvati instituudi partorg).⁵²⁸

Lõppkokkuvõttes muutsid 1952. aastal uuendatud alusdokumendid akadeemia osakondade ning instituutide direktorite ja teadusnõukogude ülesandeid täpsemaks. See pidi kaasa aitama teaduse arengule.

KAADRIPROBLEEM

Presiidiumil ega instituutidel ei olnud võimalik mööda vaadata Eesti teadusele iseloomulikest probleemidest, milleks oli kõrge kvalifikatsiooniga töötajate puudus ning nende vähene juurdekasv. Viimane tulenes peaauglikult aspirantide ülekoormatusest instituutide teadusülesannete täitmisel. 1952. aasta 15. veebruaril seisuga oli akadeemia instituutides (arvestamata presiidiumi ja akadeemia keskasutusi) tööl 330 teaduslikku töötajat, kellest ainult 84 inimesel (25,5%) oli teaduslik kraad. Akadeemia süsteemis töötas 1952. aastal 14 teaduste doktorit ja 121 teaduste kandidaati (kui palju neist töötas kohakaasluse alusel, dokumentatsioon ei kajasta) ning kaheksa professorit⁵²⁹ – s.o 44% vajalikust inimeste arvust. Teaduslikest töökohtadest oli täidetud vaid 54 vanema ja 91 noorema teadusliku kaastöötaja kohta. Ülejäänud teaduskraadi nõudvatel ametikohtadel pidid seega töötama kohakaaslased Eesti ülikoolidest või siis kraadita inimesed.

Selleks, et teadlaste arvu akadeemias tõsta, oli president J. Eichfeldil direktiivsete organite heakskiidu saanud plaan, mille tulemusel kavatseti koondada 1952. aastal 12 sektori- ja laborijuhataja kohta ning võtta vabanevate vahendite arvel tööle 53 kesktaseme teadustöötajat.⁵³⁰ Neile kohtadele oli aga nõuetele vastavaid teadlasi võimatu leida, seda isegi vaatamata EK(b)P keskkomitee ideoloogiasekretär L. Lentsmani pingutustele otsida vajalikke inimesi vabariigi ministeeriumide töötajate seast.⁵³¹ Eriti kurb oli olukord ühiskonnateaduste osakonnas, kus töötas kolmandik (103 inimest) kogu akadeemia instituutide teadlaskaadrist, kuid kellest teaduslik kraad oli vaid 19 töötajal.⁵³²

⁵²⁷ Eesti TA arhiiv 1-1-357. L 30–31.

⁵²⁸ Eesti TA arhiiv 1-1-274. L. 125.

⁵²⁹ ERAF 6202-3-1. L. 13.

⁵³⁰ ERAF 1-59-9. L. 14.

⁵³¹ ERAF 1-59-13. L. 45.

⁵³² Eesti TA arhiiv 1-1-164. L. 89.

Teadustöötajate arvu suurendamiseks algasid akadeemias 1950. aastatel diskussioonid selle üle, kas presiidiumi ning sellele alluvate struktuuriüksuste (nt raamatukogu) töötajad peaksid administreerimise kõrval tegelema ka teadustööga. Ühel 1958. aasta algul toimunud presiidiumi parteialorganisatsiooni koosolekul esines sel teemal pikema ettekandega G. Naan, kes leidis, et akadeemia presiidiumi liikmetel olevat keeruline teha teaduslikku tööd paljude pisiülesannete kõrvalt. Vaid juhul, kui neile kehtestatakse uurimistöö läbiviimiseks „teadusliku töö päevad“, võivat oodata tulemusi. Rääkides akadeemia osakondade ning instituutide teaduslike sekretäride teadustööst, leiti, et teadussekretärid küll peaksid „teadust tegema“, kuid see olevat võimalik vaid siis, kui neile võetakse appi referent ja tehniline sekretär, kes hoiavad jooksvad asjad korras. Samas arutasid mõned koosolekul osalenud, et osakondade teadussekretärid olevat eelkõige parteisõdurid ja enne kui neid sundida teadustööd tegema, peab parteiaktiiv selles küsimuses kindla seisukoha võtma.⁵³³

Katastroofiline oli akadeemia presiidiumi hinnangul olukord doktoritöödega. Neid peaaegu ei kaitsstudki. Presiidium leidis, et selles olid suuresti süüdi doktoritööde juhendajad, kes ei osutavat piisavat abi dissertantidele.⁵³⁴ Samas ootasid partei ja riik akadeemia teadlaskaadri kvaliteedi paranemist.⁵³⁵

1. aprillil 1955. a seisuga oli akadeemia struktuuris ette nähtud: 21 direktori (kaasa arvatud president ja akadeemia keskasutuste (nt raamatukogu) direktorid), 15 asedirektori (sh asepresident), 22 teadusliku sekretäri (sh akadeemiksekretärid), 56 sektori- ja laborijuhataja, 71 vanema teadusliku kaastöötaja, 211 noorema teadusliku kaastöötaja, 247 teadusliku abipersonali ja 213 administratiiv-majandusliku personali ametikohta. Seega kokku 856 ametikohta, nagu plaaniti 1946. aastal.⁵³⁶ Akadeemia süsteemis töötas toona 813 inimest ehk 95% plaanist.

Et teaduslike kaadrite vähesust kompenseerida, võtsid mõned instituutide direktorid tööle mujalt NSV Liidust tulnud inimesi (1952. a oli neid akadeemia süsteemis kokku 73), kuid see ei aidanud teadustöö kvaliteedi parandamisele palju kaasa. Seega oli 1950. aastatel akadeemia tegevuse tulemuslikkus ikka veel sõltuv eelkõige Tartu ülikooli õppejõududest ja teadlastest ning vähemal määral Tallinna polütehnilisest instituudist.

⁵³³ 1958. a asutigi taotlema referentide ametikoha loomist akadeemia instituutide teadussekretäride abistamiseks (ERAF 6202-4-5. L. 5–7).

⁵³⁴ Eesti TA arhiiv 1-1-356. L. 140–141.

⁵³⁵ ERAF 6202-1-23. L. 128.

⁵³⁶ 1946. a oli akadeemias ette nähtud 801 koosseisulist kohta. Teaduslikke töötajaid pidi olema 356, teaduslikku abipersonali 217 ning administratiiv- ja majanduspersonali 228 (Eichfeld, J. jt. (toim.). Kümme aastat Eesti NSV Teaduste Akadeemiat (1946–1956). Lk. 3–4).

Lisaks keelustas NLKP keskkomitee ja NSVL ministrite nõukogu ühismäärus 1954. aastal kohakaasluse teadus- ja majandustöös. Kohakaasluse alusel lubati töötada vaid siis, kui see ei mõjunud põhitööle negatiivselt.⁵³⁷ See ei tulnud akadeemiale kasuks. Teadlaskaadri taseme tõstmisest, noorte teadlaste koolitamisest ja kohakaasluse vähendamisest oli akadeemia presiidium huvitatud. Üks võimalusi selleks oli aspirantuuri intensiivistamine ning töötamine selles suunas, et akadeemiale antaks Moskvast luba kaitsta Eestis kandidaaditöid.

ASPIRANTUUR

Esimese aspirantuuri põhimääruse kehtestas Eesti NSV teaduste akadeemia presiidium 3. novembril 1947. aastal. Siis võeti aspirantuuri neli esimest aspiranti. 1949. aasta mais aspirantuuri põhimäärust muudeti.⁵³⁸ Seda tingis asjaolu, et aspirantuur ei osutunud edukaks ja paljud seda ei lõpetanud. Näiteks eraldati 1948. aastaks akadeemiale üleliiduliselt 28 aspirandi kohta, kuid neist täideti vaid 18.⁵³⁹ Täiesti puudusid aspirandid sellistel olulistel aladel nagu füüsika, energeetika ja ajalugu. Ka paljudes teistes valdkondades oli aspirantide arv väike ning oht vabariigi rahvamajanduse ja kultuuri arengule seeläbi suur. 1948. aastal plaaniti, et kogu akadeemia süsteemis läheb kaitsmisele 12 teaduste kandidaadi kraadi. Tegelikult sai kraadi vaid neli inimest. 1950. aasta perspektiivplaan doktorikraadi kaitsmiste osas (19 isikut) taandati 1949. aasta alguses neljani. Täielikult jäi kandidaatide kaitsmise plaan täitmata põllumajanduserialadel. Oma aspirantuurikohad jätsid 1949. aastal komplekteerimata keemia, geoloogia, loomakasvatuse ja tööstusprobleemide instituudid.⁵⁴⁰

Akadeemia asepresident J. Vaabel, kes rääkis aspirantuuri küsimustest 1949. aastal korduvalt nii akadeemia presiidiumis kui partei algorganisatsioonis, põhjendas ebaedu sellega, et NSV Liidu ministrite nõukogu ei andnud akadeemiale õigust ise kandidaadikraade anda.⁵⁴¹ Seni oli see võimalik olnud üksnes Moskva ja Leningradi teadusasutustes ja ülikoolides.

Teiseks hädade põhjuseks pidas Vaabel aspirantuuri põhimäärust, mis polnud ühemõtteliselt arusaadav ja võimaldas erinevaid tõlgendusi nii aspirantide vastuvõtmise kui nende juhendamise osas. J. Vaabeli arvates alahindasid instituudid järelkasvu kasvatamise küsimust, millest tulenes hoolimatu suhtumine

⁵³⁷ Eesti TA arhiiv 1-1-247. L. 365.

⁵³⁸ Eesti TA arhiiv 1-1-93. L. 240, 245–265.

⁵³⁹ Eesti TA arhiiv 1-1-93. L. 16–18; ERAF 6202-1-27. L. 116.

⁵⁴⁰ ERAF 6202-1-23. L. 129.

⁵⁴¹ ERAF 6202-1-23. L. 134.

neisse kraaditaotlejatesse, kes soovisid kaitsta kraadi eksternina töö kõrvalt. J. Vaabel leidis, et instituudid peavad aspirante vastu võtma ka siis, kui ei leidu sobivat juhendajat, sest arvestada tulevat riigi huvidega.⁵⁴² Samas pidi J. Vaabel tõdema, et vaatamata sellele, et 1949. aastal möödus viis aastat regulaarse õppetöö algusest Eesti NSV kõrgkoolides, ei olnud neis veel piisaval hulgal lõpetajaid füüsikute, energeetikute, tehnikateadlaste ja ajaloolaste seas, et akadeemia saaks neist koolitada teadlasi.⁵⁴³

Plaanide järgi pidi 1949. aasta lõpuks aspirantide arv tõusma akadeemias 30-lt 37-le, 1950. a kavatseti vastu võtta 20 aspiranti (võeti kaheksa).⁵⁴⁴

Teadusliku järelkasvu küsimuste juurde tuli presiidium uuesti 1950. aasta suvel, mil otsustati vastavalt NSV Liidu atestatsioonikomisjoni otsusele luua akadeemia juures kaitsmisnõukogud kandidaadieksamite vastuvõtmiseks. Kui-võrd aeg oli keeruline, siis otsusest kaugemale ei jõutud. Alles 13. septembril 1951. aastal, mil akadeemia presiidium oli juba oluliselt muutunud, rajati reaal-selt osakondade kaitsmisnõukogud, kinnitati nende koosseisud ning kaitstavate erialade nimekiri (kokku 33).⁵⁴⁵ Kaitsmisnõukogude liikmete arv muutus pidevalt, kasvades vähehaaval suuremaks, kusjuures nendes kaasati erinevate erialade parimad spetsialistid Eestist ja vajadusel ka väljastpoolt. Samas kuulus kaitsmisnõukogudesse ka mitteakadeemilisi partei esindajaid. Presiidium pöördus pärast kaitsmisnõukogude loomist Moskva poole, et Eesti NSV teaduste akadeemiale antaks õigus ise omistada kandidaadikraade kõikides akadeemia osakondades. Ka Eesti NSV ministrite nõukogu saatis 1951. aasta oktoobris NSV Liidu kõrgema hariduse ministrile sellesisulise palve, rõhutades oma kir-jas, et eestlaste vene keele oskus jätvat soovida, ning et Moskva ja Leningradi teadusasutused olevat nii üle koormatud, et eestlased peavad oma kaitsmistega väga kaua ootama.⁵⁴⁶ Ministeerium Eesti poole palvet aga ei rahuldanud. Alles 1960. aasta lõpul andis NSV Liidu kõrg- ja keskerihariduse ministeerium Eesti NSV teaduste akadeemiale kandidaadikraadide vastuvõtmise õiguse, mille kin-nitas akadeemia presiidium 18. jaanuaril 1961.⁵⁴⁷

1950. aastatel võeti aspirantuuri rohkem inimesi, sest ülikoolid hakkasid lõpuks rohkem „toodangut” andma. Lõpetanute akadeemiasse saamine polnud lihtne, sest ülikoolidki vajasid kaadrit. Nii pidi akadeemia presiidiumis aspiran-

⁵⁴² ERAF 6202-1-23. L. 128.

⁵⁴³ Eesti TA arhiiv 1-1-93. L. 16–18.

⁵⁴⁴ Eichfeld, J. jt. (toim.). Kümme aastat Eesti NSV Teaduste Akadeemiat (1946–1956). Lk. 4.

⁵⁴⁵ Eesti TA arhiiv 1-1-243. L. 20, 27–35.

Näiteks soovis akadeemia välja anda kandidaadikraadi geneetika alal ja seda lõssenkismi kuld-ajal.

⁵⁴⁶ ERAF 1-59-2. L. 18–19.

⁵⁴⁷ Soomets, T. (koost.). Eesti NSV Teaduste Akadeemia süsteemi organisatsioon ja struktuur aastail 1946–1975. Ajalooteatmik. Eesti NSV Teaduste Akadeemia presiidium 1946–1975. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Teaduslik Keskarhiiv, 1989. Lk. 104–105.

tuuri eest vastutav G. Naan EK(b)P keskkomiteele survet avaldama, et saada eelisõigus ülikoolide lõpetajaid aspirantuuri võtta.⁵⁴⁸ See õigus ka nähtavasti anti, sest 1952. aastal astus akadeemias aspirantuuri juba 87 inimest, kandidaaditöö kirjutamisega oli ametis 126 aspiranti ja doktoritööga 30 isikut.⁵⁴⁹ Keskmiselt võeti aastail 1951–1956 akadeemias igal aastal vastu 25–30 uut aspiranti. Neil aastail kaitses kandidaadikraadi 104 ja doktorikraadi 12 isikut.⁵⁵⁰

Vaatamata sellele, et olukord doktorantuuris ja aspirantuuris läks 1950. aastate keskel veidi paremaks, jäid mõned probleemid ikka sarnasteks 1940. aastatega – aspirante ei pühendatud instituutide töösse ja neid valiti juhuslikult (erandiks olid väidetavalt zooloogia ja botaanika ning füüsika ja astronoomia instituut). Paljud inimesed läbisid küll aspirantuuri, kuid ei kaitsnud kraadi, sest enne võeti nad teaduslikule tööle. Seepärast osutusid edukamateks kraadikaitsjateks eksternid, mitte aspirantuuri läbinud. Selleks, et stimuleerida akadeemia süsteemi tööle tulejaid kraadi kaitsma, esitas asepresident G. Naan 1954. aastal sotsialistliku võistluse idee, mis sisuliselt tähendas konkurentsi soosimist teadlaskonnas, et panna töökoha kaotamise hirmus teadlasi kraadi kaitsma.⁵⁵¹ Samas oli presiidiumile selge, et igal erialal polnud sellise „võistluse” korraldamine otstarbekas, sest näiteks tehnilistel erialadel vajas akadeemia hoopis kogemustega praktikuid.⁵⁵² Veel 1957. a kutsus Tartu ülikooli rektor ja akadeemia tegevliige Feodor Klement tugevdama kaadrit jäigemate valikukriteeriumide kehtestamisega. Ta leidis, et „seleksioon” teadlaste hulgas peaks olema karm ja käima pidevalt, et tööle jääksid vaid need, kes „annavad toodangut”. F. Klement tunnistas, et inimsaatusi arvestades ei ole see kerge, kuid teaduse arengu nimel tuleks seda siiski teha kartmata vastuollu minna isegi ametiühinguga.⁵⁵³

ÜLELIIDULISE KOMISJONI HINNANG AKADEEMIA TÖÖLE 1956. AASTAL

Suurt abi teaduse korraldamiseks ja prioriteetide seadmiseks akadeemias andis 1956. aasta kevadel akadeemiat külistanud NSV Liidu teaduste akadeemia komisjon, mille kutsusid Eestisse EKP keskkomitee ja Eesti NSV ministrite nõukogu. Selle külaskäigu tulemused annavad võimaluse hinnata akadeemia tegevust, selle edukust ja probleeme esimese 10 tegevusaasta jooksul.

⁵⁴⁸ ERAF 1-59-9. L. 58.

⁵⁴⁹ ERAF 6202-3-1. L. 14.

⁵⁵⁰ Eichfeld, J. jt. (toim.). Kümme aastat Eesti NSV Teaduste Akadeemiat (1946–1956). Lk. 4, 5.

⁵⁵¹ ERAF 6202-2-1. L. 26–27.

⁵⁵² ERAF 6202-2-1. L. 49–56.

⁵⁵³ TÜ KHO 72-364. L. 4–5.

Komisjoni esimees oli akadeemik Dmitri Štšerbakov ning sellesse kuulus liikmeid, kes juba 1954. aastal olid akadeemia tegevust uurinud ning tundsid Eesti olusid. Kokku pidasid komisjoni liikmed 10 loengut ja ettekannet ning andsid arvukalt konsultatsioone. Komisjoni hinnangud akadeemia tööle põhinesid suuresti instituutide antud andmetel.⁵⁵⁴ Aruanne kiideti heaks akadeemia presiidiumi laiendatud istungil 29. märtsil 1956.⁵⁵⁵ Komisjoni töö kohta on säilinud EKP keskkomitee büroo laiendatud istungi stenogramm, millel osalesid ka NSV Liidu teaduste akadeemia komisjoni esindajad, Eesti NSV teaduste akadeemia presiidiumi liikmed ning instituutide direktorid.

Aruande kohaselt töötas akadeemia süsteemis koos põllumajanduslike instituutidega 1956. aastal 870 inimest, neist 404 olid teadustöötajad (sh 19 akadeemikut, 11 korrespondeerivat liiget, 15 teaduste doktorit ja 149 teaduste kandidaati). Läti NSV teaduste akadeemias oli samal ajal 495 teaduslikku töötajat. Akadeemia aastaelarve 1956. aastal oli 25 750 000 rubla, millest 14 000 000 rubla moodustas palgafond, millega Eestis olid tööjõukulud oluliselt kõrgemad võrreldes näiteks Lätiga.⁵⁵⁶

NSV Liidu teaduste akadeemia komisjon leidis, et Eesti NSV teaduste akadeemia kümme tegevusaastat olid olnud edukad ning teadustöö suunad üldiselt vastavuses vabariigi majanduse ja kultuuri nõudmistega. Eriti tõsteti esile, et akadeemia oli ette valmistanud tähelepanuväärse hulga kohalikku teadlaskaadrit. Kõrgelt hindas komisjon instituutides tehtavat tööd, kuigi leidis, et akadeemia ei olevat veel kujunenud Eesti NSV-s „juhtivaks veduriks” teadustöö ning selle tulemuste rakendamise alal. Mainitud eesmärgi saavutamiseks olevat vaja suurendada instituutide personali kuni 1,5 korda. Seda eeskätt selleks, et vähendada disproportsiooni teadustöötajate ja teadusliku abitööjõu vahel (viimast oli märgukirja hinnangul teaduslike ülesannete edukaks lahendamiseks liiga vähe) ning rohkem tegeleda teaduslike tulemuste rakendamise küsimustega. Viimase eesmärgi saavutamiseks otsustati rajada vastav komitee. Komisjon rõhutas tiheda koostöö vajadust Eesti kõrgkoolidega.

Komisjoni hinnangust nähtus huvitav tõik, mida 10 aastat nõukogude võimu Eestis polnud suutnud vähendada ehk siis vastuolu Tartu ja Tallinna vahel. Nimelt nõustus komisjon üldjoontes Tartu teadlaste hinnangutega, mille kohaselt pidi olema mõistlik jätta õpetajakoolitus pikaajaliste traditsioonidega ja hästi sisse töötatud Tartu ülikooli ning tegi ettepaneku kaaluda seoses sellega 1952. aastal asutatud Tallinna pedagoogilise instituudi sulgemist.⁵⁵⁷

⁵⁵⁴ ERAF 1-4-1999. L. 182.

⁵⁵⁵ Eesti TA arhiiv 1-1-331. L. 118.

⁵⁵⁶ ERAF 1-4-1999. L. 213; Eichfeld, J. jt. (toim.). Kümme aastat Eesti NSV Teaduste Akadeemiat (1946–1956). Lk. 6.

⁵⁵⁷ ERAF 1-4-1999. L. 190–191.

Akadeemia teadusasutusi hinnates pidas komisjon kõige tugevamaks füüsika instituuti ja selle juurde kuulunud Tartu observatooriumi. Keemia instituudi tegevus kiideti samuti heaks, kuid leiti, et selles uuritakse veel liiga vähe erinevaid põlevkivi saadusi. Töö tõhustamiseks tegi komisjon ettepaneku rajada instituudi juurde tehnoloogiasektor. Geoloogia instituudi tegevussuunad kinnitati, kuid märgiti, et instituudi arengut takistas materiaal-tehnilise baasi nõrkus, mis ei võimaldanud piisavalt uurida geoloogilise toorme koostist. Samuti tehti ettepanek rajada instituudi juurde rakenduslik insenerigeoloogia sektor hüdrogeoloogia uurimiseks. Komisjon märkis oma lõpparuandes Eesti geoloogide väikest arvu ja leidis, et nad ei suuda lahendada kõiki Eesti NSV ees seisvaid probleeme. Seepärast tegi komisjon ettepaneku, et Tartu ülikooli juurde loodaks lisaks eesti-keelsele geoloogia õppekursusele ka samalaadne venekeelne programm. Zooloogia- ja botaanika instituudi puhul rõhutati, et instituudi tegevus on olnud küll hea, kuid kõik erialad pole seal veel kaetud. Seejuures tõsteti esile vajadust rajada instituudi juurde hüdrobioloogia sektor, mis tegelikult Eesti NSV riikliku koosseisude komisjoni otsusel oli mõned aastad varem koondatud.⁵⁵⁸ Komisjon nentis, et instituut vajaks oma arenguks botaanikaaeda ning uurimisbaase Läänemere ja Eesti järvede ääres. Eksperimentaalmeditsiini instituudi puhul nenditi, et selle eksperimentaalne pool oli kliinilisest tugevam. Tehti ettepanek luua instituudi juures tuberkuloosi sektor.

Erilist tähelepanu pööras komisjon energia instituudi (kuni 1952. aastani tööstusprobleemide instituut) tegevuse analüüsile. Leiti, et instituudi kaader on tugev, kuid seda pole tehnoloogilise mahajäämuse tõttu võimalik täiel määral rakendada. Märgiti, et instituudi tööplaanid olid võrreldes valdkonna arengu vajadustega vägagi tagasihoidlikud ning tunnistati instituudi tegevus põlevkivi uurimise vallas väheseks. Samas tõdeti, et see asjaolu tulenes osaliselt põlevkivitööstuse enda killustatusest erinevate ministeeriumide vahel. Komisjoni hinnangul oli instituut väheaktiivne põlevkivitöötlemise mehhaniseerimise ja automatiseerimise alal ja seda olukorras, mil Narvasse plaaniti ehitada maailma esimest põlevkivil töötavat elektriijaama. Sellesuunalise tegevuse aktiveerimiseks tegi komisjon ettepaneku rajada akadeemias mäetööstuse mehhaniseerimise instituut. Põlevkiviga seotud teemade koondamiseks tegi komisjon ettepaneku luua valitsuse juurde spetsiaalne komisjon, milles oluks oma esindajad ka akadeemia spetsialistidel.⁵⁵⁹

Ehitusmaterjalide ja ehituse instituudi töö kiideti üldjoontes heaks. Samas tõdes komisjon, et instituudi töö põlevkivi töötlemisel ülejäänud materjali (ena-

⁵⁵⁸ TÜ KHO 112-73. L. 17.

⁵⁵⁹ ERAF 1-4-1999. L. 187.

masti tuha) ehitusmaterjalina kasutusvõimaluste uurimisel toimub aeglaselt ja pole nii edukas, kui peaks. Selleks, et lõpptarbijat ja teaduspoolega seotud inimesi kokku viia, tehti ettepanek luua akadeemia juurde uute tehnoloogiate komitee või komisjon plaanikomitee alluvuses.⁵⁶⁰

Akadeemia kolmanda osakonna töö tunnistas komisjon edukaks, see liukuvat õiges suunas. Samas märgiti, et keele ja kirjanduse instituudi palgafond on tagasihoidlik ja nõuti selle suurendamist. Komisjon leidis veel, et teadusteemad ei lõpetata instituutides õigeaegselt ning teadustöötajad paiknevad teadusliku uurimise edukuse mõttes ebaratsionaalselt: spetsialistid Tallinnas, aga materjal teadusliku töö tegemiseks Tartus (see oli teatavasti üks 1950. aasta otsuste tagajärgi).⁵⁶¹ Keele ja kirjanduse instituudi puhul juhiti tähelepanu sellele, et seal peaks olema soome-ugri keelte sektor. Ajaloo instituudi töö hinnangus tõsteti esile Eesti ajaloo vanemate perioodide uurimise tulemusi, kuid nenditi, et 1917. aasta järgse Eesti ajaloo vastu huvi puudub, kuigi läheneb NSV Liidu 40. aastapäev.⁵⁶² Ajaloo instituudi töö kohta märgiti sedagi, et seal pole veel seisukohta võetud isikukultuse suhtes.⁵⁶³ Komisjon tõstis aruandes esile asjaolu, et akadeemias ei olnud ühtegi filosoofia küsimustega tegelevat sektorit. Komisjoni töös osalenud EKP keskkomitee esimene sekretär J. Käbin leidis siiski, et see valdkond ei peakski olema akadeemia, vaid ülikoolide uurimisobjekt. Majandusinstituudi tegevus oli komisjoni hinnangul edukas, eriti põlevkivi ja põllumajanduse küsimuste alal. Instituudi juurde peeti vajalikuks asutada statistikabüroo. Ainsa puudusena märgiti, et instituudi töö olevat liialt suunatud üksikküsimuste lahendamisele.⁵⁶⁴

Komisjoni aruandele järgnenud instituutide direktorite sõnavõttudest selgus sama, mis komisjoni aruandest: teadustöötajaid ja abijõudu oli vajaka, tehnoloogia oli mahajäänud, palk oli madal ja sageli ebaõiglane, koostöö paljude küsimuste lahendamisel akadeemiasiseselt aga nõrk. Viimast asjaolu toodi eriti esile põlevkivi töötlemise ja töötlemisjäakide kasutamise puhul. Siin puudus koostöö erinevate instituutide (keemia, energeetika, ehitusmaterjalide ja majanduse instituutide) ja riigi struktuuride vahel, lahendamata olid paljud tehnoloogilised küsimused, mille lahendamiseks oli energeetika instituudi esindaja sõnul vaja

⁵⁶⁰ ERAF 1-4-1999. L. 188.

⁵⁶¹ ERAF 1-4-1999. L. 182–183.

⁵⁶² ERAF 1-4-1999. L. 189.

⁵⁶³ ERAF 1-4-1999. L. 198–199.

A. Veimer tegi ettepaneku anda trükki head, enne repressseerimisi kirjutatud uurimused (ERAF 1-4-1999. L. 208).

⁵⁶⁴ ERAF 1-4-1999. L. 190.

rajada akadeemia juurde konstrueerimisbüroo ja silikaatsete materjalide sektor.⁵⁶⁵

Palju leidus põlevkivitööstuses ja teistes sotsialistliku majanduse valdkondades ebaefektiivsust. Majanduse instituudi direktor A. Veimer märkis, et tema instituut saab ebamajanduslikkust erinevates rahvamajanduse valdkondades küll vähendada, kuid sel juhul muutub ta rakendusteaduslike instituutide „abimajandiks” ja ei saa enam tegeleda rahvamajanduse üldiste küsimustega. Selleks, et seda ei juhtuks, tegi A. Veimer ettepaneku rajada rakendusteaduslikesse instituutidesse eraldi majandusküsimuste sektorid. Probleemi illustreerimiseks tõi ta näite 1956. a aprillis akadeemia alluvusest põllumajandusministeeriumi haldusalasse üle viidud põllumajanduslike uurimisinstituutide kohta. Nimelt olevat viimased jäänud pärast Eesti põllumajanduse akadeemia alla viimist praktiliselt ilma igasuguse majandusteadusliku toeta, sest seitse spetsialisti, kes ainsana kogu vabariigis tegelesid põllumajanduse arengu küsimustega, jäid majanduse instituuti.⁵⁶⁶ A. Veimer arvas, et selliseid küsimusi oleks võimalik efektiivsemalt lahendada, kui EKP keskkomitee annab ministrite nõukogule – kui akadeemia töö vahetule korraldajale – õiguse otsustavalt suunata ja vajadusel sekkuda vabariigi territooriumil tegutsevate teadusasutuste töö korraldamisse.

Komisjoni töö käigus kerkis üles ettepanek eksperimentaalmeditsiini instituut – sarnaselt põllumajanduslike instituutidega – akadeemia alluvusest ära viia. Võimalikuks uueks kosilaseks oli seejuures tervishoiuministeerium, mille alluvuses töötas juba mikrobioloogia instituut. Eksperimentaalmeditsiini instituudi direktor pidas siiski vajalikuks jäämist akadeemia alluvusse, leides, et vastasel korral väheneks instituudi teadustöö tuberkuloosi, reumatismi ja töötervishoiu alal, kuna tervishoiuministeerium tõenäoliselt ühendaks kaks enda alluvuses olevat instituuti.⁵⁶⁷

Üleliidulise komisjoni liige Galina Iljina võttis sõna pärast instituutide direktoreid. Tema hinnangul oli Eesti NSV juhtkond, erinevalt Läti NSV-st, akadeemia töö vastu vähe huvi tundnud. Lisaks leidis ta, et parteiline töö olevat akadeemia instituutides nõrk. Sellega pidi tema sõnul tegelema EKP keskkomitee teadusosakond, sest vajadus akadeemiat ideelis-poliitilises mõttes kasvatada olevat suur. G. Iljina polnud rahul, et Eesti NSV oli ainuke liiduvabariik, kus vabariiklikel parteikongressidel polnud esinenud ühtegi akadeemia esindajat. See tähendas seda, et teaduse juhtimine partei poolt ei saanud olla efektiivne. Iljina

⁵⁶⁵ ERAF 1-4-1999. L. 206.

⁵⁶⁶ ERAF 1-4-1999. L. 206–207.

⁵⁶⁷ ERAF 1-4-1999. L. 201.

Eesti NSV tervishoiuministeeriumi alla viidi eksperimentaalmeditsiini instituut 1966. a. Enne seda (alates 1963) oli instituut NSV Liidu meditsiiniakadeemia meditsiinilis-bioloogiliste teaduste osakonna koosseisus.

märkis oma esinemises ka akadeemia presiidiumi kolme liikme – J. Eichfeldi, G. Naani ja J. Heili – liiga suurt rolli kogu akadeemia tegevuse suunamisel ning juhtis tähelepanu vajadusele rakendada akadeemia arengu huvides töösse kogu presiidium ning akadeemia osakonnad.⁵⁶⁸

Akadeemia president J. Eichfeld hindas kõrgelt Moskva komisjoni töö tulemusi, rõhutades, et see oli sisuliselt esimene terviklik ülevaade nõukogude Eesti teaduse olukorrast ja hetkeprobleemidest, mis juhtis tähelepanu teadustulemuste rakendamise vajadusele.⁵⁶⁹ Seepärast pidas ta õigeks Moskva komisjoni ettepanekut akadeemia juurde rajada põlevkivi uurimisega seotud mäetööstuse instituut, sest põlevkivitööstusest oli kujunemas vabariigi peamine tööstusharu. J. Eichfeld tõdes, et kaadriprobleemid on akadeemias tõsised, kuid olukorra paranemise märke olevat näha, sest aspirantuuri astujate arv olevat tõusuteel. Sama ei saanud ta aga öelda rakenduslike erialade kohta.

Lõpuks võtsid koosolekul sõna Eesti NSV kõrgema juhtkonna esindajad. Eesti NSV ministrite nõukogu esimees A. Müürisepp tõdes, et Moskva komisjoni töö tõestas hästi, kui puudulik oli akadeemia materiaalne baas, mis omakorda takistas teadusliku töö arendamist. Inimesi teadusliku töö juurde saavat tuua, kuid selle eelduseks olevat vaja ruume, kus töötada. Samas ei olnud ta valmis eelistama akadeemia huve näiteks koolide ehitamisele ning leidis, et nii mõnelgi juhul esines akadeemias mõttetut raiskamist.⁵⁷⁰ EKP keskkomitee I sekretär J. Käbin rõhutas oma ettekandes, et lisavahendite eraldamine akadeemia eelarvesse on õigustatud, kuid sellisel moel investeeritud vahendid peavad end tagasi teenima. J. Käbin avaldas kahetsust, et Moskva komisjon ei andnud juhtnööre selle kohta, kas akadeemia instituutide administratiivosa oli õige suurusega või ülepaisutatud. EKP keskkomitee teine sekretär L. Lentsman toetas üldjoontes samuti komisjoni aruannet ja märkis, et sageli pole teaduslike tulemuste mitterakendamises rahvamajanduses süüdi niivõrd teadlased, kuivõrd ministeeriumid, mis töötavad vaid enda tööplaani täitmist silmas pidades. Ta leidis, et instituutide juhid peaksid hakkama komisjoni soovitusi kohe ellu viima, ootamata ära uute kaadrite koolitamist ning rahaliste vahendite eraldamist.⁵⁷¹

EKP keskkomitee viitas oma lõpphinnangus mitmele puudusele akadeemia tegevuses, millest olulisim oli teadustöö puudumine sellistel erialadel nagu

⁵⁶⁸ ERAF 1-4-1999. L. 218.

⁵⁶⁹ Komisjoni tööd hinnati kõrgelt ka hilisemal ajal. Nii näiteks kirjutati ühes zooloogia ja botaanika instituudi juubelikogumikus, et „.../ komisjoni töö aitas kaasa provintsslikkuse ilmingute likvideerimisele teaduse juhtimises, sealhulgas ka ZBI väljaarendamise küsimustes” (Parmasto, E. jt. (koost.). Zooloogia ja Botaanika Instituut 1947–1987. Tallinn: Valgus, 1987. Lk. 5).

⁵⁷⁰ ERAF 1-4-1999. L. 213.

⁵⁷¹ ERAF 1-4-1999. L. 219–222.

matemaatika, automaatika ning masinateaduse ja mäetööstuse mehhaniseerimine. Just nende valdkondade arendamisest loodeti suuremat teadlaste panust rahvamajanduse kiiremasse tõusu.⁵⁷² Soovida jättis keskkomitee hinnangul uurimistöö tase ja maht ka ihtüoloogia ja kalamajanduse alal, füsioloogias, biokeemias, arstiteadustes, mikrobioloogias ning geneetikas. Loodusteadused – botaanika ja zoologia – olevat samuti veel eelkõige kirjeldavad, mitte analüüsivad teadused. Humanitaarteaduste puhul märkis EKP keskkomitee, et ajaloolased ei soovi uurida 1917. aasta revolutsioonijärgset perioodi, vähe tegeldakse ka etnograafia ja arheoloogiaga, üldse mitte aga eesti kunstiajaloo ning soome-ugri keeltega. Aeglane olevat areng eesti kirjanduse- ja folkloori-alastes uurimistöodes ning eesti keele grammatika edasiarendamises.⁵⁷³

Seoses eelnevaga leidis EKP keskkomitee, et akadeemia struktuur ja koosseis ei vasta nendele nõudmistele, mis ühiskond talle esitab.⁵⁷⁴ Seepärast olevat vaja akadeemia arendamiseks ellu viia NLKP XX kongressi otsused ja tihendada teaduse ja tootmise omavahelisi sidemeid, et intensiivsemalt tegeleda kompleksuuringute juurutamisega põlevkivi uurimise ja töötlemise vallas, energeetikas ning maavarade uurimises. Rõhutati kompleksuurimiste olulisust bioloogias ja meditsiinis, majanduses ning eesti rahva ajaloo ja kultuuri uurimisel.⁵⁷⁵

---

⁵⁷² ERAF 1-4-1999. L. 183.

⁵⁷³ ERAF 1-4-1956. L. 67–68.

⁵⁷⁴ ERAF 1-4-1956. L. 68.

⁵⁷⁵ ERAF 1-4-1956. L. 68.

AKADEEMIA TEGEVUS 1956–1968

AKADEEMIA JA HRUŠTŠOVI „SULA“

Pärast J. Stalini surma 1953. aastal hakkas partei surve ühiskonnale vähenema. Murranguaastaks kujunes seejuures 1956. aasta. Akadeemias avaldusid muutused mitmel moel. Juba 1955. aastal kaotati presiidiumi poolt nõue osaleda väljaspool akadeemiat korraldatud miitingutel, akadeemias endas keelati aga ennelõunaste miitingute korraldamine. Lisaks ei peetud enam oluliseks inimeste hulka koosolekul, vaid selle tulemusi.⁵⁷⁶ Kõik see võimaldas akadeemial kesken- duda rohkem teadustööle.

Ka teadustöös vähenesid ideoloogilised kammitsad. Iseloomulik näide siinkohal on 1956. aasta lõpul toimunud arutelu *Eesti NSV ajaloo* teise trüki maketi üle, millel osalesid lisaks EKP keskkomitee komisjonile ning eesti ajaloolastele kolleegid Moskvast, Riiast ja Vilniusest. On säilinud arutelu protokoll.⁵⁷⁷ Koosolekul oldi üksmeelel, et *Eesti NSV ajaloo* esimene väljaanne oli liiga tendentslik, eriti nõukogude perioodi osas (autor V. Maamägi), ja ülekoh- tune oma hinnangutes H. Kruusi ja N. Andreseni „kodanlik-natsionalistliku” rühma suhtes.⁵⁷⁸ Koosoleku juhataja ning *Eesti NSV ajaloo* toimetaja G. Naani sõnul sisaldas esimene trükk vigu ja kannatas „/.../ isikukultuse halbade mõjude all; mitmete tegelaste suhtes oli antud ebaõige hinnang”.⁵⁷⁹

Koosolekul arutati, kuidas muutunud oludes objektiivsemalt kajastada Eesti ajalugu ja „eesti-vene sõprust”. Koosolek oligi pühendatud rahvusküsimus- tele: Vene tsaaririigi idealiseeritud rollile Eesti ajaloos, Eesti kui „põlise vene ala” kontseptsioonile,⁵⁸⁰ kommunistide ülepaisutatud osale „nõukogude võimu taaskehtestamisel” Eestis 1940. a ning 1950. aasta sündmustele.⁵⁸¹ Selleks ajaks vanglast vabanenud H. Kruus leidis, et 1950. aasta sündmused olid vesi natsiona-

⁵⁷⁶ Eesti TA arhiiv 1-1-305. L. 145, 147.

⁵⁷⁷ ERAF 1-168-12. L. 18–19; vrd „Eesti NSV ajaloo” uue trüki maketi arutlus. – Sirp ja Vasar. Nr. 43(679). 26. oktoober 1956.

⁵⁷⁸ Naan, G. (toim.). Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1952. Lk. 443–444.

⁵⁷⁹ „Eesti NSV ajaloo” uue trüki maketi arutlus. – Sirp ja Vasar. Nr. 43(679). 26. oktoober 1956.

⁵⁸⁰ H. Kruus võrdles koosolekul vene feodaale punaarmeealastega ning leidis, et „põliste vene alade” teemat kuritarvitasid sõja käigus Eestisse jõudnud nõukogude armee poliitöötajad eesmärgiga tõsta punaarmeealaste rahvuslikku meelsust sakslaste vastu sõdimisel, kuid: „Millises olukorras olevaks osutusime meie, eestlased, omades ühelt poolt kontseptsiooni Saksamaa „ajaloolistest õigustest” Eestile ning teiselt poolt teesi, mis tunnistas need alad Vene maadeks? Selliste kontseptsioonide olemasolul me osutusime seisma oma rahva ees, kellel pole oma maad. Meil oli kaks kontseptsiooni, mis olid ühetüübilised, valed ja vastuvõetamatud.” (ERAF 1-168-12. L. 22).

⁵⁸¹ ERAF 1-168-12. L. 30.

lismi veskile ning et vastutama peaksid selle eest mõned võimul olevad vabariigi juhid. Kuigi koosolekul osalenud H. Moosberg püüdis tõestada, et Kruus olevat natsionalist, kes oli Eesti Vabariigis kõrgel kohal, leidis koosoleku juhataja G. Naan, et „.../ sm. Moosbergil pole erilist põhjust sellelt tribüünilt esineda terava kriitikaga professor Kruusi aadressil selle kohta, kes või mis ta kodanlikul ajal oli. Tähtis on, kes ta [Kruus] on praegu ja praegu on ta kuulus ENSV ajaloolane”.⁵⁸² Kuigi koosolek oli avameelne, leidis EKP keskkomitee komisjon, et paljud H. Kruusi ning N. Andreseni tehtud märkused olid ebaõiged. *Eesti NSV ajaloo* teine trükk sai siiski oma hinnangutes nõukogude ajale objektiivsem võrreldes esimese trükiga ning selle nõukogude perioodi käsitlev osa „kodanlike natsionaliste” enam ei maininud.⁵⁸³ Lisaks ilmus 1956. aastal Eesti NSV teaduste akadeemia 10. aastapäevale pühendatud kogumik *10 aastat Eesti NSV Teaduste Akadeemiat*, mis erinevalt 1950. aastal ilmunud raamatust oli samuti vaba tendentslikest hinnangutest ühe või teise teadlase või teadlasgrupi suhtes.⁵⁸⁴

Muutusi teadlaste suhtumises vabamaks muutunud oludele iseloomustab hästi Eesti põllumajanduse akadeemia partei algorganisatsiooni juhataja aruanne EKP keskkomitee teaduse osakonnale 1956. aastal. Selles on kirjas: „NLKP XX Kongressi otsused avaldasid eriti suurt positiivset mõju vana intelligenti meeleoludele. Mitmed õppejõududest, kes seni hoidsid eemale ühiskondlikust tööst, nagu prof. [Rudolf] Säre, prof. [Elmar] Liik jt., hakkasid sellest aktiivselt osa võtma. Mitmed vanadest õppejõududest muutusid tunduvalt initsiatiivrikkamaks ja julgemateks oma teaduslike tööeksperimentide avaldamises, nagu professorid [Julius] Tehver, [Osvald] Hallik jt. Vähenes silmakirjalik libitsemine vastutavatel töökohtadel töötavate kommunistide ees ja mitmed õppejõududest avaldavad siiralt oma arvamusi ka ühiskondlike organisatsioonide töö parandamise küsimuses, julgevad avaldada oma kritiseerivaid märkusi ka kohaliku partei-organisatsiooni suhtes. Tuleb aga märkida, et asjaolu, et õppejõudude teadlaste kaader on muutunud julgemaks ja avameelsemaks, on toonud endaga kaasa üksikutele juhtudel ka vanade igandite julgema avaldamise”.⁵⁸⁵

Eelnev tõestab, et 1956. aastast alates hakkasid teadlased enam lootma õigusele avaldada oma arvamust ja saada sellele ka konstruktiivset tagasisidet. Teisalt tähendas see, et Eesti ajaloos algas uus periood. Tunnetati, et nõukogude võim on tulnud, et jääda. Sellises olukorras hakkas paljudel välja kujunema aru-

⁵⁸² ERAF 1-168-12. L. 33–34.

⁵⁸³ Naan, G. (toim.). Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Teine trükk. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1957. Lk. 576–578.

⁵⁸⁴ Eichfeld, J. jt. (toim.). Kümme aastat Eesti NSV Teaduste Akadeemiat (1946–1956). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956.

⁵⁸⁵ ERAF 1-168-8. L. 34.

saam, et võimuga koostööd teha on teatavates tingimustes tasuvam kui võimust distantseeruda. Selline kohanemine on taasiseseisvumise käigus kriitikat pälvinud, kuid konkreetse ajastu kontekstis aitas kindlasti arendada rahvuskultuuri ning seda alust, millel tänapäeval seistakse.

Kõige olulisemalt võitis akadeemia Nikita Hruštšovi algatatud sulast seeläbi, et avanes võimalus arendada kontakte välismaaga. Need sidemed ei olnud massilised, kuid aken maailma oli jälle paakil. 1956. aastal toimusid esimesed sõjajärgsed Eesti teadlaste väliskomandeeringud. Nii käis G. Naan Berliinis, F. Klement ja füüsik Tšeslav Luštšik Pariisis, A. Kipper Stockholmis ja H. Haberman Ottawas.⁵⁸⁶ Toimusid ka esimesed välisriikide teadlaste visiidid Eestisse, mille tulemusel tekkis vajadus omandada võõrkeeli. 1956. aasta septembris leidis akadeemia presiidium, et instituutide teaduslikud töötajad peavad vähemalt ühes võõrkeeles suutma esineda teadusliku ettekandega.⁵⁸⁷

Uuesti tõsteti ausse eesti keeles kirjutamine ja akadeemia presiidium pidas vajalikuks õpetada aspirante korralikult eesti keeles rääkima ja kirjutama.⁵⁸⁸ Oluliselt avardas võimalus viidata välismaisele teaduskirjandusele, kadus kohustus tugineda vaid nõukogude allikatele. Paranes olukord välismaise kirjanduse tellimisel ning vahetamisel. 1954. aastal vahetas akadeemia ajakirju ja raamatuid 77 välismaise institutsiooniga, 1956. aastal juba 93 institutsiooniga. Eestis oli ainsana erinevalt teistest nõukogude liiduvabariikide teaduste akadeemiatest alates 1955. aastast võimalik välismaist kirjandust koju laenutada. Ärahirmutatud inimesed esialgu seda võimalust siiski eriti ei kasutanud.

Muutus teaduskirjanduse avaldamise poliitika. 1950. aastate algul ei võimaldatud akadeemial doteerida oma väljaandeid, mis ilmusid Eesti riiklikus kirjastuses. Samas üleliiduline *Glavpoligrafizdat* ei lubanud kirjastustel väikese-tiraažilisi (mittekasumlikke) trükiseid ilma dotatsioonita välja anda. See tegi teadustrükiste avaldamise äärmiselt keeruliseks ja 1954. aastal avaldati akadeemia kirjutisi vaid 150 poogna ulatuses. 1956. aastal aga tuli doteerimise luba ja juba aasta esimese kaheksa kuuga ilmus teaduslikke kirjutisi 350 trükipoognat. Suure osa sellest moodustasid *ENSV Teaduste Akadeemia Toimetised* (asutatud 1952), kus nüüd alustati kolme seeriaga: tehnika-, bioloogia- ja ühiskonnateaduste alal.⁵⁸⁹

1950. aastate keskpaigast alates sai akadeemia presiidium julgemalt väljendada oma ootusi akadeemia arengu osas, kartmata Moskva reageeringut.

⁵⁸⁶ ERAF 1-168-8. L. 11–12.

⁵⁸⁷ Eesti TA arhiiv 1-1-332. L. 95.

⁵⁸⁸ Eesti TA arhiiv 1-1-164. L. 70.

⁵⁸⁹ ERAF 1-168-8. L. 13.

1954. aastal saatsid akadeemia president J. Eichfeld ja akadeemik-sekretär J. Heil NSVL ministrite nõukogu esimehele Grigori Malenkovile EKP keskkomitees kooskõlastatud märgukirja „ENSV Teaduste Akadeemia edasilükkamatutest vajadustest”. Selles tõdeti, et akadeemia ei saa areneda tingimustes, kus teadustööks puudub selleks vajalik pind ja teadlastel pole kusagil elada. Märgukirjas rõhutati, et seoses Tartu oblasti loomisega 1952. aastal võeti akadeemialt ära hoone Tartus ja kõik linnas paiknenud instituudid jäid ilma ruumideta.⁵⁹⁰ Kirjas märgiti, et akadeemia arenguks on vajalik valmis ehitada kõik objektid, mida akadeemiale varasematel aastatel oli lubatud. Paluti ka suurendada teadlaste jaoks mõeldud elamufondi, kuna lubatud kortereid neile ei ehitatud, tegelesid paljud teadlased ise ehitamisega.⁵⁹¹ Akadeemia tunnistas vajadust uute kaadrite järele, et rajada uusi sektoreid.⁵⁹² Vahendeid küsiti 59 teadusliku ning 27 mitte-teadusliku töötaja töölevõtmiseks. Kokku soovis akadeemia Moskvast aastateks 1954–1960 lisavahendeid 38,5 miljonit rubla.⁵⁹³

1956. aastast alates hakkas presiidium EKP keskkomiteelt ja valitsuselt tungivalt nõudma, et XX kongressi otsused ja varasemad lubadused tuleb ellu viia. Üks olulisemaid nõudmisi oli akadeemia hoonete valmishitamine. Jutt käis neljast teaduskorpusest, observatooriumist, botaanikaaiast ja nn teadlaste majast. Kokku oli nendele objektidele direktiivorganite poolt lubatud 62,5 miljonit rubla. Lisaks oli kavas ehitada veel hüdrobioloogia baas ja muid abihooneid kokku 6,8 miljoni rubla eest. Akadeemia töötajatele elumajade ehitamiseks Tallinnas ja Tartus ootas akadeemia kokku 13,7 miljonit rubla.⁵⁹⁴

TEADUSTÖÖ HRUŠČOVI „SULA” TINGIMUSTES

NLKP XX kongressil kinnitati uued teadustöö prioriteedid. Nendeks olid eelkõige täppis- ja tehnikateaduste arendamine. Kavast oli suurendada teadus-asutuste rolli riigi arengus eesmärgiga tõsta seeläbi tootmise tehnilist taset ja organiseeritust ning arendada rasketööstust. Võeti suund kasutada ära sel alal olemasolevat välismaist teaduslikku kogemust.

⁵⁹⁰ Selle otsuse tulemusel oli zooloogia ja botaanika instituut veel 1956. aastal laiali pillutatud viide erinevasse hoonesse linna erinevates osades (vrd Parmasto, E. jt. (koost.). Zooloogia ja Botaanika Instituut 1947–1987. Tallinn: Valgus, 1987. Lk. 5).

⁵⁹¹ Hilisem akadeemik Ülo Lepik kirjutas korteri küsimusest 1950. aastate lõpus järgnevalt: „Aastatel 1958–1963 kuulus minu hobide hulka maja ehitamine – olin sunnitud sellega tegelema, sest muud võimalust korteri saamiseks ei olnud.” (Engelbrecht, J. (toim.). Eesti Teaduste Akadeemia liikmeskond 1938–1998. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1998. Lk. 71).

⁵⁹² ERAF 1-196-7. L. 11–17.

⁵⁹³ ERAF 1-196-7. L. 9.

⁵⁹⁴ ERAF 1-4-1956. L. 71.

Konkreetselt aitas eesti teadusel suundi sättida 1956. aasta kevadel Eestis viibinud NSV Liidu teaduste akadeemia komisjon. Koostöös Eesti NSV teaduste akadeemia presiidiumiga vaatas komisjon üle akadeemia 1956–1960 aastate tööplaani. Muudatusi otsustati teha juba jooksva aasta (1956) kavadesse teoreetilise- ja eksperimentaalfüüsika, astronoomia ja ehitusmehaanika eelisarendamiseks. Eesmärgiks seati täppisteaduste uurimistulemuste laiem rakendatavus rahvamajanduses.⁵⁹⁵

EKP keskkomitee suunised akadeemiale olid järgmised: tehnikateaduste alal tuli arendada kompleksset põlevkivi kasutamist (selle termilise töötlemise küsimusi, vedelkütuste tehnoloogia aluste ja Eesti energiasüsteemi teaduslike aluste väljatöötamist ning viimase automatiseerimist) ja kohalike ehitusmaterjalide kasutamiseks sobivate tööstuslike ehitusmeetodite leidmist. Geoloogia vallas tehti akadeemiale ülesandeks uurida Eestis ladestunud kvaternaari setteid ja sellega seotud maavarade kujunemise ja leviku seaduspärasusi, Eesti NSV põhjavee küsimusi, füüsilist geograafiat ning tegeleda geofüüsilise kaardi koostamisega. Füüsika ja astronoomia valdkonnas seati esmatahtsaks uurida tahke keha füüsikat ja luminesentsiga seonduvat, infrapuna spektroskoopiat, metagalaktikat ja tähesüsteemide ehitust ning arengut. Loodusteadustes oli prioriteediks Eesti flora ja fauna (luhad, karjamaad, metsad) kujunemise seaduspärasuste väljaselgitamine nende efektiivseks kasutamiseks. Ära märgiti ka vajadus arendada füsioloogiat, geneetikat, biokeemiat ja mikrobioloogiat. Meditsiinis rõhutati eelkõige töötavishoiuga seonduva uurimist põlevkivirajoonides ning tuberkuloosi ja reumatismi küsimusi. Ajalooteadustes tõsteti esiplaanile eesti talupoegade ja töölisklassi ajalugu pärast 1917. aasta revolutsiooni ning nõukogude ühiskonna ja sotsialismi ehitamise ajalugu Eesti NSV-s. Oluliseks pidas partei veel eestlaste sidemete uurimist oma naabritega. Eesti filoloogia alal rõhutati vajadust töötada kaasaegse eesti keele kirjeldava grammatika, sõnaraamatu ja eesti keele murrete atlase koostamisega. Tähtis ülesanne oli uurida eesti kirjanduslugu ning soomeugri keeli. Majandusteaduses seati prioriteetideks vabariigi tootlike jõudude ja nende arengu ning paiknemise perspektiivi küsimustega tegelemine ja tootmise spetsialiseerimise ning kooperasiiooni teemad, et alandada erinevate kaupade omahinda.⁵⁹⁶

Suurt tähelepanu pööras partei kaadri teoreetiliste teadmiste taseme tõstmise vajadusele. Peeti tähtsaks arendada teoreetilist teadustööd uute meetodite juurutamisega, arendada teadlastevahelist loomingulist diskussiooni ning otsustavalt parandada teadustööde tulemuste rakendamist rahvamajanduses. Nende

⁵⁹⁵ ERAF 1-168-8. L. 11, 31.

⁵⁹⁶ ERAF 1-4-1956. L. 69.

sihtide saavutamiseks tehti ettepanek aktiveerida akadeemia juures tegutseva teaduslike uurimistööde koordineerimise nõukogu tegevust.

Seatud ülesannete lahendamiseks nähti ette aastail 1956–1957 luua 100 uut teadustöötaja ja 149 teadusliku abitööjõu kohta ning eraldada 9 miljonit lisarubla (1956–1958) uue aparatuuri soetamiseks. Iga teadustöötaja palgafondiks planeeriti aastas 6800 rubla ning teadustöö kuludeks 15 000 rubla. Ette nähti mäetööstuse mehhaniseerimise instituudi asutamist Kirde-Eestis ja botaanikaiaia (koos dendroloogia ja aklimatisatsiooni, dekoratiivtaimede, füsioloogia, geneetika ja biokeemia ning laboratoorse mikrobioloogia sektoritega) rajamist Tallinnas. Keemia instituudi juurde kavandati põlevkivi töötlemise tehnoloogia sektori loomist, energeetika instituudi juurde elektrotehnika ja elektrimasinate ning kütuste energeetilise kasutamise sektorite asutamist; ehituse ja ehitusmaterjalide instituudi juurde kavandati ehitusmehhaanika sektori ning katsepolügooni rajamist; geoloogia instituut pidanuks saama rakendusgeoloogia sektori; füüsika ja astronoomia instituut astronoomia ja atmosfäärifüüsika sektori; eksperimentaalse ja kliinilise meditsiini instituut tuberkuloosi kliiniku ning eksperimentaalpatoloogia ja teraapia sektori koos protozooloogia laboratooriumiga; majanduse instituut ehitusökonomika sektori; ajaloo instituut kultuuri- ja etnograafia ning dokumentide publitseerimise sektori, keele ja kirjanduse instituut soome-ugri keelte sektori, zooloogia- ja botaanika instituut hüdrobioloogia ja ihtüoloogia sektori ning järve- ja mere ihtüoloogiajaamad. Samuti oli kavas luua eksperimentaaltöökojad mittestandardse teadusaparatuuri kokkupanemiseks.⁵⁹⁷ Akadeemia hoonete ehitamiseks (peahoone ja neli instituutide korpust) kogumahuga 162 000 m² otsustati samuti vahendeid eraldada. Ette nähti akadeemiale Tallinnas kahe elumaja kokku 120 korteriga ning Tartus 30-korterilise elamu ehitamist.⁵⁹⁸

ENSV teaduste akadeemia instituutide juurde loodigi aastail 1956–1957 kokku 17 uut sektorit 250 töötajaga partei poolt seatud ülesannete täitmiseks. Samas – kuigi direktiivorganid lubasid akadeemiale aastail 1956–1958 muretseda teadusaparatuuri 9 miljoni rubla eest, eraldati 1956. aastal selleks vahendeid vaid 0,7 miljonit ja 1957. aastal 2 miljonit rubla.⁵⁹⁹ Aastail 1956–1957 loodi vaid eksperimentaalbioloogia ja katsetehnika baas.⁶⁰⁰

Et efektiivsemalt juhtida tööstust ja ehitustegevust liiduvabariikides, anti alates 1957. aastast vabariikidele üleliiduliselt vabamad käed ise otsustada oma tegevuse üle ning selleks rajati liiduvabariikide rahvamajanduse nõukogud. Eestis

⁵⁹⁷ ERAF 1-4-1956. L. 70–71.

⁵⁹⁸ ERAF 1-4-1956. L. 71–72; 1-4-1999. L. 191–195.

⁵⁹⁹ ERAF 1-168-5. L. 39–47.

⁶⁰⁰ ERAF 1-168-5. L. 31–38.

sai sellise nõukogu juhiks akadeemik A. Veimer. NLKP keskkomitee 1958. aasta maipleenum ja NLKP XXI kongress seadsid lisaks täppis- ja tehnikateaduste arendamisele eelisarendatavaks veel keemia ning tööstuse mehhaniseerimise ja automatiseerimisega seotud valdkonnad.⁶⁰¹

Akadeemia presiidiumis ja keemia instituudis arutati 1958. aasta jooksul korduvalt põlevkivikeemia arendamise ja selle automatiseerimise küsimusi. Jõuti järeldusele, et põlevkivikeemia arengut takistas odavama naftakeemia konkurents. Samas leiti, et kui põlevkivibasseini keemiakombinaat rajatakse, siis oleks mõtet põlevkivitehnoloogiat arendada ka keemia instituudis.⁶⁰² Eesti NSV rahvamajanduse nõukogu otsustas põlevkivitehnoloogiat arendada paraku hoopis enda alluvusse kuulavas põlevkivi teadusliku uurimise instituudis (asutati 1958. a Kohtla-Järvel). Uus instituut võttis üle ka need funktsioonid, mis 1956. aastal kavandati anda mäetööstuse mehhaniseerimise instituudile.

NLKP keskkomitee 1959. aasta juunipleenumil otsustati, et varem akadeemias esiplaanile seatud täppisteaduste ja keemia arendamise ning tööstuse mehhaniseerimise ja automatiseerimise küsimusi tuli „otsustavalt” omavahel lähendada. Eesti NSV ministrite nõukogu saatis akadeemiasse riikliku teaduslik-tehnilise komitee komisjoni, et välja uurida vabariigi teaduslike uurimistöode omavahelise põimumise tase ning sel moel leida teaduslike tulemuste rakendamise määr tööstuses ja ehituses.⁶⁰³ Komisjoni raport esitati EKP keskkomiteele ja Eesti NSV ministrite nõukogule.⁶⁰⁴

Kontroll hõlmas lisaks Eesti NSV rahvamajanduse nõukogule alluvale põlevkivi teaduslikule uurimise instituudile teaduste akadeemia keemia, energetika, ehituse ja ehitusmaterjalide ning majanduse instituutide tööd.

Komisjon leidis, et akadeemia teadusinstituutide osakaal uurimistulemuste elluviimisel tööstuses oli paranenud,⁶⁰⁵ kuid puudus vajalik teadusasutuste võrgustik paremate tulemuste saavutamiseks. Komisjoni hinnangul toimus Eestis suurtes liiduvabariikides toimuva kopeerimine, mis tekitas asjatut parallelismi (näiteks ehitusmaterjalide väljatöötamise ja ka põlevkivi uurimise vallas) aka-

⁶⁰¹ ERAF 6202-4-5. L. 50.

⁶⁰² ERAF 6202-4-5. L. 97–98, 102–104.

⁶⁰³ ERAF 1-251-8. L. 1.

⁶⁰⁴ ERAF 1-251-8. L. 61–68.

⁶⁰⁵ 1951. aastal oli 41% kõikidest teadustemasid seotud tööstuse ja ehituse arengu küsimustega, 1956. a oli see määr juba 56%. Kogu Eestis oli 1959. a 1850 teadusliku uurimistööga seotud inimest, seejuures tehnikateadustes oli hõivatud 18%, meditsiiniteadustes 10%, ajalooteaduses 9%, põllumajandusteadustes 9%, filoloogias 8%, kunstiteadustes 8%, füüsika-matemaatikateadustes 7%, bioloogiateadustes 6%, majandusteadustes 5%, keemiateadustes 4% ja muudes valdkondades 8% (ERAF 1-251-8. L. 6).

deemia instituutides, põlevkivi instituudis ja Eesti kõrgkoolide laborites. See tähendas teadusraha ebaefektiivset kasutamist, ebamõistlikku konkurentsi ning kokkuvõttes kõigi vaesust.⁶⁰⁶ Komisjon selgitas välja, et paljud instituudid ei olnud leidnud endale veel selgepiirilisi uurimisteemasid. Nii tegeles energeetika instituut samaaegselt üldise energeetika, soojusenergeetika, elektrimasinate, aerodünaamika, rakendusmatemaatika ja -mehaanika, keemia, automaatika ja telemehaanika ning maakide rikastamise küsimustega.⁶⁰⁷

Teaduskaadriga olid instituudid komisjoni arvates üldiselt varustatud. Probleemiks oli akadeemia-väline põlevkivi instituut, kus 48 teadustöötajast oli teaduskraad ainult kuuel.⁶⁰⁸ Samal ajal oli akadeemia süsteemi kontrollitud instituutides 157 inimesest teaduskraad 69-l ning neist kuus olid teaduste doktorid. Probleemiks oli asjaolu, et vähestel teadustöötajatel oli praktiline ettekujutus tööstuse toimimisest, sest palkade erinevus ei soosinud inseneride tulekut akadeemia süsteemi. See tähendas, et teadlastel puudus arusaam sellest, mida tööstus vajab.⁶⁰⁹ Viimast seisukohta kinnitas tõik, et kuigi aastail 1947–1958 kaitsti põlevkivi töötlemise teemadel 34 kandidaaditööd, ei omanud neist valdav enamus praktilist tähtsust ning vaid vähesed leidsid tööstuses rakendamist.⁶¹⁰ Sarnane oli olukord ka teadusteemade osas. Aastail 1956–1959 lõppes keemia instituudis 14 teadusteemat, millest rakenduslikku väärtust omasid vaid pooled, tootmisse juurutati kaks. Energeetika instituudis oli 26-st teemast tootmise seisukohalt mingi mõte vaid 11-l ja kaks neist juurutati. Ehituse ja ehitusmaterjalide instituudis lõppes 18 teemat, neist rakendusliku väärtusega oli 14 ja tootmisse jõudis viis teemat. Majanduse instituudis sai hinnangu 18 teemat, mis kõik olid praktilise tootmise seisukohalt olulised, rakendamist leidsid neist 10. Põlevkivi instituudil omasid kõik seitse teemat mõningat praktilist tähtsust, tootmisse läks neist üks.⁶¹¹

Kõik see tähendas, et akadeemia juurde loodud Eesti NSV teaduslike uurimisasutuste töö koordineerimise nõukogu (loodi 1947, tööle asus 1949. aastal) ja selle probleemkomisjonid, mis pidid koordineerima kogu teadustööd vabariigis, ei olnud oma ülesannetega hakkama saanud. Samas polnud nõukogul lihtne tegutseda, sest vabariiklik teadustööde rakendamise plaan ja uurimisasutuste endi teadusplaanid toimisid erinevate intervallidega ning ei olnud sageli ajaliselt ühitatavad. Lisaks puudusid probleemkomisjonides tööstuse esindajad, kes

⁶⁰⁶ ERAF 1-251-8. L. 3–4, 10.

⁶⁰⁷ ERAF 1-251-8. L. 4.

⁶⁰⁸ ERAF 1-251-8. L. 6.

⁶⁰⁹ ERAF 1-251-8. L. 7–8.

⁶¹⁰ ERAF 1-251-8. L. 9.

⁶¹¹ ERAF 1-251-8. L. 14–15.

selgitanuks, milliseid probleeme on vaja lahendada. Seepärast piirduti nõukogus pigem parallelismi vähendamisega ning vastastikuse informatsiooni vahetamisega üksteise tegevuse kohta.⁶¹² Väidetavalt oli ka teadlaste endi materiaalne huvi oma looming tootmisse viia väike.⁶¹³

Arvestades eeltoodut, tegi komisjon ettepaneku muuta Eesti teadussüsteemi ülesehitust, mis koosnes kolmest astmest. Esimese moodustasid akadeemia instituudid ja kõrgkoolide laboratooriumid, kus viidi läbi teoreetilisi ja otsingulisi uuringuid. Teine aste olid tööstuse ja rahvamajanduse huvides lepingulisi töid läbiviivad ametkondlikud instituudid, konstrueerimisbürood, laboratooriumid ja kõrgkoolide problemlaboratooriumid, milles pidi välja töötatama lahendused fundamentaalteaduse tulemuste rakendamiseks tööstuses. Kolmas aste kujutas endast aga tööstusettevõtete laboratooriume ja konstrueerimisbüroosid, kus loodi ja täiustati tehnikat igapäevase tootmisprotsessi efektiivsemaks muutmiseks. Komisjon tegi ettepaneku ühitada kaks esimest astet ehk siis akadeemia ning ametkondlikud instituudid ja laboratooriumid, et muuta uurimisgruppid suuremaks ja lähendada sel moel fundamentaalteadust rohkem tööstuse praktilistele vajadustele.⁶¹⁴

Lisaks soovitas komisjon akadeemial tõhusamalt koordineerida teadustöö planeerimist, lähtudes allasutuste finantseerimisel ministeeriumide, riikliku teaduse ja tehnika komitee ning plaanikomitee poolt kinnitatud kavadest ja allkirjastatud kokkulepetest. Teadustöö rakenduslikkuse taseme tõstmiseks rõhutati vajadust kaasata instituutide teadusnõukogudesse ning koordineerimisnõukogu komisjonidesse insenere.⁶¹⁵ Lisaks tehti akadeemia ettepanek teha lepingulisi uurimisprojekte tööstusettevõtetega, tuues eeskujuks Tallinna polütehnilist instituuti. Selliseid projekte polnud seni akadeemias teostatud, v.a energia- ja ehituse ja ehitusmaterjalide instituutides.⁶¹⁶ Veel soovitas komisjon võidelda parallelismiga, arendada koostööd kõrgkoolidega, meelitada tootmisest teaduse juurde insenere ning lähtuda tööstuse vajadustest kõrgkoolides teadlaskaadri ettevalmistamisel.⁶¹⁷ Lõpuks esines komisjon veel terve rea igiaktuaalsete nõuannetega, nagu töötada kiiremini ja kasumlikumalt, innustada teadlasi aktiivsusele jms.

⁶¹² Millist tegevust peeti Eesti tingimustes – kõik tunnevad kõiki – samuti aja raiskamiseks.

⁶¹³ ERAF 1-251-8. L. 10–12.

⁶¹⁴ ERAF 1-251-8. L. 79–82.

⁶¹⁵ ERAF 1-251-8. L. 17–18.

⁶¹⁶ Akadeemia teenis 1959. a üheksa lepingulise töö eest 470 000 rubla, ainult ühe ülikooli matemaatika-loodusteaduskond aga 750 000 rubla ja polütehniline instituut 41 lepinguga kokku kolm miljonit rubla (ERAF 1-251-8. L. 13–14).

⁶¹⁷ ERAF 1-251-8. L. 16–19.

Komisjoni tööga polnud paljud rahul. Oma arvamust avaldasid keemia instituut⁶¹⁸ ja eriti energeetika instituut. Viimase direktor O. Kirret saatis veebruaris 1960. a kirja EKP keskkomitee esimesele sekretärile J. Käbinile, milles teatas, et komisjon olevat olnud ebakompetentne kaugeleulatuvate järelduste osas, et ühendada akadeemia instituudid ametkondlike uurimisasutustega. O. Kirret leidis, et juba olemasolev süsteem peab jääma püsima, sest see on efektiivsem komisjoni väljapakutust.⁶¹⁹ O. Kirret kirjutas, et komisjon oli valesti tõlgendanud NLKP keskkomitee juunipleenumi otsuseid. Nimelt rõhutati viimastes fundamentaalteaduste arendamise vajadust, komisjon aga soovitas vastu-pidi – nende arendamine lõpetada, kuna vabariik olevat väike ja seetõttu puuduvat suured kõrgelt kvalifitseeritud spetsialistide uurimiserühmad. Komisjoni otsuste elluviimine tähendanuks O. Kirreti hinnangul sisuliselt teadusinstituutide muutmist tehnoloogiliste rakendustega tegelevateks tööstusettevõtete harukontoriteks.⁶²⁰ O. Kirret leidis samuti, et sisuline teadustöö koordineerimine saab toimuda ainult vertikaalselt (partei ülesandeid täites) ning teadusevälised asutused ja isikud nagu riiklik teaduslik-tehniline komitee ja tööstusinsenerid ei saa seetõttu teadusliku koordineerimise ja nõustamise rolli enda peale võtta, vaid peaksid piirduma teadustulemuste tootmisel rakendamise küsimuste arutamise ja koordineerimisega.⁶²¹

Selline kriitika riikliku teaduslik-tehnilise komitee komisjoni aadressil tekitas laia kõlapinda, jõudes partei ja valitsuse kõrvu, ning valmistas akadeemia presiidiumile probleeme. G. Naan leidis, et komisjon oli tõepoolest paljus olnud ebakompetentne, kuid energeetika ja keemia instituudid pidanuks tema hinnangul lisaks kriitikale pöörama tähelepanu ka raporti positiivsetele aspektidele.⁶²²

AKADEEMIA 1960. JA 1964. AASTA PÕHIKIRJAD

1956. aastast alanud täppis-, keemia- ja tehnikateaduste eelisarendamine avaldus lisaks instituutide rahastamisele ja uurimisteedade kujunemisele ka akadeemia uues põhikirjas, mis kinnitati 1960. aasta märtsis. Uue põhikirja ettevalmistamise komisjon (esimees G. Naan, liikmed N. Buzulukov ning F. Klement) loodi juba 1951. aastal. 1953. aasta jaanuari üldkogul täiendati komisjoni koosseisu, lisades sinna akadeemikud J. Eichfeldi ja A. Humala.⁶²³

⁶¹⁸ ERAF 1-251-8. L. 88–89.

⁶¹⁹ ERAF 1-251-8. L. 79–82.

⁶²⁰ ERAF 1-251-8. L. 75–76.

⁶²¹ ERAF 1-251-8. L. 84–86.

⁶²² ERAF 6202-4-14. L. 14.

⁶²³ Eesti TA arhiiv 1-1-238. L. 13.

Üks põhjus põhikirja muuta olid kindlasti 1950. aasta sündmused, mis näitasid, et põhikiri kriisisituatsioonis ei töötanud. Kümnenendi teisel poolel muutusid seoses Hruštšovi reformipoliitikaga poliitilised ja majanduslikud olud vabamaks, mis samuti nõudis põhikirja muutmist. Lisaks pidas akadeemia presiidium oluliseks selgemalt sõnastada presiidiumi kontrollifunktsioon instituutide tegevuse üle.⁶²⁴

Uued olud olid nimelt kaasa toonud muudatusi presiidiumi ja instituutide juhtkondade suhetesse. Lähtuvalt akadeemia põhikirjast oli presiidiumi ja osakonna akadeemik-sekretäri roll instituutide juhtimisel ja sealse juhtiva teadusliku personali valiku üle otsustamisel väga suur, kuigi instituudi direktor oli instituutide põhimääruse kohaselt vastutav kogu instituudi tegevuse eest. Seepärast ei tahtnud instituutide direktorid isiklikul initsiatiivil oma vastutusalas otsuseid vastu võtta, kuigi presiidium hakkas alates 1955. aastast nõudma, et instituutide ja teiste allüksuste juhid peavad ise otsustama oma vastutusala piires, mitte enam lootma, et akadeemia presiidium seda teeb.⁶²⁵ Kuna institute oli palju, ei jätkunud presiidiumil aga aega nende kõikidega tegeleda ning instituudid ei arenenud.⁶²⁶

Eesti NSV teaduste akadeemia uus põhikiri kinnitati ministrite nõukogus 29. veebruaril 1960. a. Võrreldes 1946. aasta põhikirjaga oli uues variandis palju muudatusi. Oluliselt oli täpsustatud paljusid seni ebaselgeid punkte. Näiteks oli põhikirja sisse kirjutatud seni vaid presiidiumi poolt kehtestatud põhimääruste alusel töötanud akadeemia üldkogu alamstruktuurid (akadeemia osakonnad). Uues põhikirjas sätestati selgelt, et presiidiumi pädevuses on nimetada akadeemia asutuste (mitte teadusinstituutide) direktorid, teadusinstituutide direktorite asetäitjad ning kinnitada akadeemia ajakirjade toimetuskolleegiumide koosseisud.

Olulisim põhikirja muudatus oli ilmselt aga see, et Eesti NSV teaduste akadeemia peamiseks uurimisobjektiks ei olnud enam Eesti NSV. Uues akadeemia põhikirjas (punkt 2) seisis: „Eesti NSV Teaduste Akadeemia teostab teaduslikke uurimusi, mis aitavad kaasa teaduse tõusule NSV Liidus”.⁶²⁷ Alles punkti neli alt võis põhikirjast leida sätte, mille kohaselt pidi akadeemia uurima ka vabariigi looduslikke ressursse ja tootlikke jõude, eesti rahva ajalugu ja kultuuri. Uue põhikirja järgi oli akadeemial lubatud arendada välissuhteid, mis 1946. aastal oli

⁶²⁴ ERAF 6202-4-14. L. 26.

⁶²⁵ Eesti TA arhiiv 1-1-305. L. 145, 147.

⁶²⁶ Nii tundis keemia instituudi parteiorganisatsioon, et akadeemia presiidium ilmutab vähe huvi instituudi töö vastu. Küsiti, miks instituudi õpetatud nõukogu liige akadeemik-sekretär J. Heil ei täida oma kohuseid ja ei osale selle struktuuri töös (ERAF 1-168-8. L. 29, 32–33).

⁶²⁷ Eesti NSV Teataja. Nr. 18(577). 28. märts 1960. Lk. 467.

mõeldamatu. Uus põhikiri vähendas oluliselt akadeemia sõltumatust ministrite nõukogust. Kui 1946. aasta põhikirja kohaselt pidi akadeemia vaid teenindama valitsusorganeid, siis 1960. aasta dokumendi kohaselt pidi ta täitma kõrgematelt valitsusorganitelt saadud ülesandeid. Lisaks pidi akadeemia töötama plaani järgi, mis „/.../ koostatakse Eesti NSV Ministrite Nõukogu direktiivide põhjal ja kinnitatakse Teaduste Akadeemia üldkogu poolt”.⁶²⁸

Ministrite nõukogule oli jäetud ka suurem roll uute akadeemikukohtade avamisel, mis oli seni toimunud akadeemia ettepanekul. Valimise kord jäi siiski sarnaseks 1946. aasta süsteemiga. Oluliselt oli aga täpsustatud akadeemia liikmeskonnast väljaarvamise protseduure. Seejuures oli tunda 1950. aasta järelemeid. Akadeemiast väljaarvamine oli jätkuvalt võimalik NSV Liidule kahjuliku tegevuse eest, kuid selleks pidi oma poolthääle andma 2/3 osakonna liikmetest ja lõplikuks väljaheitmiseks oli vajalik üldkogu lihthäälteenamus salajasel hääletusel.⁶²⁹

Uue põhikirjaga suurenes üldkogu kontroll akadeemia presiidiumi tegevuse üle. Eriti oli seejuures täpsustatud põhikirja punkti 38, mille alusel oli presiidium vabastanud või vallandanud 1950. aastal enamiku akadeemia institutide direktoreid ja presiidiumi liikmeid. Kuigi ka 1960. aasta põhikirja kohaselt oli presiidiumil üldkogude vahelisel ajal (üldkogu koosolekuid pidi aastas olema vähemalt kaks) õigus juhtida akadeemia tegevust, võis üldkogu nüüd „/.../ 2/3 häälteenamusega akadeemikute üldarvust [salajasel hääletusel] ennetähtaegselt ümber valida Eesti NSV Teaduste Akadeemia Presiidiumi või tema üksikuid liikmeid”.⁶³⁰ 1946. aastal selline õigus puudus. Kontrollimaks presiidiumi tööd, võis akadeemia üldkogu suurendada presiidiumi (president, kaks asepresidenti, akadeemik-sekretär ja kolme osakonna akadeemik-sekretärid) enda poolt määratud liikmete võrra. Seda võimalust hakati ka kasutama. Samas pikenes akadeemia presidendi ja asepresidentide tööperiood kolmelt aastalt viiele, akadeemik-sekretäride valimisaeg jäi kolmele aastale, nagu varem.

Hruštšovi „sula” kestis paraku lühikest aega, 1960. aastate keskpaigani. Seoses poliitiliste arengutega, mille tulemusel hakati ühiskonda jälle Moskva keskvõimu kontrollile allutama, oli jälle vajalik sisse viia muudatusi ka Eesti NSV teaduste akadeemia põhikirja.

Akadeemia üldkogu poolt heaks kiidetud järjekordne akadeemia põhikiri kinnitati Eesti NSV ministrite nõukogu poolt 25. veebruaril 1964. Uue põhikirja kohaselt allutati akadeemia NSV Liidu teaduste akadeemia presiidiumi üldjuh-

⁶²⁸ Eesti NSV Teataja. Nr. 18(577). 28. märts 1960. Lk. 467.

⁶²⁹ Eesti NSV Teataja. Nr. 18(577). 28. märts 1960. Lk. 469–470.

⁶³⁰ Eesti NSV Teataja. Nr. 18(577). 28. märts 1960. Lk. 472.

timisele. Põhikirjas sätestati: „Eesti NSV Teaduste Akadeemia tegevuse üldine juhtimine kuulub NSV Liidu Teaduste Akadeemia presiidiumile ja Eesti NSV Ministrite Nõukogule”.⁶³¹ Seni akadeemia üldjuhtimise eest vastutav olnud Eesti NSV ministrite nõukogu asetus teisele kohale. Uue põhikirja kohaselt pidi akadeemia oma teadusasutuste teadusliku uurimistöö suunad, välissidemed, liikmete arvu, akadeemikute ja korrespondentliikmete ning teadusinstituutide direktorite kandidaadid edaspidi kooskõlastama NSV Liidu teaduste akadeemia presiidiumi ja selle osakondadega. Uue põhikirja kohaselt pidi akadeemia hakkama ka koor-dineerima „.../ loodus- ja ühiskonnateaduste valdkonnas tähtsamaid teaduslikke uurimistöid, mida teevad vabariigi kõrgemad õppeasutused ja teised teaduslikud uurimisasutused /.../”.⁶³² Sel moel oli akadeemia 1964. aastaks saavutanud teaduse juhtimise ja koordineerimise ainuõiguse Eesti NSV territooriumil, kuid seda NSV Liidu teaduste akadeemia presiidiumi kontrolli all.

1964. aasta põhikiri sätestas, et akadeemia juures võivad presiidiumi kinnituseel töötada akadeemiat teenindavad isemajandavad ettevõtted ja organisatsioonid ning üksikud osakondade koosseisu mittekuuluvad teadusliku uurimise instituudid ja muud teaduslikud asutused. See tähendas, et presiidiumi kõrval suurenes akadeemia osakondade tähtsus, sest viimaste alluvuses töötas palju erinevaid komisjone ja seltse. Seoses funktsioonide juurdetulekuga nimetati osakonnad põhikirjas „teaduslik-organisatoorseks keskusteks”, mille koosseisu kuulusid nii instituudid kui „.../ teised teaduslikud asutused, mis vahetult alluvad osakonnale kogu oma teaduslikus ja teaduslik-organisatsioonilises tegevuses”.⁶³³

Akadeemia üldkogul said nõuandva hääleõiguse korrespondentliikmed ning teadusinstituutide direktorid. Uus põhikiri täpsustas oluliselt akadeemikute, presiidiumi liikmete ja instituutide direktorite valimise korda. Presiidiumi, osakondade büroode liikmete ja instituutide direktorite valimisperiodiks määrati neli aastat. Seejuures pidid ainult akadeemia president ning asepresidendid olema akadeemikud, akadeemia peasekretär (asendas nimetust akadeemik-sekretär) võis nüüdsest olla ka korrespondentliige. Sätestati presiidiumi perioodiline uuendamine, et teha keerulisemaks presiidiumi liikmete töötamine oma kohal liiga kaua aega. Põhikirjas seisis: „Presiidiumi valimisel toimitakse tema koosseisu süstemaatilise uuendamise ja juhtimise pidevuse põhimõtte järgi. Presiidiumi liikmeks valitakse üldreeglina mitte enam kui kaks korda järjestikku.

⁶³¹ Eesti NSV Teaduste Akadeemia põhikiri. – Eesti NSV Ministrite Nõukogu määruste ja korralduste kogu. Tallinn, 1964. Nr. 9. Lk. 5.

⁶³² Eesti NSV Teaduste Akadeemia põhikiri. Tallinn, 1964. Nr. 9. Lk. 5.

⁶³³ Eesti NSV Teaduste Akadeemia põhikiri. Tallinn, 1964. Nr. 9. Lk. 14.

Erandlikult võivad teadlased kuuluda presiidiumi koosseisu enam kui kaks ametiaega järjestikku, kui nende edasivalimise poolt hääletab vähemalt $\frac{3}{4}$ salajasest hääletamisest osavõtjat⁶³⁴. 1964. aastal vastuvõetud põhikirja järgi töötas akadeemia kuni 1985. aastani.

AKADEEMIA ARENG AASTATEL 1960–1968

1960. aastatel suurenes kiiresti akadeemia keskasutuse töötajate arv,⁶³⁵ nagu ka instituutide, muuseumide, baaside jt struktuuride isikkoosseisud. Sellises olukorras hakkas instituutide töö kontrollimine väikesele presiidiumile (milles oli kokku kuus liiget) üle jõu käima. Lisaks olid instituudid tugevamaks ja iseteadlikumaks muutunud ning jätsid kas siis lohakusest või tahtmatusest täitamata kõrgemalseisvate organite ja presiidiumi korraldusi. Selleks, et instituutide tegevust efektiivsemalt kontrollida, delegeeris akadeemia presiidium EKP keskkomitee nõusolekul üha rohkem erinevaid valdkondi (näiteks kapitaalehitus, mis oli üks suuremaid akadeemia murelapse)⁶³⁶ spetsiaalsetele institutsioonidele.⁶³⁷ Muutus akadeemia asutuste materiaal-tehnilise varustamise baas. Nii asuti 1960. aastatel akadeemiat varustama mitte enam territoriaalsuse, vaid ametkondlikul printsiibil, mis tähendas et siinsele akadeemiale kuuluv *Akademsnab* allutati NSV Liidu teaduste akadeemia varustamise peavalitsusele – *Tsentrakademsnabile*.

1960. aastatel kommunistliku partei kontroll akadeemia tegevuse üle muutus. 1950. aastate algul jagati ühtsena tegutsenud akadeemia Tallinna partei alorganisatsioon allüksuste vahel ära, et kohtadel paremini tegeleda parteitööga.⁶³⁸ EKP ja vabariigi valitsus lootsid akadeemia parteiorganisatsioonidelt abi teadustöö koordineerimisel Eestis laiemalt ja akadeemia süsteemis kitsamalt. Vastav toetus oli aga sageli tagasihoidlik või olematu.⁶³⁹ Üks põhjustest oli see, et osakondade parteilastest teadussekretärid olid administratiivtööga üle koormatud ega saanud avaldada instituutidele vajalikku mõju. Teine põhjus oli, et parteilaste arv akadeemia instituutides oli väike. Mainitud põhjustel muutus 1960. aastatel EKP keskkomitee suhtumine akadeemia aspirantuuri, kus 1963. aastal õppis 243 inimest (neist 19 väljaspool vabariiki). Peeti oluliseks, et eelistatult tuleb aspirantuuri ja üldse teaduslikule tööle võtta ainult ideoloogiliselt kindlaid inimesi ehk siis parteisse või komsomoli kuulujaid. See oli aga keeruline, sest akadee-

⁶³⁴ Eesti NSV Teaduste Akadeemia põhikiri. Tallinn, 1964. Nr. 9. Lk. 12.

⁶³⁵ 1960. a töötas Akadeemia keskasutuses 1200 inimest (ERAF 6202-4-14. L. 54–55).

⁶³⁶ ERAF 6202-4-6. L. 57.

⁶³⁷ ERAF 1-251-8. L. 115–117.

⁶³⁸ ERAF 6202-1-38. L. 44.

⁶³⁹ ERAF 6202-4-14. L. 62.

mia ei saanud aspirantidele anda elamisepinda,⁶⁴⁰ lisaks takistas ideoloogilist tööd aspirantide asumine eelkõige Tartus.⁶⁴¹ Nii tekkis akadeemia partei algorganisatsioonis jälle mõte tuua Eestisse teadlasi väljastpoolt vabariiki,⁶⁴² kuigi tõdeti, et paljud kohalikud teadlased ei varja oma tõrjuvat suhtumist venekeelsetesse kolleegidesse.⁶⁴³

Akadeemia arengut 1960. aastatel iseloomustas niisiis jätkuvalt kvalifitseeritud kaadri vähesus. Lahendust kvaliteediprobleemidele nähti ekstensiivarengus, mis teinekord päädis raiskamisega. Sageli püüti töötulemusi lihtlabaselt ilustada. Seda võimaldas erinevate „juurutamisplaanide” mitmetimõistetavus. Nii loeti vastavalt vajadusele mõnikord töö lõpetatuks veel valmimata käsikirja üleandmisel, teinekord aga alles siis, kui instituudi teadusnõukogu oli selle heaks kiitnud. Tavaline oli plaanide muutmine, uute teadustöö perspektiivplaanide koostamine, nende järjekordne muutmine ja seetõttu mittetäielik lõpule- või elluviimine. Tekkis lumepalliefekt. Akadeemia kirjastuse plaanid läksid lõhki, sest instituutide käsikirjad eksisteerisid vaid plaanides.⁶⁴⁴ Instituutide juhtkonnad polnud sageli huvitatud aspirantide tööst. Selle tulemusel valmis presiidiumi hinnangul aspirantuuris palju väitekirju mitteaktuaalsetel teemadel ega vastanud nõuetele saada neist kiiret rahvamajanduslikku kasu.⁶⁴⁵ Akadeemia presiidium sai mõjutada instituutide kompetentsis olevat aspirantuuri vaid eksamite toimumise kontrollimisega ning jälgida seda, et aspirantuuri lõpetanu töötaks ikka oma erialal ja õiges struktuuriüksuses.⁶⁴⁶

Just sellised nähtused tingisid 1961. a suvel NLKP keskkomitee märgukirja pealkirjaga „Parteiorganisatsioonide ülesannetest riigi petmise ja puru silmaajamise faktide ning rahvamajandusplaanide ja sotsialistlike kohustuste täitmise aruannetes juurdekirjutuste resolutsse väljajuurimise alal”. Neid küsimusi arutas 1961. aasta lõpul akadeemia presiidiumi partei algorganisatsioon ja leidis samuti, et plaanide tegemises ning aruandluses esineb akadeemia instituutides formalismi.⁶⁴⁷ Samas leidis akadeemik-sekretär J. Heil õigustatult, et pidevalt erinevatel parteikongressidel esile kerkivad ning arendamist vajavad uued teadustöö suunad panevad „pea pööritama”. Võtta seisukohta, mida arendada ja mida mitte, oli raske, sest polnud selget nägemust, kuidas kavatseti edendada rahvamajandust (näiteks seoses põlevkivi kasutamisega).⁶⁴⁸

⁶⁴⁰ ERAF 6202-4-6. L. 26.

⁶⁴¹ ERAF 6202-4-14. L. 65.

⁶⁴² ERAF 6202-4-6. L. 74–77.

⁶⁴³ ERAF 6202-4-6. L. 23.

⁶⁴⁴ ERAF 6202-4-6. L. 68–70.

⁶⁴⁵ ERAF 6202-4-6. L. 94.

⁶⁴⁶ ERAF 6202-4-10. L. 178–179.

⁶⁴⁷ ERAF 6202-4-6. L. 104–107.

⁶⁴⁸ ERAF 6202-4-6. L. 106–107.

Kõrgemalseisvate organite nõutus küsimuses, milliseid uurimisülesandeid eelistada, mõjutas 1960. aastatel akadeemia instituutide tegevust.⁶⁴⁹ Vaatamata sellele, et presiidium pööras üha suuremat tähelepanu formalismi ja rahaliste vahendite raiskamise ilmingute vastu võitlemisele, see tendents tulenevalt süsteemi omapäradest hoopis süvenes. 1963. aasta jaanuaris arutati presiidiumis eelmisel aastal instituutides läbiviidud kontrolli tulemusi ning selgus, et teadustööks ostetud tehnilisi aparate ja instrumente kasutati ebaratsionaalselt. Nii seisis kontrollkomisjoni hinnangul zoologia ja botaanika ning kübernetika instituutides kasutult erinevaid teadusaparate kümnete tuhandete rublade väärtuses. Etnograafiamuuseumisse tellitavat aga palju kasutatud kirjandust ning oldavat lohakad komanderingute vormistamisel ja lähetuste läbiviimisel, et aga aasta lõpul eelarves ülejäänud raha viimase kopikani ära kulutada. Komisjon juhtis tähelepanu sellele, et kui ühiskonnateaduste osakonna „rahvamajandusele mitte oluliste instituutide ja muuseumide” personalikulud olid kasvanud, siis ühiskonnale majanduslikult oluliste teadussuundade (põlevkivi, luminesents, pooljuhid, spektraalanalüüs ning majandusküsimused) uuringutele oli raha eraldatud ebapiisavalt.⁶⁵⁰ Selliste vaegnähtustega otsustati võidelda sel moel, et uurimisteemasid vähendada ja jõud rohkem kontsentreerida eeldatavalt olulisele. Samuti peeti vajalikuks suurendada osakondade ja nende teaduslike sekretäride osa instituutide tegevuse kontrollimisel.⁶⁵¹

Tegemist ei olnud vaid Eesti probleemiga. 1963. aasta kevadel võtsid NLKP keskkomitee ja NSVL ministrite nõukogu vastu ühismääruse „Abinõudest NSVL TA ja liiduvabariikide teaduste akadeemiade tegevuse parandamiseks”. Dokumentis küll rõhutati akadeemia süsteemi head tööd kogu NSV Liidu ulatuses, kuid teisalt leiti, et probleeme on veel küllaga. Eelkõige kritiseeriti vabariikide püüdu arendada oma teaduste akadeemias väga laia teaduste spektrit ja mitte vabariikidele omaseid probleeme. See ei soodustanud NSV Liidu sisest koostööd, vaid tekitas paralleelismi. Seepärast leidsid ministrite nõukogu ja keskkomitee oma märgukirjas, et akadeemia süsteemist tuleb ametkondlikusse alluvusse viia mitmeid teadusinstituute.⁶⁵²

Eestis reageeriti kõrgemate organite soovitudele kiiresti ning juba 1963. aasta mais arutas üldkogu Moskvast tulnud määrust. Otsustati muuta instituutide tüüpõhimäärust⁶⁵³ ja asuda koostama akadeemia uut põhikirja.⁶⁵⁴ Aset

⁶⁴⁹ ERAF 6202-4-10. L. 175–178.

⁶⁵⁰ ERAF 6202-4-10. L. 1–6.

⁶⁵¹ ERAF 6202-4-10. L. 1–6.

⁶⁵² Eesti TA arhiiv 1-1-1424. L. 32.

⁶⁵³ Eesti TA arhiiv 1-1-1236. L. 1.

⁶⁵⁴ Soomets, T. (koost.). Eesti NSV Teaduste Akadeemia süsteemi organisatsioon ja struktuur aastail 1946–1975. Lk. 23.

leidis ka ulatuslik süsteemi saneerimine. NSV Liidu meditsiiniteaduste akadeemia koosseisu viidi eksperimentaalse ja kliinilise meditsiini instituut. Ehituse ja ehitusmaterjalide instituut läks NSV Liidu *Gosstroj* ehitusmaterjalide tootmise komitee alluvusse. Ajaloo- ja etnograafiamuuseum viidi Eesti NSV kultuuriministeeriumi alluvusse, zooloogiamuuseum anti tagasi Tartu ülikoolile, zooloogia ja botaanika instituudi metsasektor allutati Eesti NSV metsamajanduse ja looduskaitse peavalitsusele. Nende kärbete tulemusena jäi akadeemia süsteemi 10 instituuti (füüsika ja astronoomia, küberneetika, termofüüsika ja elektrofüüsika, keemia, geoloogia, eksperimentaalbioloogia, zooloogia ja botaanika, majanduse, ajaloo ning keele ja kirjanduse instituut), katsetehnika baas, konstrueerimisbüroo, Tallinna botaanikaaed, Fr. R. Kreutzwaldi nimeline kirjandusmuuseum ja teaduslik raamatukogu.

1964. aasta lõpus töötas akadeemias 1473 inimest. Neist 522 olid teadustöötajad (23 teaduste doktorit ja 226 teaduste kandidaati), mis tähendas, et umbes pooltel teaduslikku kvalifikatsiooni nõudvatel töökohtadel töötasid kas aspirandid või teaduslikku kraadi mitte omavad inimesed. Aspirantuuris õppis toona 150 tulevast teadlast, lisaks 52 kaugõppe osakonnas.⁶⁵⁵

Pärast konsultatsioone NSV Liidu teaduste akadeemia liiduvabariikide akadeemiate teadustöö koordineerimise nõukoguga ning kontrollorganite ja riigiplaaniga, määras akadeemia presiidium 1964. aastal Eesti NSV teadustöö peamised arengusuunad järgnevateks aastateks. Need lähtusid eelkõige vabariigi loodusressursside tundmaõppimise ning eesti rahvamajanduse ja kultuuri uurimise ning arendamise vajadusest.⁶⁵⁶

Eesti jaoks prioriteetsed teadusuunad olid: 1) kompleksed põlevkiviuuringud; 2) tehniline küberneetika; 3) tahke keha füüsika; 4) astrofüüsika; 5) teaduslik aparaadiehitus; 6) põllumajanduse produktiivsuse tõstmise bioloogilised alused; 7) eesti rahva ajalugu, eesti keel ja kultuur ning soome-ugri keeled. Lisaks soovitas NSV Liidu teaduste akadeemia koordineerimise nõukogu Eestil edaspidi spetsialiseeruda veel biostratigraafia, geofüüsikale ja hüdrogeoloogiale ning ökonoomika ja rahvamajanduse arengu planeerimise probleemidele kommunismi ehitamise faasis. Tähtsaks peeti ka sotsioloogia ja õiguse küsimuste uurimist,⁶⁵⁷ kuna leiti, et Eestis oli see valdkond vähe uuritud ja seepärast vähe arenenud.⁶⁵⁸

⁶⁵⁵ Eesti TA arhiiv 1-1-1424. L. 65.

⁶⁵⁶ Eesti TA arhiiv 1-1-1424. L. 33–34.

⁶⁵⁷ Märksõnadeks olid: nõukogude ühiskonna sotsioloogiline pale, linna ja maa sotsiaalsete vastutolude ületamise võimalused, kultuur-tehnilise ja kultuur-agrotehnilise haridustaseme tõstmine töolistel ja talupoegadel, rahvusküsimused, vaba aja ratsionaalne kasutamine, olme ja abielu küsimused, ideelis-poliitilise töö efektiivsus, võitlus antikommunistliku ideoloogiaga, kuritegevusega jne.

⁶⁵⁸ Eesti TA arhiiv 1-1-1424. L. 34–35, 113.

Eelnevast lähtuvalt otsustati jagada füüsika ja astronoomia instituut füüsika instituudiks ja astrofüüsika ning atmosfäärifüüsika instituudiks (toimus 1973). Eesmärgiks võeti ka sotsioloogia ja õiguse instituudi rajamine 1968. aastal. Seda plaani tuli aga kaadripuudusel edasi lükata. Nii filosoofia, õigusteadus kui sotsioloogia said akadeemias esindatuse oma instituudi näol alles 1988. aastal.⁶⁵⁹ Enne seda tegeldi filosoofia ja sotsioloogia küsimustega ajaloo instituudis (sotsioloogia labor asutati seal 1966), kriminoloogia ja õiguse küsimustega majanduse instituudis.

Tõsiseks ettevõtmiseks akadeemia presiidiumile sai teaduse populariseerimine, mis oli põhikirja järgi akadeemia üheks ülesandeks. 1966. aastal otsustati rajada Eesti NSV teaduste akadeemia ühingu „Teadus” rahvaülikool, et teha laiemale hulgale inimestele mõistetavaks teaduse saavutused ja propageerida kommunistlikku maailmavaadet. Selle juhiks määrati N. Alumäe. 1968. aastal täiendati rahvaülikooli põhimäärust, mille kohaselt loodi rahvaülikoolis looduskaitse ja ühiskonnateaduste teaduskond.⁶⁶⁰

Populariseerimistööd aitasid teha laiale lugejaskonnale mõeldud ajakirjad. Üks neist oli 1958. aastal rajatud *Eesti Loodus*, teine 1958. aastal ilmuma hakanud *Keel ja Kirjandus*. 1963. aastal leidis akadeemia president J. Eichfeld, et presiidium peaks rohkem kontrollima *Eesti Loodust* ja püüdma sellest teha leninismi levitavat väljaannet.⁶⁶¹

Populariseerimise üks aspekt oli niisiis võitlus ideoloogilisel rindel. Ideoloogiliselt oluline oli teaduse ajalugu ning vastava organisatsiooni loomine oli päevakorras 1963. aastal. Füüsika ja astronoomia instituudi direktor akadeemik A. Kipper kirjutas akadeemia presiidiumile: „Teaduste ajalool, mis omab suurt üldkultuurilist tähtsust ja mis oma olemuselt peab olema parteiline, on täita tähtsad ülesanded üldharidusliku taseme tõstmisel, samuti moodustab ta ideoloogilise võitluse ühe tähtsama rindelõigu. Tema tundmine stimuleerib teadusliku töö arendamist. Õpetamisel aga võimaldab ajalooline meetod kõige paremini omandada õpetatavat ainet ja kasvatada nõukogude patriotismi. Teaduste ajalool on suur tähtsus ka eri maade teadlaste koostöö arendamisel”.⁶⁶² Vaatamata hästi motiveeritud kirjale jäi akadeemia presiidium teadusloos osas passiivseks kuni 1967. aastani, mil teadusajaloo ja teadusfilosoofia Eesti ühendus akadeemia juures lõpuks ametlikult sündis.⁶⁶³

⁶⁵⁹ Eesti TA arhiiv 1-1-2167. L. 69.

⁶⁶⁰ Eesti TA arhiiv 1-1-1551. L. 170–171, 175–180; 1-1-1552. L. 13.

⁶⁶¹ ERAF 6202-4-10. L. 127.

⁶⁶² Eesti TA arhiiv 1-1-1515. L. 8.

⁶⁶³ Vrd Eesti TA arhiiv 1-1-1515. L. 50, 51.

Alates 1964. aastast töötas ühendus akadeemik F. Klementi juhtimisel tema sõnul „illegaalselt”.

Ideoloogilise võitluse teine aspekt oli see, et akadeemia pidi mõtlema võõrkeelsele välispropagandale. Küsimust arutati põhjalikult 1965. aasta suvel, mil isikliku initsiatiiviga selles küsimuses esines majanduse instituudis töötanud ajaloolane Leida Loone.⁶⁶⁴ Nii EKP keskkomitee kui akadeemia presiidium pidasid kõnesolevat töövaldkonda oluliseks, kuid leidsid, et vaid ühele inimesele pole see loomulikult jõukohane. Üleüldse leiti vastavat tööd õigem olevat teha läbi ajalehe *Kodumaa* ning väliseestlastega kultuurisidemete arendamise ühingu.⁶⁶⁵ 1968. aastal loodi siiski akadeemia juurde spetsiaalne propagandistliku töö koordineerimise komisjon, mida hakkas juhtima E. Päll.

AKADEEMIKUTE JA PRESIIDIUMI VALIMINE

1946. aasta akadeemia põhikirjas ei olnud määratletud akadeemia liikmete arvu ja valimise perioodilisust. Sama oli olukord 1960. aasta põhikirjas. Uute akadeemikute valimine sõltus vakantsetest ja ministrite nõukogu loodud kohtadest.

1956. aasta augusti lõpul taastas Eesti NSV ministrite nõukogu H. Kruusi õigused akadeemia tegevliikme kohale.⁶⁶⁶ 1956. aastal olid surnud A. Koort ja F. Laja, mis andis võimaluse 1957. aastal valida kaks uut akadeemia tegevliikmet. Valiti aga üks – H. Moora (arheoloogia). Korrespondentliikmeteks kinnitati A. Veimer (majandusteadused) ja Ilo Sibul (füsioloogia). Presidendina jätkas J. Eichfeld, asepresidentidena G. Naan ja A. Humal ning akadeemik-sekretärina J. Heil. Bioloogia-, põllumajanduse ja meditsiiniteaduste osakonna akadeemik-sekretäriks valiti H. Haberman, tehniliste ja füüsikalise-matemaatiliste teaduste osakonna akadeemik-sekretäriks R. Mahl ja ühiskonnateaduste osakonna akadeemik-sekretäriks J. Saat.

Uute liikmete valimisi üritati enne 1960. aastat korraldada samal ajal akadeemia presiidiumi valimisega, s.o iga kolme aasta tagant. Nii jäi see ka pärast 1960. aastat, mil uute akadeemikute valimise intervalliks kujunes akadeemik-sekretäri ümbervalimise tsükkel.

1960. aasta akadeemia põhikirja kohaselt valiti akadeemikuteks teadlasi, „/.../ kes on rikastanud teadust esmajärgulist teaduslikku tähtsust omavate töödega,” ning korrespondeerivateks liikmeteks „/.../ silmapaistvaid teadlasi mitmesugustest teadusharudest”.⁶⁶⁷ Mõlema kategooria liikmete peakohustu-

⁶⁶⁴ Eesti TA arhiiv 1-1-1361. L. 120.

⁶⁶⁵ Eesti TA arhiiv 1-1-1361. L. 116–117.

⁶⁶⁶ Eesti TA arhiiv 1-5a-30. L. 42a.

⁶⁶⁷ Eesti NSV Teataja. Nr. 18(577). 28. märts 1960. Lk. 468.

seks oli rikastada teadust uute saavutuste ja avastustega isiklikul teadusalal ning „/.../ peamiste teaduslike probleemide kollektiivse läbitöötamise organiseerimise ja selle läbitöötamise teadusliku juhendamise teel”.⁶⁶⁸ Sisuliselt tähendas see, et soovitavalt juhtis akadeemia liige ühte instituuti, nagu see oli suuresti NSV Liidu teaduste akadeemias. Samas instituutide staatuses muuseume ilmselt ei peetud samaväärseteks teadusinstituutidega ja nende puhul see printsip ei kehtinud. Kui vaadata 1961. aastal toimunud valimisi, näeme, et akadeemia liikmeteks valitigi (veel mitte-akadeemikutest⁶⁶⁹) instituutide direktorid E. Päll (keele ja kirjanduse instituut) ning V. Maamägi (ajaloo instituut) ja äsja energeeatika instituudi direktori kohalt lahkunud O. Kirret.

1964. aasta põhikirjas sätestati esimest korda akadeemikute valimise perioodilisus. See pidi toimuma mitte harvem kui üks kord kolme aasta jooksul olemasolevate või Eesti NSV ministrite nõukogu poolt määratud uute vabade kohtade piires, kooskõlastatult NSV Liidu teaduste akadeemiaga. Seejuures otsustati veelgi enam piirata nende akadeemia liikmete ringi, kellel oli õigus akadeemikuid valida. 1960. aasta põhikirja kohaselt ei saanud valida need, kes viibisid parajasti väliskomanderingus. Uues põhikirjas seisis, et: „/.../ presiidiumi otsusega võib erandjuhtudel osakonna nimestikulisse koosseisu mitte arvata ka akadeemikuid ja korrespondentliikmeid, kelle tervislik seisund ei võimalda nende osavõttu istungitest ja hääletamisest”.⁶⁷⁰ Valiku kriteeriumiks jäi 2/3 osakonna liikmete häälest.

1951. aastal kinnitas EK(b)P keskkomitee büroo akadeemia liikmete arvuks 21 tegev- ja 14 korrespondentliiget. 1960. aastal töötas akadeemias 19 tegev- ja 14 korrespondentliiget (1959. aastal suri O. Maddison, vaba oli ka F. Lajast jäänud koht). Vakantsed olid seega vaid kaks tegevliikme kohta. Samas oli akadeemia süsteem alates 1956. aastast oluliselt suurenenud (peaaegu kahekordselt), lisandunud oli mitmeid rahvamajandusele olulisi teadusalasid, mida Eestis seni ei olnud viljeldud, kuid mis vajasid esindatust akadeemias. Oli tõusnud akadeemikute vanus. Just nende põhjendustega pöördus akadeemia presidendi kohustes olnud G. Naan 1960. aasta septembris EKP keskkomitee I sekretäri J. Kåbini poole ettepanekuga tõsta akadeemikute arvu 24-ni ning korrespondentliikmete arvu 25-ni.⁶⁷¹

⁶⁶⁸ Eesti NSV Teataja. Nr. 18(577). 28. märts 1960. Lk. 470.

⁶⁶⁹ Direktoritest olid juba akadeemia liikmed: N. Alumäe (küberneetika instituut), H. Haberman (zooloogia ja botaanika instituut), A. Kipper (füüsika ja astronoomia instituut), K. Orviku (geoloogia instituut), A. Veimer (majanduse instituut). Ei olnud akadeemia liikmed Vladimir Polonski (ehituse ja ehitusmaterjalide instituut), Arnold Kõll (keemia instituut) ja Pavel Bogovski (eksperimentaalse ja kliinilise meditsiini instituut).

⁶⁷⁰ Eesti NSV Teaduste Akadeemia põhikiri. Tallinn, 1964. Nr. 9. Lk. 9.

⁶⁷¹ ERAF 1-251-8. L. 115–117.

Meile ei ole teada EKP keskkomitee ja ministrite nõukogu omavaheliste arutluste tulemused, kuid viimane otsustas oma määrusega kinnitada akadeemikute arvaks 22 ja korrespondentliikmete omaks 28.⁶⁷² Kuna 1960. aasta lõpul suri A. Vaga, siis oli 1961. aastal võimalik valida neli uut akadeemia liiget. Vakantsid otsustati välja kuulutada teoreetilises füüsikas, mehaanikas ja majandusteaduses. Neile kohtadele valiti vastavalt H. Keres, N. Alumäe ja R. Antons. Korrespondentliikmeid oli võimalik valida 16 (kaks senist korrespondentliiget, N. Alumäe ja R. Antons, said akadeemikuks ja juurde saadi 14 kohta). Korrespondentliikmed otsustati valida matemaatikas, astronoomias, füüsikas (3), mehaanikas, orgaanilises keemias (3), zooloogias, ajaloo (2) ja eesti keeles (2). Nendele kohtadele kinnitati Agu Aarna, O. Kirret ja Hugo Raudsepp (orgaaniline keemia); Artur Vassar ja V. Maamägi (ajalugu); Gunnar Kangro (matemaatika); Paul Kard ja Karl Rebane (füüsika); Arnold Kask ja E. Päll (eesti keel); Grigori Kuzmin (astronoomia); Eerik Kumari (zooloogia) ning Heinrich Laul (mehaanika). Valdavalt olid valituks osutunud kandidaadikraadiga teadlased.⁶⁷³ Üks füüsiku vakants jäi täitmata (kandideerisid Juri Ivanov ja Tšeslav Luštšik). Valituks ei osutunud Ülo Lepik (mehaanika), Viktor Palm (keemia) ja Paul Vihalem (õigusteadus).⁶⁷⁴

Akadeemia presiidiumi koosseis ei muutunud. Presidendina jätkas J. Eichfeld, asepresidentidena G. Naan ja A. Humal ning peasekretärina J. Heil. I osakonna akadeemiksekretärina töötasid edasi R. Mahl, II osakonna akadeemiksekretärina H. Haberman ning III osakonna akadeemiksekretärina J. Saat. Uuest põhikirjast tulenevat üldkogu õigust nimetada presiidiumisse liikmeid oma äranägemisel 1961. aastal ei kasutatud.

1960. aasta põhikiri nihutas Eesti NSV teaduste akadeemia huvid eeskätt NSV Liidu teaduse teenimisele. See kajastus selles, et 1961. aasta valimised muutsid akadeemia liikmeskonna struktuuri täppis- ja tehnikateadlaste kasuks ning nende ülekaal suurenes aastate jooksul võrreldes teiste erialadega oluliselt.

1963. aasta lõpul arutati akadeemia presiidiumis järgmisel aastal eesiseisvaid akadeemikute valimisi. Presiidiumi ettepanekul soovitati nimetada akadeemikuks üks tahke keha füüsik (jäi valimata 1961. aastal) ning ajaloolane (surnud farmakoloog A. Tominga asemel) ning üks korrespondentliige kas siis tahke keha füüsika, küberneetika, orgaanilise keemia või geneetika alal. I osakonna akadeemiksekretär R. Mahl leidis, et vajalik oleks valida korrespondentliige termofüüsika alalt (kandidaat olevat olemas), II osakonna akadeemiksekretär H. Haberman pidas aga vajalikuks anda vakants tema osakonda, kuna see oli võrreldes

⁶⁷² Eesti TA arhiiv 1-1-521. L. 100.

⁶⁷³ EAA 5309-2-223. L. 92.

⁶⁷⁴ ERAF 1-251-8. L. 21-34.

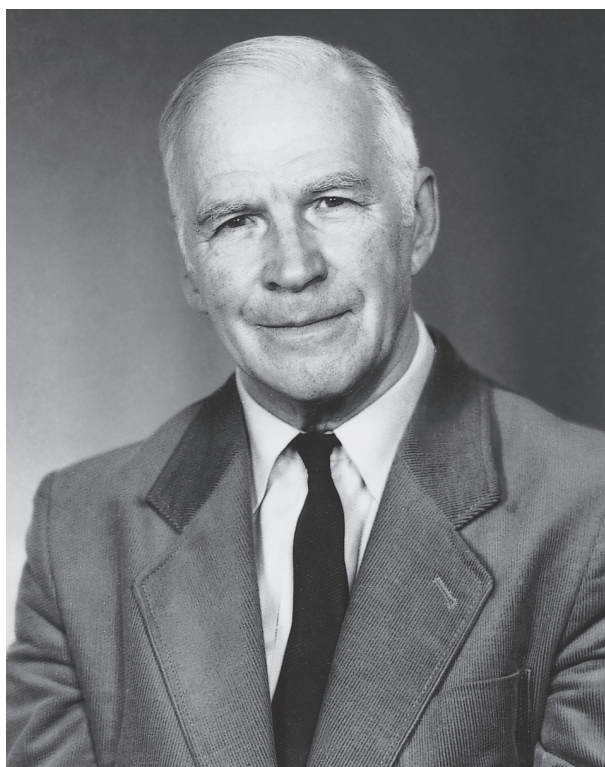
Johan Eichfeld

Akadeemia president 1950–1958, 1961–1968

teistega ebaloomulikult väike (neli akadeemikut ja kolm korrespondentliiget).⁶⁷⁵ Need eriarvamused võeti vaid teadmiseks ning 30. septembril 1964. aastal sai akadeemikuks samal aastal EKP keskkomitee liikmeks tõusnud senine korrespondentliige V. Maamägi ning korrespondentliikmeks tahke keha füüsik T. Luštšik. Akadeemia presidendina jätkas J. Eichfeld ja teadusliku peasekretärina J. Heil. Uuteks asepresidentideks kinnitati 1964. aasta märtsi üldkogul N. Alumäe ja teistkordselt J. Vaabel. I osakonna akadeemik-sekretäriks valiti K. Rebane, II osakonna akadeemik-sekretäriks O. Kirret, III osakonnas jätkas J. Saat. Presiidiumi liikmeteks nimetas üldkogu A. Kipper, V. Maamäe, A. Punga ja A. Veimeri.

Huvitav olukord kujunes seoses J. Eichfeldiga, kes oli 1958. aasta veebruaris presiidiumi poolt akadeemia presidendi kohalt vabastatud seoses Eesti

⁶⁷⁵ Eesti TA arhiiv 1-1-1241. L. 154, 157.

Gustav Naan

Akadeemia tegelik juht 1958–1961

NSV ülemnõukogu presiidiumi esimeheks valimisega. Kuni uue presidendi valimiseni määrati presidendiks ajutiselt asepresident G. Naan.⁶⁷⁶ Uut presidenti aga ei valitudki ning akadeemiat juhtis tegelikult kolm ja pool aastat G. Naan. Presidendi puudumine ei tulnud akadeemia arengule kasuks, sest presiidiumi liikmed ning osakondade akadeemik-sekretärid ei jõudnud sageli oma erihuvide tõttu kokkuleppele või ei pühendanud üksteist oma probleemidesse. Sageli ei olnud koos ka presiidiumi liikmete kvoorumit, et otsuseid langetada. See oli põhjus, miks mõned presiidiumi liikmed (näiteks H. Haberman) viljelesid otsekontakte Eesti NSV ministrite nõukoguga.⁶⁷⁷ Kuna 1961. aasta valimiste ajal oli J. Eichfeld veel tööl ülemnõukogus, siis ei saanud teda vastavalt akadee-

⁶⁷⁶ Eesti TA arhiiv 1-5a-11. L. 31.

⁶⁷⁷ ERAF 6202-4-10. L. 72–73.

1968. aastal otsustas akadeemia presiidium analoogselt NSV Liidu teaduste akadeemia otsusega vältida taotluste ja avalduste saatmist vabariigi valitsusele ilma akadeemia presiidiumi teadmata (Eesti TA arhiiv 1-1-1552. L. 88).

mia uuele põhikirjale uuesti presidendiks valida. Alles 12. oktoobril 1961. aastal vabastas ülemnõukogu J. Eichfeldi selle presiidiumi esimehe kohalt põhjendusel, „/.../ et ta kui Eesti NSV Teaduste Akadeemia president saaks kogu oma jõu koondada Eesti NSV Teaduste Akadeemia juhtimisele”.⁶⁷⁸ Samal päeval luges akadeemia presiidium J. Eichfeldi uuesti presidendi ametikohustustesse astunuks. Tema tegelik valimine presidendiks toimus akadeemia üldkoosolekul alles 6. märtsil 1964.⁶⁷⁹ Sellega ei järgitud akadeemia põhikirja. J. Eichfeld jätkas presidendina kuni 1968. aasta märtsi üldkoguni, mil, arvestades uue põhikirja sätet, et presiidium ei koosneks samadest liikmetest üle kahe valimisperioodi, saadeti ta 75-aastasena koos juubeli tähistamisega pensionile. Üldkogu avaldas seejuures veendumust, „/.../ et akadeemik Johan Eichfeld jätkab talle omase energiaga teaduslikku uurimistööd andes sellega oma panuse nõukogude teaduse edasiarendamisse /.../”.⁶⁸⁰

24. märtsil 1967. aastal toimusid viimased akadeemikute valimised president J. Eichfeldi ametisoleku ajal. Korralisi akadeemiku kohti oli vakantseid kaks (üks oli vaba 1964. aastast ning surnud oli R. Antons). Nendele kohtadele valiti üldkogu otsusel senised korrespondentliikmed K. Rebane ja A. Veimer. Vabu korrespondentliikme kohti oli seega üheksa (surnud olid H. Arman, A. Dobrjanski, R. Mahl ja O. Sepre). Valiti aga vaid üks – termofüüsik Ilmar Öpik.

AKADEEMIA ARENG JOHAN EICHFELDI PRESIDENDIKS OLEKU AJAL

J. Eichfeld oli Eesti NSV teaduste akadeemia president 18 aastat (1950–1968). See annab tunnistust tema väga heast kohanemisvõimest. Akadeemia presidendina jättis J. Eichfeld olulise jälje akadeemia arengusse. Kõnesoleval perioodil kujunes Eestis teaduste akadeemia süsteem, mis oli tüüpiline kogu NSV Liidule. Akadeemiast kujunes ekstensiivselt laienev süsteem, mis koondas enda alla suurema osa teaduslikku tegevust Eesti NSV-s, teadustegevuse koordineerimise, populaarteadusliku töö, ühiskondliku tegevuse ning publitseerimise. Pahatihti oli 1960. aastate akadeemia inertne ning jätkas mõneti 1950. aastatel sissetallatud teed, kus presiidiumi koosolekuid peeti kuni 1959. aastani ja üldkogusid hilisemalgi ajal vene keeles.⁶⁸¹

⁶⁷⁸ Eesti TA arhiiv 1-5a-11. L. 32.

⁶⁷⁹ Eesti TA arhiiv 1-5a-11. L. 35.

⁶⁸⁰ Eesti TA arhiiv 1-5a-11. L. 40.

⁶⁸¹ H. Kruus kirjutas 1965. aasta juulis N. Karotammele: „/.../ ma ei saa jätta avaldamata ka selles kirjas oma pahameelt meie vabariikliku akadeemia üldkogu puhul, mis peeti juunikuus ja oli pühendatud Eesti NSV 25ndale aastapäevale. See viidi läbi ainult vene keeles. Oleks seal kostnud

J. Eichfeldi presidendiks oleku ajal asutati eksperimentaalbioloogia instituut (1957), tehniline katsebaas (1958), küberneetika instituut (1960), Tallinna botaanikaaed (1961), arvutuskeskus (1958), näituse komisjon (1959), radioaktiivsete isotoopide ja tuumakiirguse kasutamist koordineeriv komisjon (1959), vabariiklik õigekeelsuskomisjon (1960), ametkondadevaheline terminoloogiakomisjon (1963), sademetekomisjon (1964), spetsiaalne konstrueerimisbüroo (1965), ühingu „Teadus” algorganisatsioon (1967), keemilise ja statistilise analüüsi laboratoorium (1957); ehitati Tõravere observatoorium (1958–1964); asutati uusi sektoreid vanade instituutide juurde ja paigutati neid asutuste-siseselt ümber. Nii rajati zooloogia ja botaanika instituudis Võrtsjärve limnoloogijaam (1954) ja lindude rände uurimise balti komisjon (1955) ning taastati hüdrobioloogia sektor (1957). 1963. aastal viidi metsasektor üle Eesti NSV ministrite nõukogu metsamajanduse ja looduskaitse peavalitsuse juurde, mereihtuoloogia laboratoorium aga Riias asunud Läänemere kalamajanduse teadusliku uurimise instituudi alluvusse. 1964. aastal tagastati Tartu ülikoolile zoologiamuseum; aastail 1951–1952 viidi Tallinnast Tartusse füüsika, matemaatika ja mehhaanika instituut (alates 1952. aastast füüsika ja astronoomia instituut) ning Tartust Tallinnasse ajaloo instituut ning keele ja kirjanduse instituut; 1963. aastal anti eksperimentaalse ja kliinilise meditsiini instituut üle NSV Liidu meditsiiniakadeemiale. Majanduse instituudist eraldati õigusteaduste sektor, mis pärast lühikest iseseisvusperioodi viidi ajaloo instituudi koosseisu. Lisaks koliti Eichfeldi valitsemise ajal (1956. aasta aprilli lõpul) taimekasvatuse instituut, loomakasvatuse ja veterinaaria instituut ning maaparanduse ja sookultuuri instituut Eesti NSV põllumajanduse ministeeriumi alluvusse,⁶⁸² nagu oli põllumajanduslike instituutide alluvuse kord NSV Liidus.

1953. aastal nimetati tööstusprobleemide instituut energeetika instituudiks, ERM riiklikuks etnograafiamuseumiks ja akadeemia riiklik kirjandusmuuseum Friedrich Reinhold Kreutzwaldi nimeliseks kirjandusmuuseumiks; 1951. aastal alustas lõpuks tööd 1946. aastal asutatud tootmisjõudude uurimise nõukogu, realselt alustas tööd 1949. aastal asutatud kultuuriliste mälestusmärkide kaitse teaduslik-metoodiline nõukogu; asutati akadeemia raamatukogu komisjon (1951), eesti keele teadusliku terminoloogia komisjon (1957), Eesti geograafiaselts kui NSV Liidu geograafiaseltsi filiaal majanduse instituudi juu-

ka ükski eestikeelne lause. Tore Eesti NSV TA! Ja eks ole ka „tore” president J. Eichfeld!” (Eesti TA arhiiv 55-1-511. L. 24–25). N. Karotamm vastas sellele Kruusi arvamuseavaldusele 25. juulil 1965 aastal järgnevalt: „Päris kurb on see, et vabariigi TA eesti keele ära unustab! Sellega ei saa leppida.” (Eesti TA arhiiv 1-5a-11. L. 28).

⁶⁸² Eichfeld, J. jt. (toim.). Kümme aastat Eesti NSV Teaduste Akadeemiat (1946–1956). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956. Lk. 8.

res (1955), looduskaitse komisjon bioloogia-, põllumajandus- ja meditsiiniteaduste osakonna juures (1955, baasasutus zooloogia ja botaanika instituut), Eesti NSV elektrifitseerimise aluste väljatöötamise komisjon (1957), kodu-uurimise komisjon ühiskonnateaduste osakonna juures (1958) ning teadusajaloo- ja teadusfilosoofia Eesti ühendus kui NSV Liidu loodusteaduste ja tehnika-ajaloolaste rahvusliku ühenduse Eesti osakond (1967). Samas jäid nii mõnedki planeeritud instituudid ka kavakohaselt loomata.⁶⁸³

Kõikide eelnimetatud akadeemiaga seotud üksuste sünd ja areng mõjutas oluliselt Eesti arengut alates 1950. aastate keskpaigast. Mainima peab siinkohal looduskaitse ja kodu-uurimise liikumisi, mis kaasasid endaga palju mitteakadeemilist elanikkonda. Nii avaldus Eesti NSV-s rahvuslik iseteadvus, millel oli suur tähtsus 1980. aastate lõpul tekkinud aktiivses Eesti iseseisvusliikumises.

Kui suur oli J. Eichfeldi osa ülalnimetatud Eesti jaoks oluliste struktuuride loomises, pole alati võimalik hinnata. Küll aga oli tal otsustav osa enderialasse puutuvate küsimuste lahendamisel, näiteks eksperimentaalbioloogia instituudi rajamisel. Sisuliselt tähendas 1957. aastal Harkusse asutatud eksperimentaalbioloogia instituut J. Eichfeldile isikliku uurimisbaasi rajamist. Täiskoormusega asus J. Eichfeld instituudis tööle 1969. aasta märtsis, kui pensioneerunud akadeemia presidendile loodi instituudi juures vanema teadusliku töötaja-konsultandi koht geneetika sektori juures.⁶⁸⁴ Sel kohal töötas J. Eichfeld kuni 1986. aasta juunini.

J. Eichfeldi tegevusega põllumajanduse alal seostub ka tema suurim vastuolulisus — kaldumine lõssenkismi. Ilmselt pidas J. Eichfeld teooriast olulisemaks eksperimenti (mida kinnitab eksperimentaalbioloogia instituudi nimi). 1948. aasta üleliidulise põllumajandusteaduste akadeemia augustisessiooni järel ühines J. Eichfeld avalikult sordiaretaja Ivan Mitšurini järgija Trofim Lõssenko põhiseisukohtadega pärilikkuse küsimustes, mis eitasid geneetika saavutusi.⁶⁸⁵ Nii võttis ka Eesti NSV teaduste akadeemia üldkogu oma teaduslikul sessioonil 1948. aasta oktoobris, pärast J. Eichfeldi ettekannet, vastu T. Lõssenko õpetust toetava otsuse.⁶⁸⁶ See tähendas J. Eichfeldile võimalust olla riikliku poliitika

⁶⁸³ Eesti TA arhiiv 1-1-472. L. 218–219; Soomets, T. (koost.). Eesti NSV Teaduste Akadeemia süsteemi organisatsioon ja struktuur aastail 1946–1975. Ajalooteatmik. Eesti NSV Teaduste Akadeemia presiidium 1946–1975. Lk. 75–89.

⁶⁸⁴ Eesti TA arhiiv 1-5a-11. L. 52.

⁶⁸⁵ Vt Stoletov, V. N. jt. (toim.). Olukorrast bioloogiateaduses. V. I. Lenini nimelise Üleliidulise Põllumajandusteaduste Akadeemia sessiooni stenograafiline aruanne 31. juuli – 7. august 1948. a. Tartu: RK Teaduslik Kirjastus, 1948. Lk. 6–40; Lõssenko, T. Olukorrast bioloogiateaduses. Ettekanne V. I. Lenini nimelise Üleliidulise Põllumajandusteaduste Akadeemia istungil. – Eesti Põllumajandus. 1948. Nr. 8. Lk. 445–466.

⁶⁸⁶ Eesti TA arhiiv 1-1-58. L. 334–336.

laineharjal ning saada vahendeid oma uurimisbaaside väljakujundamiseks,⁶⁸⁷ teistsalt aga teenis ta pseudoteaduse toetamisega ära eesti bioloogide, looduskaitsetajate, sordiaretajate ja põllumajandusteadlaste õigustatud halvakspanu, sest nende uurimistöö vabadus ja teaduslik siirus kannatas ametlikult kuni 1966. aastani, mil partei lõssenkismist taganes.⁶⁸⁸

---

⁶⁸⁷ ERAF 6202-4-10. L. 39–40.

⁶⁸⁸ Kalling, K. Stalinlikud pseudoteadused põllumajanduse taustategureina. – Eesti Põllumajandusmuuseumi Aastaraamat. 2007. Kd. 1. Lk. 114.

AKADEEMIA ARENG JA TEGEVUS 1968–1985

AKADEEMIA 1969. AASTA PÕHIKIRI

1960. aastad olid akadeemia arengus iseäralised selle poolest, et kõnesoleval kümnendil võeti vastu tervelt kolm Eesti NSV teaduste akadeemia põhikirja. Neist viimane kinnitati Eesti NSV ministrite nõukogus 24. jaanuaril 1969.

1969. aasta põhikiri oli suuresti sarnane 1964. aastal heakskiidetud põhikirjale, säilitades NSV Liidu teaduste akadeemia presiidiumi kontrolli akadeemia tegevuse üle. Vaid mõnel uue põhikirja punktil oli põhimõtteline tähtsus akadeemia jaoks. Need puudutasid eelkõige akadeemikute valimise korda, mis stabiilsetes oludes vajab üha täpsemat reglementi. Teisalt tundub, et uute liikmete valimine tekitas üha enam vastuolusid ning just selle ajaga seostus akadeemia korrespondentliikme staatuse muutumine „poolakadeemikuks”. Nimelt ei valitud 1969. aastast kuni 1989. aastani Eestis akadeemikuks mitte ühtegi isikut ilma korrespondentliikme staatust läbimata. Selline olukord tähendas akadeemiku staatusesse pääsevate teadlaste ringi kahanemist ja tugevamat konkurentsi väljakuulutatavate erialade vahel. Valimiste toimumise täpne kord pidi sätestatama põhikirjavälises „Eesti NSV Teaduste Akadeemia valimismäärustikus”, mille pidi kinnitama üldkogu. Tõenäoliselt tehti seda sel põhjusel, et lihtsam oleks valimiste reglementi muuta ilma põhikirja muutmise pika kadaliiputa. Akadeemia liikmete kandidaatide nimetamiseks pidi osakonna koosolekul olema kohal vähemalt 2/3 selle koosseisust. Seejuures oli ära kadunud tingimus, et nimestikku ei arvata väliskomandeeringus olevaid akadeemia liikmeid ning neid, kes tervislikel põhjustel ei saanud presiidiumi otsusel hääletamisest osa võtta. Valituks osutus osakonnas seejuures kandidaat, kes sai üle poole osakonna nimestikulisse koosseisu kantud akadeemikute häältest.⁶⁸⁹

Samas lihtsustus uue põhikirja alusel akadeemia liikmete ülemineku kord teise osakonda. Enne võis akadeemik töötada küll mitmes osakonnas, kuid ta oli kinnistatud osakonna juurde, mille koosseisu ta valiti. 1969. aasta põhikiri nägi aga ette võimaluse liikuda ühe osakonna koosseisust teise. Selleks oli vajalik saada salajasel hääletusel üle poole selle osakonna liikmete häältest.

⁶⁸⁹ Eesti NSV Teaduste Akadeemia põhikiri. – Eesti NSV Teataja. Tallinn, 1969. Nr. 9. Lk. 8.

ÜLDISI JOONI AKADEEMIA ARENGUS

1970. ja 1980. aastaid NSV Liidus iseloomustas inimeste elujärje paranemine. Riigil oli rohkem (nafta)raha ja see võimaldas erinevate eluvaldkondade ekstensiivset kasvu kõikides liiduvabariikides. Samas leidis aset kõikide rahvamajanduse valdkondade tsentraliseerimine ja allutamine taas keskvõimu kontrollile. See pärssis kohalikku aktiivsust. N. Hruštšovi edu ja reformide üks võtmetegureid taandus. Jõudu kogus stagnatsiooniperiood, mida iseloomustas ressursside sagedane mittesihipärane kasutamine, voluntarism nii riigi kui selle allüksuste tasandil, eriti aga printsiibitu kaasaminek võimude tegevusega.

Sellised arengud mõjutasid otseselt Eesti NSV teaduste akadeemia tegevust 1960. aastate lõpust kuni 1985. aastani. Akadeemia allutamine NSV Liidu teaduste akadeemia presiidiumi üldjuhtimisele juba leidis käsitlemist. Alanud ideoloogilise surutise ajal ei pruukinud teaduse edenemine alati paigal tammuda, kuid seisak toimus arengu jaoks oluliste strateegiliste küsimuste lahendamisel. Üha enam mõisteti ära kasutada keskvõimu poliitilisi otsuseid. Nendega tuli kohaneda, sest parteiliste otsustega käisid kaasas teadusrahad. Viimaste kasutamine ei pruukinud olla enam sisulist eesmärki täitev tegevus, vaid see rakendus akadeemia ekstensiivarengu teenistusse. Selle tulemusel hakkas akadeemia süsteem Eestis järjepidevalt suurenema ja süvenes parallelism, millele seni sageli oli tähelepanu juhitud kui negatiivsele nähtusele.

1970. aastal töötas akadeemia süsteemis kokku 2606 töötajat (teadusasutustes 2055). Neist 719 olid teaduslikel töökohtadel (38 teaduste doktorit ja 339 teaduste kandidaati), 52% teadustöötajatest oli teaduskraadiga.⁶⁹⁰

1. jaanuari 1978. aasta seisuga oli akadeemia süsteemis 25 teadus-organisatsioonilist, administratiiv-majanduslikku ja kollegiaalset organit, neli ajakirja, 11 instituuti, botaanikaaed ning kolm teaduslikku seltsi. Kokku töötas akadeemias 3996 inimest, teadustöötajaid oli 1012.⁶⁹¹ Koosseisult oli suurim teaduseriala akadeemias bioloogia (kaasa arvatud molekulaarbioloogia). Selles valdkonnas tegutsenud inimeste arv moodustas 23% süsteemi riigielarvelisest töötajaskonnast.⁶⁹² Teistest erialadest olid akadeemia süsteemis esindatud mehaanikud ja küberneetikud (16%), füüsikud (13%) ja keemikud (11,4%). Isemajandavaid üksusi juurde arvestades oli keemikuid, füüsikuid ja mehaanikuid kokku akadeemias siiski kõige enam.⁶⁹³

⁶⁹⁰ Академия наук Эстонской ССР. Отчет о научной и научно-организационной деятельности за 1969 г. Таллин: Академия наук ССР, 1970. С. 98.

⁶⁹¹ Eesti TA arhiiv 1-1-1845. L. 116–117.

⁶⁹² „Kõrgemalt poolt” biolooge kritiseeriti – nende töö rakenduslik väärtus olevat väike, sest nad ei panusta piisavalt põllumajanduse arengusse (Eesti TA arhiiv 1-1-1846. L. 25–26).

⁶⁹³ Eesti TA arhiiv 1-1-1846. L. 31.

1985. aastal töötas akadeemia süsteemis juba 4456 inimest, neist teadusametustes 2742. Teadustöötajaid oli 1153 (96 teaduste doktorit ja 633 kandidaati), mis tähendas, et 63,2% teadlastest oli teaduskraadiga.⁶⁹⁴ Jätkuvalt oli probleemiks kaadri suur voolavus nii teadustöötajate kui abipersonali hulgas. 1970. aastal lahkus või vallandati akadeemiast kokku 240 inimest, kusjuures neist 198 olid seotud teadustöö ja selle korraldamisega.⁶⁹⁵ 1980. aastal vallandati akadeemiast 170 ning 1981. aastal 154 inimest.⁶⁹⁶

Millistes struktuurides töötasid kõik ülejäänud akadeemia süsteemi kuuluvad inimesed (1970. aastal vastavalt 551 ja 1985. aastal 1714 töötajat)? Arvukalt töökohti oli akadeemia juurde tekkinud 1970. aastate algul loodud erinevates spetsiaalsetes konstrueerimisbüroodes ja isemajandavates ettevõtetes (akadeemialt nõuti igal aastal üha rohkem lepinguliste tööde mahtude suurendamist omavahendite teenimiseks), ühisfirmades, koordineerimisbüroodes, teaduslik-abiotstarbelistes ja rakenduslikes ning hiljem ka agrotööstuskoondise ettevõtetes. Mainitud institutsioonid pidanuks tegelema teadussaavutuste rakendamisega rahvamajandusse ühel või teisel moel, mis oli akadeemia peamiseks ülesandeks alates 1946. aastast. Selliste ülesannete lahendamiseks loodi mitmeid üleliidulisi ja isegi rahvusvahelisi koostööprojekte nagu kompleksprobleemi „Fotosüntees” komisjon (1969), teadusotstarbelise aparadiehituse komisjon (1970) ning ekspertiisikomisjon (1973). Palju töötajaid nõudis ka akadeemia raamatukogu ning kantselei. Akadeemia juures tegutsevad komisjonid ja nõukogud vajasisid samuti isikkoosseise. Nii rajati 1970. aastatel akadeemia juurde NSV Liidu filosoofia seltsi Eesti osakond (1973), vabariiklik sotsioloogia koordineerimise nõukogu (1974), majandusprobleemide vabariiklik nõukogu (1974), vabariiklik loodus- ja ühiskonnateaduste koordineerimise nõukogu (1975), Läänemere ja sisevete uuringute nõukogu (1977), vene keele alaste uuringute vabariiklik koordineerimise nõukogu (1977) ja mitmeid akadeemia osakondade probleemkomisjone (näiteks skandinavistika alaste uurimiste probleemkomisjon, geneetika ja selektsiooni probleemkomisjon).⁶⁹⁷ 1977. aastal loetleti akadeemia juures kokku juba 29 probleemkomisjoni.⁶⁹⁸ 1979. aastal rajati akadeemia juurde võõrkeelte kateed

⁶⁹⁴ Академия наук Эстонской ССР. Отчет о научной и научно-организационной деятельности за 1985 г. Таллин: Академия наук ССР, 1986. С. 6.

⁶⁹⁵ Академия наук Эстонской ССР. Отчет о научной и научно-организационной деятельности за 1970 г. Таллин: Академия наук ССР, 1971. С. 98.

⁶⁹⁶ Академия наук Эстонской ССР. Отчет о научной и научно-организационной деятельности за 1981 г. Таллин: Академия наук ССР, 1982. С. 181.

⁶⁹⁷ Soomets, T. (koost.). Eesti NSV Teaduste Akadeemia süsteemi organisatsioon ja struktuur aastail 1946–1975. Ajalooteatmik. Eesti NSV Teaduste Akadeemia presiidium 1946–1975. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Teaduslik Keskariiv, 1989. Lk. 89–103.

⁶⁹⁸ Eesti TA arhiiv 1-1-1845. L. 181–182.

der.⁶⁹⁹ 1976. aastal asutas akadeemia K. E. v. Baeri nimelise teaduspreemia ning 1982. aastal Eesti NSV teaduste akadeemia ning P. Kogermani mälestusmedalid vastavalt Tallinna polütehnilise instituudi ja Tartu ülikooli üliõpilaste teadustööde premeerimiseks.

Alates 1970. aastatest paranes oluliselt akadeemia varustatus ruumidega. Ehitati uusi kortereid teadlastele, teadushooneid, laboreid ja konstrueerimisbüroosid. Lisaks valmis keemilise ja bioloogilise füüsika instituudi hoone ja lõpetati Tõravere observatooriumi kompleksi ehitus. Muretseti uut sisseseadet ja uurimistehnikat (uurimislaevad Aju-Dag (1979) ja Arnold Veimer (1984)). Oli ka väga lennukaid, utoopilisigi plaane. Seoses K. E. v. Baeri 100. surma-aastapäeva tähistamisega 1976. aastal otsustati Moskvast taotleda vahendeid K. E. v. Baeri nimelise Tartu teadlaste maja ehitamiseks. Sinna oli ette nähtud konverentsisaal 400 inimesele, kohvik 50–100 ning klubi ja ühiselamu 100–150 külalisele. Maja valmimistähtjaks plaaniti 1976. aastat.⁷⁰⁰ Samas andis stagnatsiooni akadeemias tunnistust seegi, et presiidiumi koosolekutel arutleti selle üle, milliste akadeemikute mälestust võiks jäädvustada Lasnamäe tänavanimedes.⁷⁰¹

1970. aastatel püüti akadeemias aktiivsemalt tegeleda kirjastustegevusega ning avaldada mitte vaid kitsale ringkonnale määratud kogumikke, vaid ka laiemale lugejaskonnale huvitavaid terviklikke populaarteaduslikke raamatuid. Samas asutati spetsiifilisi ajakirju. Nii hakkas 1984. aastal keemia instituudi juures koostöös NSV Liidu teaduste akadeemiaga ilmuma põlevkivi ajakiri *Горючие сланцы (Oil Shale)*, milles avaldati töid nii inglise kui vene keeles. Tihenesid välissidemed sotsialistlike ja kapitalistlike riikidega. 1970. aastatel külastas akadeemiat aastas 500 kuni 1000 välismaa teadlast. Eestist käis välismaal 100–200 nende kolleegi. Aja jooksul vastavad arvud veidi kasvasid. Enamasti viibisid välismaalased akadeemias ja meie teadlased välismaal seoses konverentsidega.

1970. aastatest alates olid akadeemia teadusteemad erinevalt 1950. aastate teisest poolest ja 1960. aastatest üha rohkem seotud kohalike ressursside ja kultuuri ning ajaloo uurimisega.

Kommunistliku partei roll akadeemia arengus oli 1970. aastatel ja 1980. aastate esimesel poolel jätkuvalt suur, kuid võrreldes varasemate aegade ei kasutatud enam jõulisi võtteid oma eesmärkide realiseerimiseks. Hooberid inimeste mõjutamiseks oli nüüd hoopis rohkem, põhjuseks inimeste koha-

⁶⁹⁹ Академия наук Эстонской ССР. Отчет о научной и научно-организационной деятельности за 1979 г. Таллин: Академия наук ССР, 1980. С. 216.

⁷⁰⁰ Tammiksaar, E. Kuidas sündis Tartu Baeri maja (muuseum). – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. 2001. Kd. XXXI. Lk. 194.

⁷⁰¹ Eesti TA arhiiv 1-1-1845. L. 23.

nemine nõukogude reaalsusega – defitsiitsete artiklite (korterid, välismaareisid, puhkusetuusikud, autoostu load jms) jagamine andis võimudele piisavalt hoo- basid inimestega manipuleerimiseks. Sellistes oludes suurenes parteilaste arv. Samas devalveerus materiaalsetel põhjustel kommunistlikusse parteisse astunute tõttu parteisse kuulumise väärtus. Parteisse kuulumisest kujunes kohustuslik aste karjääriredelil. Kui 1971. aasta algul oli parteis 178 akadeemia teadustöötajat,⁷⁰² siis 1979. aasta alguses 249 (kogu akadeemia süsteemi 4087 töötajast oli partei- lasi 480).⁷⁰³ Koostöö toimus ilmselt ka riikliku julgeoleku struktuuridega. Aka- deemias esindas neid presiidiumi esimene osakond. Usutavasti jäi julgeoleku- organite usaldusisikute osa akadeemias töötavate teadlaste seas aga siiski mar- ginaalseks.⁷⁰⁴

Oma retoorikas püüdis partei kontrollida instituutide ja töötajate töö efek- tiivsust, töödistsipliini, eelarve kasutamise sihipärasust, lepinguliste tööde mahtu, transpordi kasutamise sihipärasust ning tööohutust.⁷⁰⁵ Jätakuvalt huvitas parteid teaduse rakendatavus rahvamajanduses,⁷⁰⁶ sest just selle eesmärgi saavutamiseks tõsteti aasta-aastalt akadeemia eelarve mahtu. Et olla kindel sihtide saavuta- misel, püüdis partei kontrollida instituutide juhtkondi. Nii kirjutati 1972. aasta detsembris valminud akadeemia tegevuse aruandes, et füüsika, astrofüüsika ja atmosfäärifüüsika, küberneetika ning keemia instituudis olevat parteiline kont- roll instituudi juhtkonna üle piisav ja see tagavat rakenduslike uuringute piisavas mahus läbiviimise nendes instituutides.⁷⁰⁷ See annab tunnistust sellest, et kom- munistliku partei roll akadeemia instituutide töö kureerimisel oli nihkunud töö sisusse tungimisel pigem riiklik-poliitilise huvi esindamisele. Teaduse ideologi- seeritus asendus politiseeritusega.

AKADEEMIA TEGEVUS 1968–1985

1968. aasta algul saadeti J. Eichfeld akadeemia presidendi kohalt piduli- kult pensionile. Uueks presidendiks valiti Eesti NSV ministrite nõukogu esimehe asetäitja ameti maha pannud A. Veimer. Asepresidentideks valiti N. Alumäe ja

⁷⁰² Академия наук Эстонской ССР. Отчет о научной и научно-организационной деятельности за 1970 г. Таллин: Академия наук ССР, 1971. С. 146.

⁷⁰³ Академия наук Эстонской ССР. Отчет о научной и научно-организационной деятельности за 1978 г. Таллин: Академия наук ССР, 1979. С. 232.

⁷⁰⁴ Jürjo, I. Nõukogude luure ja teaduse suhetest Eestis ning Baltimaades nõukogude perioodil. – Luuramisi. Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil. Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 1999. Lk. 171–177.

⁷⁰⁵ ERAF 1-17-105. L. 9–11.

⁷⁰⁶ Vt ERAF 1-12-218. L. 14.

⁷⁰⁷ ERAF 1-12-218. L. 14.

Arnold Veimer

Akadeemia president 1968–1973

K. Rebane, akadeemik-sekretäriks aga V. Maamägi. I osakonna akadeemik-sekretäriks kinnitati I. Öpik, II osakonna akadeemik-sekretäriks O. Kirret ning III osakonna akadeemik-sekretäriks E. Päll. Presiidiumi liikmeteks valiti edasi A. Kipper ja A. Pung ning uueks liikmeks G. Naan.

Presiidium kehtestas 1968. aasta aprillis oma sisemise töökorra. Selle kohaselt tegeles president rahaliste küsimuste, kapitaalehituse ja materiaaltehnilise varustamise, eritöö ning tsiviilkaitse korraldamisega. Asepresident K. Rebane vastutas teadusliku töö ning teine asepresident N. Alumäe teadusliku kaadri ettevalmistamise, informatsiooniteenistuse, kirjastustegevuse ja elukondlike küsimuste korraldamise eest. Presiidiumi akadeemik-sekretäri ülesandeks oli tegeleda kaadri, välissuhete, üldiste organisatsioonide (üldkogu istungjärkude, presiidiumi istungite jne ettevalmistamine), varade valitsemise ja arhiivinduse korrashoidmise küsimustega. III osakonna akadeemik-sekretär pidi lisaks oma põhilistele tökohustustele vastutama raamatukogu töö eest. Presiidiumi liige

G. Naan oli vastutav akadeemia toimetuse- ja kirjastusnõukogu töö eest ning A. Pung pidi koordineerima akadeemia tegevust vabariigis tegutsevate bioloogilise ja põllumajandusliku suunaga uurimisasutustega.⁷⁰⁸

Uus presiidium pidas vajalikuks muuta akadeemia osakondade ja institutide tüüpõhimääruisi, sest 1967. aastal oli NSV Liidu ministrite nõukogu kehtestanud aktid, mis laiendasid uurimisinstituutide juhtide õigusi. Nende määruste kehtestamiseks otsustati eeskujuga võtta NSV Liidu teaduste akadeemia üldkogu poolt 1968. aasta märtsis täiendatud institutide põhimäärusest ning Kirgiisi NSV teaduste akadeemia vastavatest dokumentidest.⁷⁰⁹

Kiiret otsustamist vajav valdkond oli akadeemia osakondade struktuur. Nimelt olid osakonnad arenenud väga ebaproportsionaalselt. 1968. aasta oktoobrist olid akadeemias järgmised osakonnad: füüsika-matemaatika ja tehnikateaduse osakond (I), keemia-, geoloogia ja bioloogiateaduste osakond (II) ning ühiskonnateaduste osakond (III). Kõige suurem oli I ja väiksem II osakond. Viimasele asjaolule juhtis juba 1964. aastal tähelepanu II osakonna akadeemik-sekretär H. Haberman. Sellegipoolest ei lisandunud sinna osakonda uusi liikmeid ei 1964. ega ka 1967. aasta valimistel. Lisaks ei valitud akadeemia koosseisu enam meditsiini- ja põllumajandusteadlasi, kuna need valdkonnad viidi akadeemiast välja vastavate ministriumide alluvusse. Selleks, et II osakonnas akadeemikute arvu tõsta, otsustati keemiaga seotud erialad üle viia II osakonna koosseisu. Nendele, kes selle otsusega rahul ei olnud, võimaldati 1969. aasta põhikirjaga üleminekut mõne teise osakonna koosseisu.

Uus presiidium püüdis tõhustada aspirantuuri toimimist, sest vaatamata aspirantuuri 20-aastasele tegevusele oli kaadriprobleem akadeemias jätkuvalt terav. Aspirantuuri edukusele mõjus halvasti eelkõige institutide ekstensiivareng. Just selle tulemusel jäid dissertatsioonid kaitsmata, sest töökoht oli niigi kindel.⁷¹⁰ Lisaks ei töötanud aspirantuuri lõpetanud sageli õpitud erialal ja selles struktuuriüksuses, mille juures nad kraadi kaitsesid. Ka ei suutnud teadustöös akadeemia üldjuhtimisele allutatud Eesti kõrgkoolid hinnata oma kaadrivajadust, mis tegi akadeemiale keeruliseks perspektiivplaanide koostamise omaenda vajaduste rahuldamiseks.

Soovida jättis aspirantide võõrkeelte oskus, mille parandamiseks pidas akadeemia president K. Rebane oluliseks võõrkeelte kateedri loomist akadeemia juurde. See tähendas, et akadeemia ei pidanud ülikoolide taset võõrkeelte alal kõrgeks ja asus nendega konkureerima. Konkurents inimeste pärast kasvas

⁷⁰⁸ Eesti TA arhiiv 1-1-1551. L. 134; 1-1-1552. L. 28–29.

⁷⁰⁹ Eesti TA arhiiv 1-1-1551. L. 164.

⁷¹⁰ ERAF 1-17-105. L. 3.

ka kõrgkoolide suunalt, kus üha enam tegeldi akadeemia juhendamisel teadustöö arendamisega. Akadeemia president pidi tunnistama, et akadeemia koostöö Eesti kõrgkoolidega jättis soovida, iseloomustades neid suhteid „segase vahekorranä”.⁷¹¹ Siiski tehti ka koostööd. Nii rajas akadeemia füüsika instituudile kvalifitseeritud teaduskaadri saamiseks 1976. aastal Tartu ülikooli juurde tahke keha füüsika kateedri. Tehti ettevalmistusi molekulaarbioloogia üheskoos arendamiseks.⁷¹²

Kaadriküsimuse lahendamiseks tekkis akadeemia presiidiumis mõtte alustada andekate inimeste otsimist Eesti teadussüsteemi juba keskkoolist. Tehti ettepanek rajada keskkoolide juurde teadlaste juhendamisel tegutsevad õpilasingid. 1980. aastate teisel poolel rajati akadeemia presiidiumi juurde isegi spetsiaalne noorte teadlaste ja spetsialistide komisjon. Presiidiumis leiti, et üldhariduskoole tuleks diferentseerida õpilaste võimekuse järgi ning nad tuleks jaotada taseme järgi erinevatesse intensiivsuskategooriatesse.⁷¹³

Teadustöö prioriteetide osas sai akadeemia uus presiidium olulist tuge 1968. aasta septembris NLKP keskkomitee ja NSV Liidu ministrite nõukogu poolt vastuvõetud ühismäärusest, mis kinnitati EKP keskkomitees ja Eesti NSV ministrite nõukogus 1969. aasta algul. Selles rõhutati teadusorganisatsioonide töö efektiivsuse tõstmise vajadust ja nõuti teaduse ja tehnika saavutuste kiiremat juurutamist rahvamajandusse.

1972. aasta lõpul ja 1973. aasta algul kontrollis NSV Liidu ministrite nõukogu teaduse ja tehnika riiklik komitee 1968. aasta määruse täitmist Eesti NSV teaduste akadeemias. Kontrolli tulemused olid akadeemiale positiivsed. Nimelt selgus, et akadeemia teadlased olid olnud aktiivsed nii raadios ja televisioonis esinemisel (üle 400 korra), populaarteaduslike ettekannete (3 500) pidamisel kui ka populaarteaduslike artiklite (1 200) ja raamatute kirjutamisel (250). Rohkem kui 40 akadeemia süsteemi teadlast töötasid õppejõududena vabariigi kõrgkoolides. Akadeemia füüsika, keemia ja küberneetika instituudid olid teinud tõhusat koostööd erinevat laadi ettevõtetega nii põlevkivitööstuses, keemiatööstuses (pooljuhid ja vitamiinid), põllumajanduses (väetised), masinatööstuses (gaasialüsaatorid) kui ka informaatika alal (arvutite väljatöötamine). Majandusteadlased olid raporti kohaselt palju ära teinud tööstuse ja põllumajanduse planeerimise alal vabariigis. Lisaks olevat presiidium edukalt ära kuulnud 14 teadus- ja katsekonstrueerimisasutuse aruannet (1969–1972) ning õigeaegselt

⁷¹¹ Eesti TA arhiiv 1-1-1551. L. 111.

⁷¹² Академия наук Эстонской ССР. Отчет о научной и научно-организационной деятельности за 1976 г. Таллин: Академия наук ССР, 1977. С. 7.

⁷¹³ Eesti TA arhiiv 1-1-2210. L. 24.

atesteerinud oma töötajaid, mille tulemusel olevat paranenud töötajate vastustunne ja töödistsipliin.⁷¹⁴ Samas leiti, et mõningatel juhtudel oli instituutide eksperimentaal töö (patentide arv) tagasihoidlikum kui võinuks olla. See polnud komisjoni sõnul mitte niivõrd teadlaste probleem, kuivõrd oli tingitud kaasaegse teadusaparatuuri puudumisest akadeemias.⁷¹⁵

Komitee kritiseeris akadeemiat selle eest, et sel puudus kitsam spetsialiseerumisvaldkond ning et vähe tooteid jõudis välisurule. Ka ei pööratud komisjoni hinnangul eriti tähelepanu koostööle NSV Liidu loodeosa teiste piirkondadega. Märgiti, et akadeemia peaks tegema rohkem ühisprojekte NSV Liidu teiste teadusorganisatsioonidega tööstuse juhtimise automatiseeritud süsteemide loomisel, fosforiidi- ja põlevkivikarjäärade rekultiveerimisel, diktüoneemakilda kasutuselevõtmisel, looduskaitse küsimustes (eeskätt Läänemere kaitsel) ning vabariiklike loodus- ja ühiskonnateaduste alaste uuringute koordineerimise alal.⁷¹⁶

Parandamisväärset akadeemia instituutide tegevuses nähti intensiivsemas koostöös tööstusettevõtetega. Tehti ettepanek luua instituutide juurde projekteerimis- ja konstrueerimisbürood ning katsetöökojad, et teadustöö tulemused aitaksid edendada ettevõtetes tootmist. Instituutide direktoritel soovitati eelistada rakendusliku kallakuga teadlaste töölevõtmist fundamentaalteadlastele. Komisjon pidas vajalikuks suunata lepingulistest töödest laekuvat tulu rohkem kapitaalehitusse, teadustehnikasse ning personali motiveerimisse. Akadeemia juhtkonna tähelepanu juhiti sellele, et instituudid peaksid paremini prognoosima teaduslik-tehnilise progressi suunda, et reageerida rahvamajanduse arengu vajadustele.⁷¹⁷

Kontrollkomisjoni tegevuse tulemusel töötati välja akadeemia töösuunad aastaks 1976–1990. Neis rõhutati eelkõige vajadust jätkuvalt arendada kompleksprobleeme ja tegeleda looduskaitse küsimustega, osaleda aktiivselt teadustöö ja selle tulemuste rakendamise koordineerimisel ning teadusinstituutide materiaaltehnilise baasi tugevdamisel.⁷¹⁸

1978. aasta kevadel kontrollis akadeemiat NSV Liidu teaduste akadeemia järjekordne komisjon eesotsas majandusteadlase akadeemik Tigran Hatšaturoviga. Komisjoni ülesanne oli selgitada vabariigi teaduse võimalikke arengusuundi ning vahekorda fundamentaal- ja rakendusteaduste vahel.⁷¹⁹ Komisjon hindas kõrgelt akadeemia tegevust 1964. aastal kinnitatud prioriteetsetes teadus-

⁷¹⁴ ERAF 1-12-218. L. 2–3.

⁷¹⁵ ERAF 1-12-218. L. 3–4.

⁷¹⁶ ERAF 1-12-218. L. 15.

⁷¹⁷ ERAF 1-12-218. L. 15–16.

⁷¹⁸ ERAF 1-12-218. L. 3–4, 13.

⁷¹⁹ Eesti TA arhiiv 1-1-1846. L. 35–36.

valdkondades ning leidis, et paljud seatud ülesanded olid täidetud ning kõiki teadussuundi oli ka oluliselt edasi arendatud (eriti fundamentaaluuringute valdas). Teaduskoolkondade loojatena tunnustati K. Rebase, T. Luštšiku, B. Tamme, E. Tõugu, N. Alumäe ja tehnikateadlase Uno Niguli panust. Rakendusuuringute puhul rõhutati nende mastaapsust, kuid märgiti, et nad sisaldasid vastuolusid maavarade kasutamise osas tingituna ametkondlikest erihuvideist.⁷²⁰ Komisjon leidis, et kompleksprogrammide rahastamisel pidanuks akadeemia presiidium olema aktiivsem, sest see vähendanuks instituutide uurimistöö killustatust.⁷²¹

Komisjoni aruanne märkis akadeemias valitsevat teravat teadusliku järelkasvu puudust. See tulenes komisjoni hinnangul akadeemia liiga laiaast uurimisvaldkondade spektrist, mis ei võimaldanud vabariigi kõrgkoolidel ega akadeemial rahuldada oma kaadri vajadusi ning sellest, et akadeemial puudus tihe side üleliiduliste teadusasutustega. Kaadriprobleemi lahendamiseks soovitas komisjon tuua spetsialiste väljastpoolt vabariiki, kuigi leidis, et see polnud lihtne. Nimelt puudus akadeemial sisetoodava tööjõu jaoks vajalik vaba elamispiind.⁷²² Seoses sellega pöördus NSV Liidu teaduste akadeemia presiidium 1978. aasta oktoobris Eesti NSV ministrite nõukogu poole palvega läbi vaadata akadeemia materiaaltehnilise baasi parandamise võimalused.⁷²³

Palju tähelepanu pööras komisjon teadusaparatuuri olukorrale akadeemias. Kiideti konstrueerimisbüroode initsiatiivi aparatuuri loomisel, kuid kritiseeriti nende isemajandavate üksuste soovi rahuldada eelkõige akadeemiast väljapoole jäävate asutuste tellimusi. See jättis teadlased sageli ootama. Seejärel ei pidanud komisjon otstarbekaks alustada akadeemia alluvuses katsetehaste loomist, et viia osa konstrueerimisbüroode toodangut seeriatootmisesse. Märgiti küll, et nii mõnigi konstrueerimisbüroode toode oleks välismaal edukas, kuid neid polnud võimalik patenteerida, sest osaliselt olid need kopeeritud välismaistelt eeskujudelt.

1978. aasta aprillis kiitis akadeemia presiidium heaks komisjoni aruande ja NSV Liidu teaduste akadeemia presiidiumile esitatavad „Ettepanekud Eesti NSV Teaduste Akadeemia teadustegevuse efektiivsuse tõstmiseks ja struktuuri täiustamiseks” ning võttis teadmiseks „Eesti NSV Teaduste Akadeemia teadustegevuse põhisuundade” projekti.

Peamiste teadussuundadena nähti akadeemias jätkuvalt neid teemasid, mis kinnitati NSV Liidu teaduste akadeemiaga koostöös juba 1964. aastal. Nendeks

⁷²⁰ Eesti TA arhiiv 1-1-1846. L. 41–44.

⁷²¹ Eesti TA arhiiv 1-1-1846. L. 50.

⁷²² Eesti TA arhiiv 1-1-1846. L. 45–46.

⁷²³ Академия наук Эстонской ССР. Отчет о научной и научно-организационной деятельности за 1978 год. Таллин: Академия наук Эстонской ССР, 1979. С. 4.

olid: tahke keha füüsika, keemiline füüsika, teoreetiline füüsika, küberneetika, teaduslik aparaadiehitus, orgaaniline süntees ja preparatiivne biokeemia, molekulaarbioloogia, põllumajandustoodangu tõstmise bioloogilised alused, astrofüüsika, atmosfäärifüüsika, geoloogia (maavarade ratsionaalne kasutamine, hüdrogeoloogia), biosfääri kompleksuuringud ja looduskaitse, energeetilised süsteemid ja energiamuundurid, majanduse funktsioneerimise optimeerimine ja sotsiaal-majandusliku arengu prognoosimine, vabariigi ühiskondliku arengu sotsiaalne ja õiguslik uurimine, eesti rahva ajalugu ja kultuur ning eesti ja teiste soome-ugri rahvaste filoloogia.⁷²⁴

K. Rebane märkis järgnevalt oma 1978. a üldkogu ettekandes, et akadeemia ei ole enam surve all ning kohustatud ilmtingimata tootmisse juurutama või leidma rahvamajanduslikku rakendust pisimalegi teadussaavutusele. Tema hinnangul oli saabunud uue kontseptsiooni aeg, mille kohaselt akadeemialt oodatavat enam soovitude andmist riiklikele planeerimis- ja projekteerimisorganisatsioonidele, näiteks kohalike maavarade kasutuselevõtmise ning sellega seotud loodushoiu küsimustes. Kokku kureeris akadeemia 1978. aasta seisuga 12 vabariiklikku ja üleliidulist programmi. Oluliselt oli akadeemias kasvanud lepinguliste tööde maht, mis veel 1960. aastatel oli tagasihoidlik, kuid nüüd takistas presidendi hinnangul juba teadustööd fundamentaalteadustes.⁷²⁵

Ekstensiivareng jätkus. Akadeemia üldkogu kiitis heaks keemilise ja bioloogilise füüsika ning filosoofia, sotsioloogia ja õiguse instituudi rajamise, mereuringute keskuse loomise ja selleks vajaliku uurimislava soetamise ning arvutuskeskuse loomise küberneetika instituudi juurde. Õigeks peeti isemajandavate akadeemia asutuste ja allüksuste arvu suurendamist (tehti ettepanek luua orgaanilise sünteesi ja biopreparaatide tehas) ja juba olemasolevate asutuste personali palga tõstmist.

Keemilise ja bioloogilise füüsika instituut alustas tööd 1980. aasta veebruaris. Tööd alustas ka keemia instituudi orgaanilise sünteesi ja biopreparaatide katsetehas, mis moodustati keemia instituudi tehnilise katsebaasi ja isemajandava eksperimentaaljaoskonna baasil. Patentide arvu suurendamiseks asutati akadeemia juurde spetsiaalne patentide komisjon ja keemia instituudi juurde patentide sektor.⁷²⁶ 1980. aastal liideti majanduse instituudiga NSV Liidu majandusmatemaatika keskinstituudi Eesti osakond. Akadeemia kavatses hakata tootma ka arvuteid (hilisem kooliarvuti Juku). Teaduslike teadmiste paremaks levitamiseks

⁷²⁴ Eesti TA arhiiv 1-1-1845. L. 13–14.

⁷²⁵ Eesti TA arhiiv 1-1-1846. L. 26–30.

⁷²⁶ Академия наук Эстонской ССР. Отчет о научной и научно-организационной деятельности за 1979 год. Таллин: Академия наук Эстонской ССР, 1980. С. 3–4.

otsustati laiendada akadeemia *Toimetiste* sarja. Lisaks sooviti töökvaliteedi ja kiiruse parandamiseks parteilt lisavahendeid, et valmis ehitada mitmed teadus-, puhke-, elamu-, toitlustus- ja raviobjektid (polikliinik akadeemia töötajaile).⁷²⁷

Kuni 1987. aastani töötas Eesti NSV teaduste akadeemia põhiliselt nende põhisuundade alusel, mis määrati kindlaks NSV Liidu teaduste akadeemia poolt 1978. aasta oktoobris ning kinnitati EKP keskkomitee ja Eesti NSV ministrite nõukogu poolt 1979. aasta suvel.⁷²⁸

AKADEEMIKUTE JA PRESIIDIUMI VALIMINE

Vaatamata sellele, et ideoloogiline surve akadeemiale oli 1960. aastate alguseks vähenenud, soovisid EKP keskkomitee büroo ja Eesti NSV ministrite nõukogu ikkagi lisada akadeemia liikmeskonda „kooskõlastatud” kandidaate, et kontrollida akadeemia tegevust. Dokumentaalseid tõendeid kandidaatide kooskõlastamise kohta ei ole, kuid on säilinud kirju, milles on sellest juttu, nagu ka pingetest, mis valitsesid akadeemikute ning korrespondentliikmete valimisel alates 1960. aastatest. Üheks selliseks allikaks on H. Kruusi kirjavahetus endise EK(b)P keskkomitee esimese sekretäri N. Karotammega.

H. Kruus soovis, et akadeemia presidendiks saaks N. Karotamm. Samas oli talle selge, et see polnud poliitilist olukorda arvestades võimalik. Seetõttu leidis H. Kruus, et N. Karotamm võiks esialgu kandideerida 1957. aastal välja kuulutatud korrespondentliikme kohale majandusteaduste alal⁷²⁹ ja kirjutas valmis vastava kirja.⁷³⁰ Niipea, kui H. Kruus aga kuulis, et sellele kohale esitati N. Karotamme endine kolleeg A. Veimer, jättis ta kirja saatmata. A. Veimer valiti 1957. aastal korrespondentliikmeks. Tookord mäletatavasti valiti akadeemia korraliseks liikmeks ka arheoloog H. Moora, keda H. Kruusi sõnul „/.../ ei õnnestunud 1946. a läbi viia Akadeemia koosseisu /.../”.⁷³¹

H. Kruusi mõte N. Karotamme Eestiga rohkem siduda aga jäi. 1965. aasta juulis kirjutatud kirjas H. Kruusile avaldas N. Karotamm ise soovi saada Eesti NSV teaduste akadeemia liikmeks. Ta kirjutas: „/.../ ma ei tee sellest Teie ees saladust, et mul ei oleks midagi selle vastu kui ENSV TA liikmed mind oma perre vastu võtavad. Te olete esimene, kellele ma seda ütlen (ja sedagi — sosinal kõrvasse)”.⁷³² H. Kruus soovis N. Karotamme valimisele kaasa aidata. Võimalus

⁷²⁷ Eesti TA arhiiv 1-1-1845. L. 9–12.

⁷²⁸ Eesti TA arhiiv 1-1-2124. L. 43.

⁷²⁹ Rahva Hää. Nr. 174. 25. juuli 1957.

⁷³⁰ Eesti TA arhiiv 55-1-511. L. 3–3p.

⁷³¹ Eesti TA arhiiv 55-1-511. L. 3.

⁷³² Eesti TA arhiiv 55-1-511. L. 19.

selleks avanes aga alles 1969. aastal. H. Kruus kirjutas 1968. aasta novembri algul N. Karotammele: „Teie küsimused on mul kogu aja sügavalt südames. Kõnelesin asjast jällegi A. Veimeriga. See oli oktoobri teise poole alguses. /.../ Ta arvas endiselt, et algne lähtekohaline raskuspunkt on ikkagi nüüdne „Valge maja” Lenini puisteel, kus Teie oma viimasel Tallinna külastusel käisite. Seal aga minnakse Teie kasuks ilma Moskva signaalita vaevalt liikuma. Ja ilma selleta leiduks vabariigis vaevalt vastavat asutust, mis Teie puhul läheks liikvele. Küsimuse peale, kas ta ise kui majandusteadlane, või jällegi Akadeemia Majanduse Instituut ei võtaks algatuse enda peale, andis ta põikleva vastuse. Mul jäi igatahes mulje, et ta omalt poolt seda ei tee ja ka Majanduse Instituuti selles suunas ei mõjasta. Ka H. Haberman, kes Teie asjus oli Veimeriga kõnelenud, oli saanud samasuguse mulje”.⁷³³

„Valge maja” vastuseis ei võimaldanudki N. Karotamme 1969. aastal akadeemikuks valida, kuigi 1968. aastal oli vaba kolm akadeemiku (surnud olid A. Kiur-Muratov, H. Moora ja J.-V. Veski) kohta.

Akadeemia presiidium otsustas 1968. aasta septembris need kohad täita.⁷³⁴ 21. mail 1969. aastal valis üldkogu akadeemikuks aga vaid senise korrespondentliikme A. Punga ja elektrotehnikateadlase Aleksander Voldeki ning korrespondentliikmeteks ajaloolase Juhan Kahki ja zooloog Kalju Paaveri. Nii jäi 1969. aastal akadeemias vabaks üks akadeemiku ja kümme korrespondentliikme kohta (8. juunil 1969. aastal suri A. Altma).

Samas kandis ka EKP keskkomitee ise ülalnimetatud akadeemia sessioonil kaotusi. H. Kruus kirjutas N. Karotammele 1969. aasta juulis: „Need [valimised] ei läinud sugugi mõnede meeste plaani järgi. Teile tuntud probleemist saadi kavaldamisega üle: kuulutati välja „tööstuse ökonomika”, ja mitte „põllumajanduse ökonomika”. Väljakuulutatud kohale ainsa kandidaadina esitatud dr [Eduard] Kull ei saanud siiski vajalikku häälteenamust. Üldse kukkus läbi „kooskõlastatud” kandidaatidest akadeemiku vakantsidele: A.[gu] Aarna (keemik Tallinna Polüt.[ehnilise] I.[nstituudi] rektor, vabariikliku Akadeemia korresp[ondent]liige), [Hugo] Raudsepp (samuti keemik, Tall.[inna] Polüt. [ehnilise] I.[nstituudi] professor), [Adolf] Mölder (Loomakasvatuse In[stituud]i direktor, BACXH⁷³⁵ korresp.[ondent] liige), korresp.[ondent] liikme vakantsile tuntud Paul Vihalem (kes oli sõjakas 1950. a mees, kukkus läbi nüüd 3-ndat korda)”.⁷³⁶

⁷³³ Eesti TA arhiiv 55-1-511. L. 32–33.

⁷³⁴ Eesti TA arhiiv 1-1-1552. L. 9–10.

⁷³⁵ Üleliiduline põllumajandusteaduste akadeemia – Всесоюзная Академия сельскохозяйственных наук.

⁷³⁶ Eesti TA arhiiv 55-1-511. L. 43–44.

Karl Rebane

Akadeemia president 1973–1990

30. märtsil 1972. aastal toimusid uued akadeemikute valimised. Vakantsed olid kaks korralise akadeemiku kohta (üks 1968. aastast, lisaks oli vahepeal surnud J. Vaabel) – valiti üks – senine korrespondentliige I. Öpik. Korrespondentliikmete kohti oli akadeemias lisaks I. Öpikust vabaks jäänud kohale 11 (kümme olid vabad 1969. aastast, surnud olid vahepeal Fr. Tuglas). Akadeemia korrespondentliikmeid kinnitati viis: Olaf Eisen (orgaaniline keemia), Arno Kõörna (majandus), E. Lippmaa (keemiline füüsika), Erast Parmasto (botaanika) ning Boris Tamm (küberneetika).

1973. aasta oktoobris valiti vastavalt põhikirjale ümber akadeemia president ja asepresidendid. Presidendiks valiti K. Rebane, ühe asepresidendina jätkas N. Alumäe, teiseks asepresidendiks kinnitati endine akadeemik-sekretär V. Maamägi. Akadeemik-sekretäriks valiti A. Kõörna. I osakonna akadeemik-sekretärina jätkas I. Öpik, II osakonna akadeemik-sekretäriks valiti E. Parmasto

ning III osakonna akadeemik-sekretäriks J. Kahk. Presiidiumi liikmeteks valis üldkogu G. Naani, A. Veimeri ning B. Tamme.

Uued korralised valimised toimusid 27. märtsil 1975. Vabu akadeemiku kohti oli kolm (üks 1972. aastast, vahepeal olid surnud F. Klement ja N. Tomson). Nendele kohtadele valiti senised korrespondentliikmed A. Kõörna, E. Lippmaa ja B. Tamm. Korrespondentliikmete kohti oli seega vaba üheksa (kuus 1972. aastast), valiti aga neli: Mihhail Bronštein (põllumajandusökonomika), Jaan Rebane (filosoofia), Hans-Voldemar Trass (botaanika ja ökoloogia) ning Mihkel Veiderma (anorgaaniline keemia).

30. märtsil 1977. aastal toimunud valimisteks oli vaba üks akadeemiku koht (surnud oli H. Kruus) ning kaheksa korrespondentliikme kohta (viis oli vaba 1975. aastast ja vahepeal olid surnud G. Kangro, H. Raudsepp ja J. Saat). Korrespondentliikmeid valiti seitse ning need kohad said: Hillar Aben (mehaanika), Vladimir Hižnjakov (füüsika), Juhan Peegel (filoloogia), Anto Raukas (geoloogia), Karl Siilivask (ajalugu), Helle Simm (hüdrobioloogia ja hüdrokeemia) ja Vello Tarmisto (majandusteadus). Sama aasta novembris valis üldkogu akadeemia presiidiumi uue koosseisu. Presidendina jätkas K. Rebane, asepresidendina V. Maamägi ning akadeemik-sekretärina A. Kõörna. Teiseks asepresidendiks valiti I. Öpik. Füüsika-matemaatika ja tehnikateaduste osakonna uueks akadeemik-sekretäriks kinnitati E. Lippmaa, keemia-, geoloogia- ja bioloogia-teaduste osakonna akadeemik-sekretärina jätkas E. Parmasto ning ühiskonnateaduste osakonnas J. Kahk. Presiidiumi liikmeteks valiti N. Alumäe, G. Naan, B. Tamm ja A. Raukas.

Järgmine uute akadeemikute valimine toimus juba 29. märtsil 1978. Vakantsed olid kolm akadeemiku kohta (üks 1977. aastast ja vahepeal olid surnud A. Voldek ja A. Veimer). Neile kohtadele valiti senised korrespondentliikmed L. Jürgenson (juba 1946. aastast!), J. Kahk ja K. Paaver. Vakantseid korrespondentliikme kohti oli viis (vahepeal oli surnud A. Vassar ja üks oli vakantne eelmistest valimistest), kohale valiti vaid üks – Viktor Palm (orgaaniline keemia).

Järgmised korralised akadeemikute valimised toimusid 3. aprillil 1981. aastal. Vakantseks oli jäänud üks akadeemiku koht (surnud oli N. Buzulukov). Korrespondentliikmete kohti oli neli ning nendele valiti Jaan Einasto (astrofüüsika), Raimund Hagelberg (majandusteadus), Huno Rätsep (eesti keel) ja Enn Tõugu (informaatika).

1982. aasta detsembris valis akadeemia üldkogu uue presiidiumi. Presidendina jätkas K. Rebane, asepresidendina I. Öpik ning teiseks asepresidendiks valiti senine akadeemik-sekretär A. Kõörna. Presiidiumi teaduslikuks peasekretäriks kinnitati R. Hagelberg. Osakondade akadeemik-sekretäradena jätkasid

J. Kahk ja E. Lippmaa. II osakonna akadeemik-sekretäriks valiti A. Raukas. Presiidiumi liikmeteks kinnitati N. Alumäe, V. Maamägi, G. Naan, K. Paaver, B. Tamm, O. Eisen ning E. Parmasto.

1983. aasta juunis toimusid järjekordsed akadeemikute valimised. Vabu korralise akadeemiku kohti oli kaks (üks 1981. aastast ja vahepeal oli surnud K. Orviku). Nendele kohtadele valiti senised korrespondentliikmed O. Eisen ja M. Veiderma,⁷³⁷ mis jättis vakantseks vaid kaks korrespondentliikme kohta. Akadeemia presiidiumil oli aga kandidaate enam ning 1982. aasta lõpul saatis K. Rebane EKP keskkomiteele kirja, milles teatas, et akadeemia taotles NSV Liidu teaduste akadeemia presiidiumilt juurde kolme korrespondentliikme kohta ning vastav nõusolek saadi. Seoses sellega palus akadeemia president EKP keskkomitee kooskõlastust sellele otsusele.⁷³⁸ Kooskõlastus tuli ning selle kinnitas omakorda ministrite nõukogu.⁷³⁹ Nende otsuste tulemusel tõsteti esimest korda pärast 1961. aastat akadeemikute arvu. Nüüd oli akadeemias 22 korralise akadeemiku ja 31 korrespondentliikme kohta. Nagu nähtub sellest kirjast, teavitas akadeemia president oma kirjas EKP keskkomiteed akadeemikute ja korrespondentliikmete kandidaatidest.

1983. aasta juunis oli võimalik valida viis korrespondentliiget. Valiti neli: Arvo Ots (energeetika), Dimitri Kaljo (geoloogia), Ülo Lille (biotehnoloogia) ja Aleksander Panksejev (NLKP ajalugu). Valimata jäid põlevkivienergeetikas Ilmar Mikk ja Lembit Vaik, biotehnoloogias Arvo Köstner, NLKP ajaloos Abe Liebman ja Olaf Kuuli ning NSV Liidu ajaloos Raimo Pullat, Herbert Ligi ja Helmut Piirimäe. Parteisse ei kuulunud eelnimetatuist seejuures Ü. Lille ja H. Piirimäe.

---

⁷³⁷ Akadeemikuks ei valitud O. Kirretit ning V. Palmi ja A. Aarnat.

⁷³⁸ ERAF 1-32-114. L. 71–75.

⁷³⁹ Eesti TA arhiiv 1-1-1981. L. 55.

AKADEEMIA AASTAIL 1985–1989

Akadeemia üldkogu võttis uue põhikirja vastu 13. detsembril 1984. aastal, Eesti NSV ministrite nõukogu kinnitas selle järgmise aasta 17. mail. NSV Liidu tegelikkus oli selleks ajaks võrreldes 1969. aastaga oluliselt muutunud. Keskvõim oli hakanud jälle rohkem otsustamisõigust kohalikule tasandile andma. Põhikirjas väljendus see selles, et Eesti NSV teaduste akadeemia üldjuhtimine läks jälle Eesti NSV ministrite nõukogule. NSV Liidu teaduste akadeemia presiidiumile jäi „teaduslik-metoodiline juhendamine”, akadeemia pidi edaspidi kooskõlastama NSV Liidu teaduste akadeemiaga oma instituutide ja allasutuste töösuunad ja välissidemete arendamise.⁷⁴⁰ Kuigi kadus nõue kooskõlastada teadusinstituutide direktorite kandidaate Moskvast, siis akadeemikute kandidaatide kooskõlastamise nõue jäi. Uute akadeemia liikmete kandidaatide esitamise kord aga täpsustus. Nii ei saanud kandidaate üles seada enam teadlaste grupid, vaid ainult erinevad organisatsioonid ning sedagi vaid oma teaduslike nõukogude, kolleegiumide või presiidiumide salajastel hääletustel tehtud otsustega.⁷⁴¹ Oluliselt täpsustati põhikirjas akadeemikute valimise relementi, mis nägi kandidaatide valimiseks ette kuni kolm vooru. Pikenes presiidiumi, akadeemia osakondade büroode ning teadusinstituutide direktorite volituste aeg neljalt aastalt viiele.⁷⁴² 1960. aastate põhikirjade peamisest kitsaskohast ülesaamisest annab tunnistust asjaolu, et uues põhikirjas enam ei sätestatud, et presiidiumisse reeglina ei valita akadeemikuid enam kui kaks korda.

Aastail 1985–1989 jätkus akadeemia ekstensiivne areng. 1. jaanuaril 1985. aastal töötas süsteemis 4410 inimest, neist 2698 teadusasutustes. Teadustöötajaid oli akadeemias 1110 (91 teaduste doktorit ja 611 kandidaati).⁷⁴³ 1989. aasta algul töötas akadeemia süsteemis 4446 inimest, neist teadusasutustes 2814 (teadustöötajaid oli 1312).⁷⁴⁴ Eesti NSV-s oli 1987. aastal 45 erineva ametkonna alluvuses kokku 97 teadus- või teadust teenindavat asutust ja nende allüksust. Neist 47 olid teadusasutused, millest omakorda 14 akadeemia asutused ja seitse kõrgkoolid. Akadeemias tegutses neli osakonda ja ühtekokku ligi 60 koordineerimisorganit (programmi- ja probleemnõukogud, probleemkomisjonid jt), mis akadeemia teadusliku peasekretäri R. Hagelbergi üldkogus 1987. aastal teh-

⁷⁴⁰ Eesti NSV Teataja. Tallinn, 03. 08. 1985. Nr. 24. Lk. 611, 612, 618.

⁷⁴¹ Eesti NSV Teataja. Tallinn, 03. 08. 1985. Nr. 24. Lk. 614.

⁷⁴² Eesti NSV Teataja. Tallinn, 03. 08. 1985. Nr. 24. Lk. 617.

⁷⁴³ Академии наук Эстонской ССР. Отчет о научной и научно-организационной деятельности за 1984 год. Таллин: Академия наук Эстонской ССР, 1985. С. 151–151.

⁷⁴⁴ Основные итоги научной и научно-организационной деятельности Академии наук Эстонии за 1989 г. Таллинн: Эстонская академия наук, 1990. С. 82.

tud ettekande põhjal olid pelgalt registreeriva ning formaalse iseloomuga, kus sisuline töö ja selle suunamine jätvat soovida. Praktiliselt üldse ei allunud akadeemia koordineerimisele harukondlikud teadusstruktuurid, nagu näiteks põllumajanduse küsimustega tegelenud agrotööstuskompleks.

Eesti NSV teaduste akadeemia uurimisfookus asetus uue põhikirjaga jälle Eestile, kusjuures olulisele kohale tõusid keskkonnaprobleemid. Põhikiri sätestas: „ENSV Teaduste Akadeemia eesmärk on: perspektiivsete teoreetiliste ja rakenduslike uuringute tegemine, mis on vahetult seotud vabariigi majandusliku ja sotsiaalse arenguga ning on suunatud teaduslik-tehnilise progressi kiirendamisele /.../; teaduslik-tehnilise progressi üldprobleemide uurimine seoses keskkonna seisundi ja inimese heaoluga; osavõtt keskkonna ja vabariigi kultuuripärandi kaitsest”.⁷⁴⁵ Teaduslik-tehnilise progressi kiirendamiseks rajati akadeemias 1985. aastal ka uus, IV – informaatika ja tehnilise füüsika osakond. Akadeemia paisumist kõikidesse Eesti teadusvaldkondadesse ning soovi neid kontrollida ja koordineerida tunnistab põhikirja punkt, mille kohaselt võis akadeemia oma institutute ja arvukate baaside, rakenduslike ettevõtete, asutuste jne kõrval „.../ vajaduse korral võtta endale ENSV Agrotööstuskoondise, Eesti NSV ministereeriumide, riiklike komiteede ja keskasutuste teadusliku uurimise asutuste ja konstrueerimisbüroode tegevuse teaduslik-metoodilise juhendamise, kui need asutused ja konstrueerimisbürood tegelevad fundamentaaluuringutega või uuringutega, millel on suur tähtsus teaduslik-tehnilise progressi seisukohast”.⁷⁴⁶

1985. aasta tähendas muudatuste algust Nõukogude Liidus. NLKP peasekretäri Mihhail Gorbatšovi eestvõttel algas NSV Liidus uutmine ehk *perestroika*, mille eesmärgiks oli reformida iganenud ja mittetoimivat süsteemi. Toonase akadeemia peasekretäri R. Hagelbergi sõnul tähendas muutuste aeg sagedasi „.../ NLKP kongresside ja keskkomitee pleenumite poolt vastu võetud otsuseid. Seal püstitati loosungilised ülesanded, mille täitmisel pidi olulise panuse andma teadus. Iga ülesande täitmiseks tuli koostada abinõude plaan, kaasates instituute ja teisi allüksusi. Otsuseid tuli nagu küllusesarvest, sisuline töö kaotas igasuguse mõistusepärasuse. /.../ Kokkuvõtva ülevaate väljapakutavatest „abinõudest” pidi Akadeemia tähtajaliselt (aega anti napilt) esitama EKP teaduse ja õppeasutuste osakonnale. Otsuse tähtajaliseks täitmiseks tulnuks segada teadlaste ja kogu juhtkonna tööd. /.../ Pean ütlema, et ka EKP Keskkomitee vastavas osakonnas oli siis juba asjalikke ja mõtlemaid asjaajamist korraldavaid ametnikke. Aste ülespoole leidis juba vastutavaid ametnikke, kes olid hakanud tegelikkusest aru saama. Abinõude plaanid pandi kokku ja rändasid edasi kõrgemale poole. Nii

⁷⁴⁵ Eesti NSV Teataja. Tallinn, 03. 08. 1985. Nr. 24. Lk. 611.

⁷⁴⁶ Eesti NSV Teataja. Tallinn, 03. 08. 1985. Nr. 24. Lk. 612.

said hundid söönuks ja lambad jäid terveks. Instituutides saadi jätkata asjalikku tööd”.⁷⁴⁷

Seega olukorras, kus küll püüti „uut moodi” edasi minna, formalism akadeemias pigem süvenes, paljusid asju tehti jätkuvalt seepärast, et nii nõuti. Formalismi leidis ka teadustöös. Nii hindas akadeemia presiidiumi parteiaktiiv ühel oma koosolekul, et akadeemia „.../ töö on kulgenud üldiselt väljakujunenud ja omaseks saanud stiilis ja rütmis ilma suuremate ebaõnnestumisteta”.⁷⁴⁸ Samas leidis president K. Rebane, et akadeemia osakondade plaanid on puudulikud, sisaldades enesestmõistetavad probleemipüstitusi, kuid mitte perspektiivikaid ja keerulisemaid uurimisvaldkondi, mis tegelikult uurimist edasi viiks.⁷⁴⁹ Seoses sellega leidis parteiaktiiv, et akadeemia juhtkonnal on vaja parandada töökollektiivi kui terviku tööstiili ja juhtimist, muuta „ajast ja arust” töö- ja palgakorraldust, parandada akadeemia arvutiseerimist ja tegeleda parema kaadrivaliku nimel elamuehituse ja teadlaste olmeprobleemide lahendamisega.⁷⁵⁰ Kuigi koosseisud suurenesid, kasvas kraadiga teadustöötajate osakaal visalt (neid oli veidi üle 60% teadustöötajate koguarvust).

Akadeemia otsustas veelgi laieneda. 1987. aastal kiideti heaks plaan, mis nägi ette koostöös Varssavi majandusnõukogu liikmesriikidega ehitada observatoorium Kesk-Aasia mägiipiirkonda. Kavatseti teaduslinnakute rajamist Tallinna ja Tartusse ning alusepanemist tervele reale instituutidele. Nendeks olid rakendusmatemaatika, ökoloogia ja mereuuringute (selle juurde oleks viidud ka Tallinna botaanikaed), mäenduse, mikrobioloogia, filosoofia, sotsioloogia ja õiguse ning etnokultuuri instituudid.⁷⁵¹

Laienemine ei olnud suurele ja konservatiivsele akadeemia süsteemile hea positsioon uutmisega kaasaminekuks. Akadeemia aruandesse ilmus mõiste *perestroika* alles 1987. aasta aruandes.⁷⁵² Võimalik, et akadeemias ei osatud hinnata alanud protsesside pöördumatust ja eeldati, et tegemist on järjekordse kampaniaga, mis varsti möödub. Eelnevat kogemust arvestades ei pruukinud see olla vale.

Akadeemia üldkogu 10. detsembri 1987. aasta istungil valiti akadeemia presidendiks uuesti K. Rebane.⁷⁵³ 1988. aastal algas tema 15. tööaasta presi-

⁷⁴⁷ Hagelberg, R. Elust ja endast. Esimesest Eesti Vabariigist teise Eesti Vabariiki. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2008. Lk. 159.

⁷⁴⁸ ERAF 6202-4-45. L. 116.

⁷⁴⁹ ERAF 6202-4-45. L. 111.

⁷⁵⁰ ERAF 6202-4-45. L. 117, 122.

⁷⁵¹ Eesti TA arhiiv 1-1-2131. L. 19.

⁷⁵² Академии наук Эстонской ССР. Отчет о научной и научно-организационной деятельности за 1987 год. Таллин: Академия наук Эстонской ССР, 1988. С. 3.

⁷⁵³ Академии наук Эстонской ССР. Отчет о научной и научно-организационной деятельности за 1987 год. С. 3.

dendina. 1987. aastal aga olukord tegelikult muutus. Nimelt valiti 1986. aastal NSV Liidu teaduste akadeemia presidendiks Guri Martšuk, kes alustas reformimist (juhtivkaadri noorendamist). Nii püüti tema initsiatiivil seada institutide sektorite juhtide vanusepiiranguks 65 aastat. Akadeemikutele sooviti aga kehtestada 75 aasta vanusepiirang valimisel akadeemia otsustuskogudesse. Tehti katse avada 75-aastaseks saanud akadeemikute arvel vakantsid uute akadeemikute valimiseks (vanusepiiri ületanud akadeemik säilitanuks küll oma tiitli ja privileegid).⁷⁵⁴ Teadust püüti uuendada ka rahastamise muutmise teel. Uus ilming oli sihtuuringute rahastamine ehk siis grantidel põhinev teaduspoliitika, millega püüti muuta seni vähe tulemusi andnud plaanimajanduslikku koordineerimist. 1988. aastal viidi grant-finantseerimise süsteem sisse ka Eesti NSV teaduste akadeemias.⁷⁵⁵

Veelgi olulisemalt hakkasid akadeemia elu mõjutama muutused Eesti ühiskonnas. Eelkõige seostusid need 1986. aasta lõpul alanud avalike diskussioonidega keskvõimu plaanide ümber alustada Põhja-Eestis fosforiidi kaevandamist. Esimest korda Eesti NSV ajaloo vältel tekkis tugev avalik arvamus.⁷⁵⁶ See seosutus aruteludega Eesti keskkonna probleemide ümber – teema, millega akadeemia oli lubanud oma 1985. aasta põhikirjas tegeleda. Akadeemia ei saanud sellest avalikust diskussioonist kõrvale jääda, sest mitmed akadeemikud (E. Lippmaa, E. Parmasto, A. Raukas, H. Trass, M. Veiderma) olid ühel või teisel moel seotud fosforiidi kaevandamise ning sellega seotud keskkonnateemaliste küsimustega. 1987. aasta kevadel peetud üldkogul arutati fosforiidi (mitte)kaevandamise küsimust, põhjustades palju emotsioone.⁷⁵⁷ Anti endale aru, et fosforiidivarud on sellised, et neid võiks kaevandada, kuid ammendav keskkonnaanalüüs kaevandamise toetamiseks puudus. Lähtudes viimasest asjaolust leidis üldkogu, et kaevandamisega ei saa veel alustada.⁷⁵⁸ Sisuliselt võttis üldkogu sellega äraootava positsiooni ühiskondliku arvamuse muutmise suhtes.

1987. aasta lõpukuudeks oli olukord muutunud ja siis võttis akadeemia presiidium vastu täiendused „Vabariiklikku kompleksprogrammi „Eesti NSV fosforiidimaardlate ratsionaalne kasutamine”” juurde, mis pidasid vajalikuks Kabalasse katsekaevandust mitte rajada.⁷⁵⁹ 14. novembril 1987. aastal peatas ka NSV Liidu ministrite nõukogu Eesti NSV-sse fosforiidikaevanduste projekteerimise.

⁷⁵⁴ Eesti TA arhiiv 1-1-2124. L. 54–56.

⁷⁵⁵ Eesti TA arhiiv 1-1-2207. L. 19-20.

⁷⁵⁶ Lauristin, M. Fosforiidisündroom ja avalikkuse areng. – Eesti Loodus. 1988. Nr. 7. Lk. 424–430; Nr. 8. Lk. 494–498.

⁷⁵⁷ Eesti TA arhiiv 1-1-2128. L. 284.

⁷⁵⁸ Aare, J. Fosforiidisõda 1971–1989. Tallinn: Kirilille Kirjastus. Lk. 141.

⁷⁵⁹ Eesti TA arhiiv 1-1-2131. L. 32, 54.

Murranguliseks aastaks akadeemia arengus kujunes 1988. aasta. Akadeemik U. Margna hinnangul oli see „/.../ läbi aegade Akadeemia kõige suurema ühiskondliku aktiivsuse periood.” Nii pidas üldkogu aasta algul Balti soojus- elektriijaama rekonstrueerimise projekti tehniliselt ja ökoloogiliselt vastuvõetamatuks; aasta keskel päris rahvakontrolli komiteelt aru Tallinna Uussadama ehitamise põhjendatuse ning selle ehitamise ökoloogiliste aspektide kohta; aasta lõpul sekkus aga juba suurde poliitikasse, leides, et NSV Liidu konstitutsiooni ja NSV Liidu rahvasaadikute valimise reglementi ei saa muuta ilma kohaliku võimu heakskiiduta ning selleks tulevat kokku kutsuda Eesti NSV ülemnõukogu erakorraline istungjärk. Samal ajal tehti ettepanek võtta vastu keeleseadus. Juhtivat rolli mängis akadeemia Eesti looduskaitse kontseptsiooni väljatöötamisel ja vastava seaduse vastuvõtmisel, vabariigi juhtimisskeemi muutmisel, võõndiaja kehtestamisel ja nn isemajandava Eesti projekti ekspertiisides.⁷⁶⁰ Akadeemia töötajate aktiivset poliitikas kaasalöömist alates 1987. aastast iseloomustas asjaolu, et viis akadeemikut (M. Bronštein, E. Lippmaa, V. Palm, K. Rebane, E. Tõugu) ja viis põhikohaga töötajat (Igor Gräzin, Jüri Kahn, Tiit Käbin, Ivar Raig, Vello Vare) valiti 1989. aasta märtsis NSV Liidu ülemnõukogu saadikuteks.

1989. aasta aprilli üldkogul, millel võeti vastu uus akadeemia põhikiri, hindas K. Rebane akadeemia võimet adekvaatselt reageerida ühiskonnas toimuvatele muutustele siiski aeglaseks. Sarnane oli ka peasekretär R. Hagelbergi hinnang olukorrale.⁷⁶¹ Akadeemia oli presidendi hinnangul saanud alates 1987. aastast palju õigustatud, kuid ka alusetut kriitikat, sest inimesed ei teadvat akadeemia tööst piisavalt palju. Lisaks leidis K. Rebane, et akadeemia reformimisega enne reaalse olukorra selgumist kiirustada ei maksa. Nimelt väljendati juba seisukohti, et sovetiseeritud akadeemia teadusmonopol tuleb murda ning õigus otsustada teaduskorralduse tuleb anda ülikoolidele.⁷⁶² R. Hagelberg tunnistas oma ettekandes, et akadeemia suhtes tehtud kriitika oli suuresti suunatud presiidiumile. Viimast süüdistati liigeses autoritaarsuses. Akadeemia uues põhikirjas kavatseti seda olukorda muuta, reageerimaks kiiremini muutustele ning võimaldamaks nendega kaasas käia. Üks olulisimaid küsimusi oli seejuures rahvusteaduste arendamine akadeemias, mis just 1988. aasta muutunud oludes muutus äärmiselt aktuaalseks.⁷⁶³ Palju tähelepanu tekitas akadeemias ka isemajandamise kontseptsioon (1987). Sellele reageeris akadeemia üldkogu pärast vaidlusi 16. novembril 1988. aastal, leides et Eesti NSV turumajandusele üleminek on vältimatu.⁷⁶⁴

⁷⁶⁰ Eesti TA arhiiv 1-1-2207. L. 32–33.

⁷⁶¹ Eesti TA arhiiv 1-1-2207. L. 33–34.

⁷⁶² Eesti TA arhiiv 1-1-2207. L. 21–22, 25.

⁷⁶³ Eesti TA arhiiv 1-1-2207. L. 29–30.

⁷⁶⁴ Eesti TA arhiiv 1-1-2207. L. 88–89.

Akadeemikute valimised toimusid aastail 1985–1989 kahel korral. 1986. a valimistel oli vakantseid akadeemiku kohti kaks (surnud olid A. Kipper ja K. Paaver). Akadeemikuid valiti kolm ning nendeks olid senised korrespondentliikmed M. Bronštein, J. Einasto ja E. Parmasto. See tõestab, et akadeemia pidi NSV Liidu teaduste akadeemia presiidiumilt juurde taotlema ühe akadeemiku koha. Korrespondentliikme kohti oli vakantseid seitse, valiti aga viis: Ülo Jaaksoo (informaatika), Arnold Koop (NSV Liidu ajalugu), Valdek Kulbach (mehaanika), Peeter Saari (füüsika) ja Gennadi Vainikko (matemaatika).

1987. aastal toimusid järjekordsed valimised. Sel hetkel oli vakantseid kohti kaks (surnud olid H. Haberman ja L. Jürgenson), kuid välja kuulutati seitse vakantsi, mis tähendas, et NSV Liidu teaduste akadeemia ja EKP keskkomitee andsid loa tõsta akadeemikute arvu.⁷⁶⁵ Sama aasta 25. novembril valiti akadeemia üldkogul akadeemikuks senised korrespondentliikmed H. Aben, R. Hagelberg, V. Hižnjakov, V. Palm, A. Raukas, E. Tõugu ning J. Rebane. Vabu korrespondentliikmete kohti oli seega kümme (kaks oli vabad 1986. aastast). Korrespondentliikmeid valiti kuus: Lembit Krumm (energeetika), Georg Liidja (füüsika), Artur Lind (geenitehnoloogia), Udo Margna (taimefüsioloogia), Andrus Pork (filosoofia) ja Richard Villems (biofüüsika). Valimata jäi aga korrespondentliige filoloogias. Sellele kohale olid esitatud Juri Lotman, Endel Nirk ja Valdek Pall. Ühiskonnateaduste osakonna üldkogul nimetati neist korrespondentliikme kandidaadiks V. Pall,⁷⁶⁶ kuid akadeemia üldkogul ei saanud ta vajalikku lihthäälteenamust.⁷⁶⁷

1987. aasta detsembris valiti uus akadeemia presiidium. Presidendina jätkas K. Rebane ja asepresidendina A. Kõörna. Teiseks asepresidendiks valiti M. Veiderma, presiidiumi teaduslikuks peasekretäriks R. Hagelberg. Osakondade akadeemiksekretäredeks kinnitati I osakonnas J. Einasto, II osakonnas A. Raukas, III osakonnas J. Kahk ning vastloodud informaatika ja tehnilise füüsika (IV) osakonnas E. Tõugu. Presiidiumi liikmeteks kinnitati E. Lippmaa, B. Tamm, U. Margna, A. Pork ja R. Villems.⁷⁶⁸

⁷⁶⁵ Eesti TA arhiiv 1-1-2126. L. 39.

21. aprillil vastu võetud sarnases otsuses puudus majandusteaduste korrespondentliikme koht ning vaidluse all oli küsimus, kas valida filoloog või ajaloolane (Eesti TA arhiiv 1-1-2129. L. 57).

⁷⁶⁶ Eesti TA arhiiv 1-1-2126. L. 46.

⁷⁶⁷ Eesti TA arhiiv 1-1-2125. L. 56.

⁷⁶⁸ Eesti TA arhiiv 1-1-2127. L. 97–98.

AKADEEMIA ARENG 1989–1997

AKADEEMIA 1989. AASTA PÕHIKIRI

1989. aasta aprilli üldkogul võeti vastu akadeemia uus põhikiri. Vähe on säilinud dokumentatsiooni, mis võimaldaks hinnata akadeemikute diskussioone akadeemia põhikirjade üle. 1989. aasta põhikirja ettevalmistamine on selles osas erandiks. Uue põhikirja ettevalmistamisele eelnes akadeemia üldkogu palve Eesti NSV ministrite nõukogule tühistada nõue, mille kohaselt akadeemia põhikiri saavutab juriidilise jõu alles pärast ministrite nõukogu kinnitust. 14. novembril 1988. aastal see luba saadi.⁷⁶⁹

Põhikirja otsustati muuta juba 1988. aasta üldkogul, eesmärgiga suurendada utmise olukorras akadeemia autonoomiat. Sooviti suuremat otsustusõigust uute instituutide asutamise küsimuses, akadeemia töökeele osas⁷⁷⁰ ning demokraatiat akadeemias endas teaduslikele ametikohtadele valimistel. Õigeks peeti taas-tada teadusasutuste töökollektiivide õigus esitada akadeemikute kandidaate.⁷⁷¹

Nende ning paljude teiste küsimuste lahendamiseks uues põhikirjas moodustati põhikirja komisjon. Enne põhikirja vastuvõtmist üldkogus sõna saanud komisjoni esimees E. Parmasto tutvustas lühidalt põhikirja ettevalmistamisega seotud küsimusi ning leidis, et uue põhikirja projektile instituutidest laekunud tagasisidet arvestades soovitakse akadeemia valitsemist demokratiseerida. Seda eesmärki järgides leidis komisjon, et presiidiumist ja osakonnabüroodest tuleb kujundada eeskätt kollegiaalsed juhtimisorganid. Komisjon soovitas ka loobuda instituutide ja osakondade tüüppõhimäärustest, et instituudid saaksid välja töötada endale sobivad põhimäärused (põhikirjad).⁷⁷² Viimast põhimõtet küll põhikirjas ei fikseeritud.

6. aprillil 1989. aastal kinnitas akadeemia üldkogu uue põhikirja. Et tege-mist oli üleminekuajaga, väljendas põhikiri kahetisi mõtteid. Akadeemia hakkas end pidama 1938. aastal asutatud Eesti teaduste akadeemia õigusjärglaseks, keh-tima jäi aga Eesti NSV riigivapi kujutisega pitsat. Edaspidi otsustas akadeemia

⁷⁶⁹ Eesti TA arhiiv 1-1-2207. L. 45.

G. Naan siiski soovitas põhikirja kardinaalsesse muutmisse suhtuda ettevaatusega. Nii jahutas ta indu tulla ära ministrite nõukogu üldjuhtimise alt ja hoiatas, et sel juhul jääb uus põhikiri kohus-tuslikuks ainult akadeemiaele ning ei seo ministrite nõukogu mingite kohustustega (Eesti TA arhiiv 1-1-2167. L. 92).

⁷⁷⁰ Eesti NSV teaduste akadeemia 1990. aasta trükitud tegevusaruanne ilmus esimest korda eesti keeles 1991. aastal (Eesti Teaduste Akadeemia aastaaruanne 1990. Tallinn: Eesti Teaduste Aka-deemia, 1991).

⁷⁷¹ Eesti TA arhiiv 1-1-2167. L. 82–83.

⁷⁷² Eesti TA arhiiv 1-1-2207. L. 54–55.

kinnitada oma põhikirja ilma ministrite nõukogu heakskiiduta, kuid oldi valmis jätkuvalt tegutsema Eesti NSV ministrite nõukogu üldjuhtimise all ning koordineerima oma tegevust NSV Liidu teaduste akadeemia presiidiumi juures asuva üleliidulise koordineerimisnõukoguga.⁷⁷³ Deklareeriti, et akadeemia trükised ei kuulu eeltsenseerimisele ja vastutust nende sisu eest kannavad autor ja akadeemia.⁷⁷⁴

Põhikirjast ilmneb, et akadeemia soovis edaspidigi hoida enda kontrolli all kogu teadustegevust Eesti territooriumil erinevate koordineerimisnõukogude ja komisjonide kaudu. Järeleandmiseks ajastu vaimule oli vaid see, et nüüdsest otsustati koordineerida teadustööd kahasse kõrgkoolidega, rajades „ühised instituut-kateedrid ja instituudid”. Samas sätestati, et nii ühiste instituut-kateedrite kui teaduslike väikeettevõtete ja firmade „/.../ asutamine, reorganiseerimine ja likvideerimine on Eesti Teaduste Akadeemia pädevuses”.⁷⁷⁵

Rahaliste vahendite laekumise osas oli akadeemia optimistlik. Nii sätestati põhikirjas et: „Vastavalt eesmärkidele Eesti Teaduste Akadeemia: loob Akadeemia töötajatele ja liikmetele soodsad tingimused nende teadustööks, erialaseks enesetäiendamiseks, suhtlemiseks teiste teadlastega sise- ja välismaal ja hoolitseb nende eluolu eest”.⁷⁷⁶ Majanduslikku abi lubati vajaduse ja võimaluse korral ka akadeemiaga seotud seltsidele ja komisjonidele. Uues põhikirjas kinnitati, et välismaal töötamise ajal on akadeemia teadlasel õigus saada palka või päevaraha ka akadeemia poolt. Akadeemia enda vahendid pidid aga laekuma järgnevalt: „Eesti Teaduste Akadeemia finantseerimine toimub Eesti NSV riigieelarvest ja teistest eraldistest. Viimasteks on: eraldised NSV Liidu Riiklikult Teaduse ja Tehnika Komiteelt ja NSV Liidu Teaduste Akadeemialt; sihtotstarbelised eraldised rahvusvaheliste ja üleliiduliste uurimisprojektide ja -programmide täitmiseks; eraldised asutustelt ja ettevõtetelt lepinguliste uurimistööde tegemiseks; eraldised osamaksudena väikeettevõtetelt; eraldised kohalikelt nõukogudelt; toetused ja annetused sponsoritelt”.⁷⁷⁷

Uues põhikirjas oli prioriteetseks uurimisülesandeks Eesti ja sellega seotud problemaatika, et uurida: „/.../ Eesti loodusressursse, nende ratsionaalset kasutamist ja kaitset, tootlikke jõudusid, eesti ja soome-ugri keeli, ajalugu ja ainelist ning vaimset kultuuri, samuti muid Eesti ja naabermaadega seotud probleeme”.⁷⁷⁸ Oluliseks töösuunaks muutus välissidemete arendamine iseseisvalt ning kohustus teavitada ühiskonda erinevatest riskidest, et ära hoida loo-

⁷⁷³ Eesti TA arhiiv 1-1-2190. L. 1.

⁷⁷⁴ Eesti TA arhiiv 1-1-2190. L. 8.

⁷⁷⁵ Eesti TA arhiiv 1-1-2190. L. 2, 3.

⁷⁷⁶ Eesti TA arhiiv 1-1-2190. L. 1.

⁷⁷⁷ Eesti TA arhiiv 1-1-2190. L. 4.

⁷⁷⁸ Eesti TA arhiiv 1-1-2190. L. 1.

duskatastroofe. Teadusülesannete praktilisele uurimisele pidid kaasa aitama kõik akadeemia töötajad, kaasa arvatud teadlastest presiidiumi liikmed ja instituutide direktorid. Viimastele tuli põhikirja kohaselt anda võimalus töötada administratiivsete kohustusteta kolm kuud juht- või peateaduri ametikohal.⁷⁷⁹

1989. aasta põhikiri kaotas akadeemia korrespondentliikme staatuse – neist, nagu ka senistest akadeemikutest said „akadeemia liikmed”.⁷⁸⁰ Akadeemiale võttis endale õiguse valida välisliikmeid. Erinevalt varasematest põhikirjadest, mille kohaselt tuli akadeemia liikmel oma teadusliku ja administratiivse tööga igati kaasa aidata NSV Liidu või Eesti NSV ülesehitamisele, väljendas nüüd akadeemia liikmeks valimine „/.../ Akadeemia kõrgeimat tunnustust isiku loominguulistele saavutustele”.⁷⁸¹ See tähendas, et akadeemia liikmeteks võisid saada seni akadeemiku staatusest ilma jäänud tunnustatud eesti teadlased, kuid ka kultuuritegelased, kes olid aidanud kaasa oma uurimistöole põhineva loominguuga eesti kultuuri arendamisele.⁷⁸² Nii oli see olnud ka 1946. aastal.

Põhikirjas püüti igati rõhutada, et akadeemia liige ei ole privilegeeritud seisus (näiteks välissidemete arendamisel) võrreldes akadeemia teadustöötajatega. Seepärast ei räägitud põhikirjas enam mitte ainult akadeemikute õigustest ja kohustustest, vaid „Eesti Teaduste Akadeemia liikmete ja teadustöötajate õigustest ja kohustustest” (peatükk 4). Reateadlastele anti õigus esitada presiidiumile ja üldkogule arutamiseks erinevaid teaduslikke ja teaduslik-organisatoorseid küsimusi – õigus, mis varem oli vaid akadeemikutel ja korrespondentliikmetel. Lisaks said instituutide ja nendega lõpuks võrdse staatuse saanud akadeemia muuseumide teadlased õiguse olla oma teadusnõukogude poolt valitud hääleõigusega akadeemia osakondade üldkogudesse.⁷⁸³

1989. aasta põhikirjas ei olnud enam lauset, mille kohaselt akadeemia liikmekandidaatide valikul arvestati NSV Liidu teaduste akadeemia osakondade soovitusi. Akadeemia võttis lisaks enda kätte õiguse esitada ministrite nõukogule ettepanekuid akadeemia liikmete piirarvu suhtes. Akadeemia liikme staatus oli eluaegne, kuid akadeemia uuenemise kiirendamiseks otsustati sarnaselt 1938. aasta põhikirjaga, et akadeemia liikme 70. sünnipäevaga avanes akadeemias uus vakants. Seejuures säilitas vanusepiiri ületanud akadeemik kõik oma

⁷⁷⁹ Eesti TA arhiiv 1-1-2190. L. 4.

⁷⁸⁰ Akadeemia üldkogu liikmed (akadeemikud) mõistsid kiiresti, et niisugune põhikirja formuleering ei kajasta täpselt nende staatust ja rolli akadeemia sees ning juba 1. septembri 1989. aasta üldkogul anti kõikidele Eesti teaduste akadeemia liikmetele ühtne akadeemiline nimetus „akadeemik”.

⁷⁸¹ Eesti TA arhiiv 1-1-2190. L. 5.

⁷⁸² Eesti TA arhiiv 1-1-2190. L. 5.

^E Parmasto hinnangul oli just selle punkti üle palju vaidlusi (Eesti TA arhiiv 1-1-2207. L. 50).

⁷⁸³ Eesti TA arhiiv 1-1-2190. L. 6.

põhiõigused, kuid tal puudus õigus olla valitud presiidiumi ja osakonna valitava-tele ametikohtadele. Küll võidi teda määrata tema enda soovil ja osakonna büroo ettepanekul mõne instituudi (palgaliseks) nõunikuks.⁷⁸⁴

Uus põhikiri tegi muudatusi akadeemia osakondade nimetustes. Füüsika ja astronoomia osakond nimetati ümber astronoomia ja füüsika osakonnaks, informaatika ja tehnilise füüsika osakond informaatika ja tehnikateaduste osakonnaks, keemia-, geoloogia- ja bioloogiateaduste osakond bioloogia, geoloogia ja keemia osakonnaks ning ühiskonnateaduste osakond humanitaar- ja ühiskonna- teaduste osakonnaks.

AKADEEMIA SÜSTEEMI KOLLAPS

Vastuvõetud põhikiri vajas peatset uuendamist, sest olud olid kiired muutuma. Õigupoolest sai ka akadeemia peasekretär U. Margna peatselt aru, et „/.../ valdav osa [põhikirja] muudatustest /.../ oma olemuselt vormtehnilist laadi ja tulenesid Akadeemia ajaloolist järjepidevust rõhutava sätte sisseviimisest /.../”.⁷⁸⁵ Mõneti see oli nii, kuid teisalt ei olnud. Samas tuli mitmed põhikirja kantud põhimõtted alles üleliidulisel tasemel kätte võidelda.

Pärast uue põhikirja vastuvõtmist asutas akadeemia presiidium 1989. aasta juulis teaduspoliitika komisjoni, mille ülesandeks oli selgitada uue põhikirja vaimu vahekord NSV Liidu teaduste akadeemiaga.⁷⁸⁶ E. Parmasto koostas üleliidulise akadeemia koordineerimise nõukogule kirja projekti, milles ta tegi sisuliselt ettepaneku muuta Eesti teaduste akadeemia teadusministeeriumist strateegilisi ülesandeid lahendavaks struktuuriks.⁷⁸⁷ Eestlaste seisukoht NSV Liidu teaduste akadeemia koordineerimise nõukogus rõhutas otsustusõiguse andmist üleliiduliselt tasandilt vabariiklikule. Seisukoht oli, et liiduvabariikide teaduste akadeemiad on iseseisvad organisatsioonid ning seepärast ei saa juttu olla nende juhendamisest ja regulaarsest kontrollimisest üleliidulise akadeemia poolt, vaid ainult tegevuse koordineerimisest ja pidevast vastastikusest infovahetusest. Lisaks leidsid eesti akadeemikud, et õigus rajada institute ning valimisi välja kuulutada ja akadeemikuid vakantsetele kohtadele valida peaks kuuluma liiduvabariikide akadeemiatele, nagu ka õigus välissidemeid arendada.⁷⁸⁸

⁷⁸⁴ Eesti TA arhiiv 1-1-2190. L. 5.

⁷⁸⁵ Margna, U. Eesti Teaduste Akadeemia muutuste teel. In: Margna, U. (koost.). Eesti Teaduste Akadeemia aastaaruanne 1995. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1996. Lk. 10.

⁷⁸⁶ Eesti TA arhiiv 1-1-2211. L. 131.

⁷⁸⁷ Eesti TA arhiiv 1-1-2211. L. 136–138.

⁷⁸⁸ Eesti TA arhiiv 1-1-2211. L. 133–135.

Akadeemia teaduspoliitika komisjon arutles ka Eesti teaduskorralduse üle. Leiti, et vaatamata akadeemia ja ülikoolide teadus- ja õppetöö suuremale koopereerumisele tulevikus, jääb akadeemia süsteem püsima. Komisjon kaalus variante, et ühendada Tartus ning Tallinnas asuvad kõrgkoolid kaheks ülikooliks. Arvati, et mõttekas on esimestel kursustel sisse seada õppemaks ülikoolide rahastamiseks, nagu see oli ka paljudes Lääne-Euroopa ülikoolides. Samuti kaalus komisjon võimalusi muuta akadeemia Saksamaal toimiva Max-Plancki instituutide sarnaseks rahvusvaheliseks uurimistööga seotud teadussüsteemiks. Unistati teadlaste rotatsioonist.⁷⁸⁹

Initsiatiivi vabariigi teaduskorralduse ajakohastamiseks näitas üles ka Eesti NSV ministrite nõukogu, kohustades oma 12. juuli 1989. aasta määrusega Eesti NSV plaanikomiteed, Eesti NSV hariduskomiteed ja Eesti NSV teaduste akadeemiat koos Eesti NSV ministriumide, riiklike komiteede ja keskasutustega välja töötama Eesti territooriumil asuvate teadusasutuste reorganiseerimise kavad ja esitama need 1. oktoobriks 1989. aastal.⁷⁹⁰ Valminud dokument arvestas mitme akadeemia teaduspoliitika komisjoni seisukohaga. Nii peeti vajalikuks kontsentreerida inimesi ja vahendeid, et lähendada ülikoolides ja akadeemias tehtavat teadustööd. Tehti ettepanek ühitada 1986. aastal akadeemia juures asutatud Eesti biokeskuse töö Tartu ülikooli vastavate uurimisstruktuuridega. Leiti, et üleliidulises alluvuses olevad teadusstruktuurid tuleb üle anda vabariiklikule juhtimisele. Nenditi, et kuivõrd alates 1. jaanuarist 1988. aastal toimisid vabariigi tootmissfääri teadusasutused kõik isemajandamis- ja enesefinantseerimise põhimõttel, tuleks tugevdada teadusstruktuuride huvitatust lepingulisest koostöökst tootmisettevõtetestega. Kokkuvõttes tõdeti, et „.../ teadusorganisatsiooni täiustamisel on vajalik taotleda teadustegevuse vertikaalse hierarhilise ja detsentraliseeritud juhtimisstruktuuri kujundamist, isemajandamis põhimõtete süvendamist ja selle mehhanismi tulemuslikkuse tagamist”.⁷⁹¹

Ülaltoodud optimism detsentraliseerimise ning isemajandamise suurest kasust lähtus 26. septembri 1987. aasta Edgar Savisaare, Siim Kallase, Tiit Made ja Mikk Titma artiklist ajalehes *Edasi*, milles nõuti Eesti NSV otsustusõigust oma majanduse saatuse üle. Oldi veendunud, et Eesti NSV sai hinnasüsteemi vigade tõttu NSV Liidu keskvõimult poole miljardi rubla võrra vähem vahendeid, kui ise sinna maksis. Seega loodeti, et vabariik, sealhulgas ka akadeemia, saab hakkama ilma keskvõimu rahalise toetuseta.

⁷⁸⁹ Eesti TA arhiiv 1-1-2212. L. 11–12.

⁷⁹⁰ Eesti TA arhiiv 1-1-2211. L. 186.

⁷⁹¹ Eesti TA arhiiv 1-1-2211. L. 187–188.

Eesti NSV ministrite nõukogu, samuti mõjutatud eelnevatest mõtetest, oli valmis detsentraliseerima Eesti teadussüsteemi.⁷⁹² Nii leidis ministrite nõukogu presiidium, et alates 1990. aastast tuleb jätkata erinevate uurimistööde riiklikku finantseerimist vaid juhul, kui need kuuluvad fundamentaaluuringute prioriteetsete suundade või isemajandamise realiseerimiseks vajalike valdkondade hulka. Sellise otsuse vastuvõtmine tähendanuks riigieelarve toetuse kadumist paljudele erialadele. Sisuliselt tähendas see akadeemia süsteemi lagunemise algust isemajandamise tingimustes.

Ajaloolane ja ühiskonnateaduste osakonna akadeemik-sekretär J. Kahk mõistis, et selline asjade käik ei tule rahvusteaduste arengule kasuks ning koostas akadeemia presiidiumile märgukirja „Humanitaar- ja ühiskonnateaduste arendus-stsenaariumi projekt Eesti Teaduste Akadeemias ja Eestis (1990–2000)”, mille kohaselt tulnuks rahvusteadusi edaspidigi rahastada riigieelarvest.⁷⁹³ Lisaks J. Kahkile oli veendunud nii Eesti NSV riigieelarve kui NSV Liidu poolse toetuse vajaduses akadeemia süsteemi ülalhoidmiseks E. Parmasto⁷⁹⁴ ning akadeemia president K. Rebane, kes juhtis sellele tähelepanu oma märgukirjas „Teesid-ettepanekud Eesti TA ja üldse Eesti teaduse uuendamiseks”.⁷⁹⁵

Akadeemia presiidium tegi ministrite nõukogule ettepaneku jätkata riigieelarvest õppetööga seotud kulutuste (eriti viimastel kursustel) ning vabariigi vajadustega seotud rahvusteaduslike uuringute rahastamist.⁷⁹⁶ 4. novembril 1989. aastal kiitis akadeemia üldkogu aga heaks teaduspoliitika komisjoni ettepaneku „Teadus IME tingimustes”, soovitades aktiivselt selle vaimus tegutseda. Selle dokumendi kohaselt sooviti Eesti teaduse rahastamine viia instituutide (mitte akadeemia või ülikoolide) tasemel jagatavale grandisüsteemile, kusjuures eraldatavate summade üle pidi otsustama loodav rahvuslik teadusnõukogu. Selle koosseisu teadusasutuste, kõrgkoolide ja loomeliitude esindajatest pidi ministrite nõukogu kinnitama kolmeks aastaks.⁷⁹⁷ Vastav institutsioon asutati 1990. aasta juulis ning selle esimeheks määrati akadeemia president A. Kõörna.

Poliitiliste sündmuste kiire areng, teaduspoliitiliste jõujoonte paikanematus, majanduslik kitsikus pärast Eesti taasiseseisvumist ning sõjaeelse Eesti Vabariigi ja selle teaduskorralduse idealiseerimine ei saanud tulla kasuks NSV Liidu eeskujul ülesehitatud akadeemia süsteemi püsimisele, veel enam selle arengule ja finantseerimisele. Pigem vastupidi. Nii kutsus 1989. aastal asutatud

⁷⁹² Eesti TA arhiiv 1-1-2211. L. 197.

⁷⁹³ Eesti TA arhiiv 1-1-2212. L. 27–31.

⁷⁹⁴ Eesti TA arhiiv 1-1-2207. L. 50.

⁷⁹⁵ Eesti TA arhiiv 1-1-2211. L. 198–200.

⁷⁹⁶ Eesti TA arhiiv 1-1-2211. L. 185, 1-1-2212. L. 10.

⁷⁹⁷ Eesti TA arhiiv 1-1-2212. L. 104–107.

Arno Käärna
Akadeemia president 1990–1994

Eesti teadlaste liidu volikogu juba liidu asutamise koosolekul üles akadeemia rolli Eesti teaduses minimeerima ja teaduse rahastamise põhimõtteid ümber vaatama. Volikogu soovis, et teadlased ise võiks otsustada teaduse rahastamise põhimõtete üle.⁷⁹⁸ 1991. aastal kutsus teadlaste liit aga juba üles akadeemia süsteemi lammutama ja moodustama selle asemel personaalakadeemia. Sarnasel seisukohal oli ka Tartu ülikool, mille nõukogu võttis 30. augustil 1991. aastal vastu „oma kindla seisukoha”, leides, et „/.../ 1946. aastal Tallinnas asutatud Eesti Teaduste Akadeemia, Eesti NSV keskne teadusasutus, tuleb reorganiseerida personaalakadeemiaks ning TA instituudid, asutused ja organisatsioonid anda üle Tartu Ülikooli ja teiste ülikoolide alluvusse alates 1. jaanuarist 1992”.⁷⁹⁹ Eesti

⁷⁹⁸ Martinson, H. Üldosa. – Ülevaade Eesti Teadusfondi tegevusest 1990–96. Tallinn: Eesti Teadusfond, 1996. Lk. 5.

⁷⁹⁹ TÜ arhiiv 1-1358. L. 250; vt Parmasto, E. Kaks skandaalset kirja ehk kas jätkata 1940. aastal poolelijäänust lähtudes või hakata sellest aastast tagurpidi minema. – *Postimees*. 23. september

Vabariigi riigikogu kultuurikomisjoni esimees Sulev Alajõe pidas aga õigeks senise akadeemikute koosseisu laialisaatmist ja uue koosseisu valimist.

Akadeemia ja selle presidendi A. Kõörna tegevus selles keerulises poliitilises ja majanduslikus olukorras oma töötajate õiguste ja heaolu eest seista ei olnud viljakas. Instituudid olid rahahädas, palgad ning paljud muud arved olid maksmata. Akadeemia finantseerimine vähenes. Baasfinantseerimises langes akadeemia osa 1994. aastal Eesti teadussüsteemis 48,8%-ni (1992. aastal oli see olnud 53,4%). Eesti teadusfondi grantidest sai akadeemia 1994. aastal 36,4%, aasta varem oli see näitaja olnud 43,6%.⁸⁰⁰ Vähenes akadeemia asutuste isikkoo- seis. Kui 1. jaanuari 1989. aasta seisuga töötas akadeemia süsteemis kokku 4446 inimest (neist teadusasutustes 2814, sh teadustöötajaid 1312), siis 1994. aasta lõpul oli alles jäänud 2175 inimest, neist teadusasutustes 1763 (teadustöötajaid 812).⁸⁰¹

Vaatamata probleemidele leidis president 1994. aasta aprillis akadeemia üldkogus esinedes, et „/.../ hoolimata arvukatest karidest liigub Akadeemia kui Eesti teaduse ja teadlaste lipulaev edasi õigel kursil”.⁸⁰² Paraku oli akadeemial keeruline oma positsiooni Eesti teadusmaastikul kaitsta.

Presiidium püüdis akadeemia põhikirjale viidates valitsusele tõestada, et akadeemia pole enam „teadusministeerium” ja oli uuenenud. See kajastus tõesti instituutide täielikus iseseisvuses (1992. aastaks), uute teadlaste valimises akadeemikuteks ja integreerumise katsetes ülikoolidega nappide ressursside optimeerimiseks (alates 1991. aastast).⁸⁰³ Akadeemia üldkogu tegi 1991. aastal valitsusele ettepaneku põhimõttelisi muudatusi Eesti teaduskorralduse põhistruktuuris kuni rootslaste poolt läbiviidava Eesti teaduse rahvusvahelise hindamise tulemuste analüüsini mitte teha.⁸⁰⁴

Rootsi teaduste akadeemia hindamisraport valmis 1992. aastal. Selles toodi Eesti teaduse peamiste probleemidena välja vähene publitseerimine (samas saadi aru, sest suur osa NSV Liidu ajal tehtud reaalteadlaste töödest olid salastatud), keeruline teadusorganisatsioon, majanduslikud probleemid, noore kaadri vähesus ja akadeemia ning ülikoolide vähene koostöö.⁸⁰⁵

1991. Lk. 5.

⁸⁰⁰ Eesti TA arhiiv 1-2-12. L. 44.

⁸⁰¹ Основные итоги научной и научно-организационной деятельности Академии наук Эстонии за 1989 г. Таллинн: Эстонская академия наук, 1990. С. 82; Margna, U. (koost.). Eesti Teaduste Akadeemia aastaaruanne 1994. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1995. Lk. 86.

⁸⁰² Eesti TA arhiiv 1-2-12. L. 17.

⁸⁰³ Margna, U. (koost.). Eesti Teaduste Akadeemia aastaaruanne 1992. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1993. Lk. 3–4.

⁸⁰⁴ Eesti TA arhiiv 1-1-7. L. 66–67.

⁸⁰⁵ Eesti TA arhiiv 1-2-9. L. 26–28.

See koopereerumine ei saanudki olla tihe, sest akadeemia ja ülikoolid olid iseseisvas Eestis konkurendid teadusraha taotlemisel, kuna Venemaalt ei saanud akadeemia enam teadustoetusi. Teadusraha oli aga selgelt riigieelarves vähe nii suure teadlaskonna ülalpidamiseks.⁸⁰⁶ Üldises restitutsiooniõhkkonnas aastail 1992–1994 oli ülikoolidel oluliselt parem poliitiline positsioon end kehtestada ning seda nad ka edukalt tegid. Kogu 1994. aasta jooksul valmistati valitsuses, parlamendis ja teadusnõukogus ette teaduskorralduse seadust. Akadeemia president ei olnud võimeline seal kaitsma akadeemiat lagunemise eest. 15. detsembril 1994. aastal võeti vaatamata akadeemia protestile riigikogus vastu Eesti teaduskorralduse seadus, mis jõustus 22. jaanuaril 1995.

See tekitas akadeemikutes ja instituutide direktorites kibestumust ja muret tuleviku pärast. Akadeemia peasekretär U. Margna nimetas ühes oma artiklis Eesti teaduskorralduse seadust „/.../ Eesti Teaduste Akadeemia kui teadusasutuste süsteemi likvideerimise seaduseks /.../, [mis] muutis Eesti Teaduste Akadeemia faktiliselt personaalakadeemiaks”.⁸⁰⁷ Astronoomia ja füüsika osakonna akadeemiksekretär J. Einasto pühendas aga 1994. aastal nii „/.../ palju tähelepanu Eesti teaduskorralduse süsteemi muutmisele johtuvate võimalike tagajärgede analüüsile /.../, [et] jättis kahjuks vajaliku tähelepanuta põhikirjaliste nõuete täitmise. Nii lõppesid detsembris, pärast kahe ametisoleku perioodi möödumist akadeemik Endel Lippmaa volitused osakonda kuuluva Keemilise ja Bioloogilise Füüsika Instituudi direktorina, kuid uue direktori valimist ei algatatud”.⁸⁰⁸ Füüsika instituudi direktor Kristjan Haller hinnang akadeemikute tegevusele akadeemia instituutide eest seismisel oli hävitav. Ta kirjutab: „Kahjuks ei ole ka teadlaskond eesotsas Teaduste Akadeemiaga reformiprotsessis ise nõutaval tasemel olnud. Kõnekas on fakt, et enamik akadeemikuid koondus kohe ühte, kui äärmusreformistid nende tiitli kallale kippusid, kuid tõstsid alandlikult pooltkäe, kui valikuta turmtuli nende teadusasutustele suunati”.⁸⁰⁹

Teaduskorralduse seadus ei tühistanud küll õiguslikult akadeemia põhikirja, kuid muutis selle tervikuna suuresti mõttetuks. Nimelt võeti akadeemialt teaduskorralduse seadusega tema vormilise juhtimise all olnud instituudid ja

⁸⁰⁶ Selgelt sõnastas selle mõtte küberneetika instituudi direktor Ülo Jaaksoo, olles samas veendunud, et akadeemia instituutidel peaks olema perspektiivi ka iseseisvunud väikeriigis, eriti rakendus-teaduste seisukohalt (Jaaksoo, Ü. Vabaduse ja vajaduste vahel. – *Postimees*. 1991. 30. oktoober. Lk. 5).

⁸⁰⁷ Margna, U. Eesti Teaduste Akadeemia muutuste teel. In: Margna, U. (koost.). Eesti Teaduste Akadeemia aastaaruanne 1995. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1996. Lk. 6.

⁸⁰⁸ Margna, U. (koost.). Eesti Teaduste Akadeemia aastaaruanne 1994. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1995. Lk. 20.

⁸⁰⁹ Haller, K. Tagasisivaade viimasele aastakümnele. – Eesti Teaduste Akadeemia. Tagasisivaade. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1996. Lk. 10–11.

muuseumid ning neid kohustati kuue kuu jooksul end haridusministeeriumi haldusalasse uute põhikirjadega ümber registreerima. Nii leidis 1987. aasta isemajandava Eesti kontseptsioonist alguse saanud nõukoguliku teaduste akadeemia süsteemi reformimise protsess 1995. aasta algul oma vormilise lõpu Eesti Vabariigis.

AKADEEMIKUTE JA PRESIIDIUMI VALIMINE

6. aprilli 1989. aasta üldkogul, millel kiideti heaks uus akadeemia põhikiri, arutati veel E. Parmasto initsiatiivil sündinud kirja, millele oli alla kirjutanud 18 akadeemia liiget ning millega hiljem ühines veel 10. Kiri kutsus kohe ümber valima akadeemia presiidiumi, osakondade büroosid ning teadusinstituutide direktoreid. U. Margna hinnangul ei tulenenud sellise avalduse mõte mitte niivõrd sellest, et demokraatlikul moel valida akadeemia süsteemile uued juhid, kuivõrd soovist teha lõpp president K. Rebase valitsemisajale.⁸¹⁰ Viimane oli püsinud akadeemia eesotsas alates 1973. aastast, seda vaatamata akadeemia 1969. aasta põhikirja sättele, milles määratleti, et presiidiumi liikmeskond uue- neb iga kahe valimistsükli järel, kui keegi presiidiumi liikmetest ei saa valimistel rohkem kui 2/3 üldkogu häältest. Rebane aga oli saanud seni nii palju häáli. Tõenäoliselt polnud teistel toonastes oludes ambitsiooni tema kohta üle võtta, kuid 1989. aastal tekkinud vabamates oludes oli vana presidendi aeg möödas.

1989. aasta lõpul kuulutati välja vakantsid astrofüüsika, molekulaarbioloogia, mehaanika, informaatika, ökoloogia, füsioloogia, parasitoloogia või mikrobioloogia ning kultuurisemiootika või eesti filoloogia alal.⁸¹¹ 1990. aasta algul valiti akadeemikuks Olav Aarna (informaatika), Jüri Engelbrecht (mehaanika), Jüri Martin (ökoloogia), Loit Reintam (mullateadus), Juri Lotman (kultuurisemiootika), Mart Saarma (molekulaarbioloogia) ja Arved-Ervin Sapar (astrofüüsika). Sel moel oli akadeemias 1990. aasta algul 52 liiget.

Akadeemia uueks presidendiks valiti 4. jaanuaril 1990. aastal A. Kõörna, peasekretäriks U. Margna, asepresidentideks Ülo Jaaksoo, Mihkel Veiderma ja Gennadi Vainikko. Osakondade akadeemik-sekretäredeks valiti Boris Tamm, D. Kaljo, J. Einasto ja Andrus Pork. Presiidiumi liikmeteks nimetas üldkogu R. Villemsi, P. Saari ja E. Lippmaa.

1980. aastate lõpul ja 1990. aastate algul soovisid saada Eesti teaduste akadeemia akadeemikuteks mitme eriala esindajad (näiteks arsti- ja põllumajan-

⁸¹⁰ Margna, U. Akadeemia sajandilõpu puhastustules. In: Kaasik, A.-E. (vastutav toim.). Eesti Teaduste Akadeemia. Aastatest Akadeemias. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 2008 (ilmumas).

⁸¹¹ Eesti TA arhiiv 1-1-2212. L. 117.

dusteadlased), kel nõukogude teadussüsteemi eripäradest tulenevalt see võimalus puudus. Nii pöördus 1989. aastal akadeemia presiidiumi poole Tartu ülikooli arstiteaduskonna dekaan Ain-Elmar Kaasik ettepanekuga kaaluda arstiteaduste osakonna loomist akadeemias ja arstiteadlaste taaslülitamist akadeemikute hulka. Presiidium toetas seda ettepanekut, kuid leidis, et mõte vajab akadeemia põhikirja järgi valitsuse kooskõlastust, kuna uue osakonna loomine tähendas lisasummade eraldamist akadeemikutasudeks.⁸¹²

1989. aastal akadeemia vajalikku kooskõlastust arstiteadlaste kaasamiseks ministrite nõukogult ei saanud ning 1990. aastal lakkas Eesti NSV ministrite nõukogu üldse olemast. Aastail 1990–1992 toimunud kiire inflatsioon muutis ka akadeemikutasu olematuks. Need asjaolud võimaldasid akadeemial suurendada ilma kellegi kooskõlastuseta akadeemikute arvu ning 1992. aasta novembris toimunud akadeemia täiskogu otsustas viia oma koosseisu 60 liikmeni. See taasavas pärast 1946. aastat arsti- ning põllumajandusteadlastele (vastavalt kolm ja üks vakants) võimaluse kandideerida akadeemiku kohale.

Kokku esitati 1992. aasta lõpul 14-le vabale vakantsile 40 kandidaati. Akadeemikuteks valis akadeemia oma 31. märtsi 1993. aasta täiskogu istungil 10 kandidaati. Nendeks olid: Ülo Lumiste, Raimund-Johannes Ubar, Ülo Lepik, Leo Mõtus, Pavel Bogovski, A.-E. Kaasik, Valdur Saks, Viktor Masing, Juhan Ross ja Ilmar Koppel. Seitse valitud töötas Eesti ülikoolides. Täitmata jäi aga vakants humanitaarteaduste alal, kuigi just selles osakonnas peeti koosseisu laiendamist ja noorendamist oluliseks ning ka põllumajandusteaduste alal.⁸¹³ 1993. aastal surid J. Lotman ja J. Rebane, 1994. aasta algul G. Naan. Seega oli akadeemias 1993. aasta lõpul 53 liiget.

1994. aasta algul otsustati kõik vabad vakantsid kiiresti täita. See võis olla oluline akadeemia süsteemi saatusele laiemalt, kuna parlamendis oli arutlusel Eesti teaduskorralduse seaduse vastuvõtmine. Kokku laekus 22 taotlust eri teadusasutustelt ja organisatsioonidelt. Tõenäoliselt ei olnud akadeemia tuleviku aspektist lähtuvalt (valitute teaduslikke saavutusi kahtluse alla seadmata) juhus, et 23. novembril 1994. aastal toimunud akadeemia täiskogul valiti akadeemikuteks Tartu ülikooli rektor Peeter Tulviste ja prorektor Jaak Aaviksoo ning Tallinna tehnikaülikooli professor riigikogu liige Uno Mereste. Akadeemia aruandes iseloomustati vastvalitud akadeemikute tegevust järgnevalt: „Mõned 1994. a novembris valitud uued akadeemikud olid põhitööjärgselt seotud üleriigilises mastaabis kaalukate ülesannete täitmisega. Akadeemik Uno Mereste

⁸¹² Eesti TA arhiiv 1-1-2190. L. 5; 1-1-2211. L. 124.

⁸¹³ Margna, U. (koost.). Eesti Teaduste Akadeemia aastaaruanne 1993. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1994. Lk. 6–8.

kuulus Riigikogu koosseisu ja võttis selle liikmena kõrgeimal riiklikul tasandil vahetult osa Eesti riigikorralduse edasiarendamisest. Akadeemik Peeter Tulviste jätkas vastutusrikast tööd Eesti suurima ülikooli – Tartu Ülikooli rektorina ning tegutses samal ajal ühtlasi Eesti Teadusnõukogu aseesimehena. Akadeemik Jaak Aaviksoo tegi mahukat teadusorganisatsioonilist tööd Tartu Ülikooli prorektorina”.⁸¹⁴ Veel valiti akadeemia koosseisu Agu Laisk, Harri Käär, Hans Küüts ning Haldur Õim.

Kaks nädalat hiljem – 7. detsembril 1994. aastal – valis akadeemia täiskogu uue akadeemia presidendi. Akadeemia osakonnad esitasid ühiselt Jüri Engelbrechti kandidatuuri, mis leidis akadeemia üldkogu heakskiidu. Vastavalt uue presidendi ettepanekutele valiti akadeemia presiidiumisse 13 liiget. Esimest korda valiti neli asepresidenti. Nendeks said M. Veiderma, B. Tamm, P. Tulviste ja R. Villems. Akadeemia I, II ja IV osakonna akadeemik-sekretäri ametikoht ühitati asepresidendi staatusesega. Ainsana jätkas ainult bioloogia, geoloogia ja keemia osakonna akadeemik-sekretärina D. Kaljo. Peasekretärina töötas edasi U. Margna. Presiidiumi (vaba)liikmeteks valiti R. Hagelberg, Ü. Jaaksoo, E. Lippmaa, L. Mõtus ja H. Õim.⁸¹⁵

AKADEEMIA TEGEVUS 1997. AASTANI

Teaduskorralduse seaduse vastuvõtmisega olid jõujooned ümber mängitud ning erinevalt nõukogude aastatest seekord ülikoolide kasuks. Akadeemial tuli ümber orienteeruda ja aktsepteerida muutusi. J. Engelbrecht kirjutas akadeemia 1994. aasta tegevuse aruandes: „On terve hulk märke, mis näitavad meie teaduselu normaliseerumist. Meil on Teaduskorralduse seadus, mida pole mõtet tagantjärele kritiseerida (õnneks jätab ta nii mõnelgi juhul vabad käed) [teadusasutuste endaga liitmiseks] /.../”⁸¹⁶

Sellises olukorras oli akadeemia jaoks oluline uuendada oma põhikirja. Uue põhikirja komisjoni kuulusid J. Einasto, R. Hagelberg, Ü. Jaaksoo, D. Kaljo, U. Margna, B. Tamm ja R. Villems. Akadeemia põhikiri kinnitati üldkogu koosolekul 15. juunil 1995. aastal ilma põhimõtteliste parandusteta. Põhikiri võimaldas akadeemial endaga siduda teadusasutusi assotsieerumise kaudu. Et akadeemia ei saanud erinevalt 1989. aastast jätta assotsieerunud teadusasutustele vähimatki rahastamislootust, oli põhikirjas punkt 62, mille kohaselt: „Akadeemiaga

⁸¹⁴ Margna, U. Eesti Teaduste Akadeemia aastaaruanne, 1994. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia 1995. Lk. 9.

⁸¹⁵ Margna, U. (koost.). Eesti Teaduste Akadeemia aastaaruanne 1994. Lk. 16.

⁸¹⁶ Margna, U. (koost.). Eesti Teaduste Akadeemia aastaaruanne 1994. Lk. 4.

Jüri Engelbrecht
Akadeemia president 1994–2004

assotsieerunud teadusasutusi finantseeritakse ministriumide, Eesti Teaduse Sihtasutuse, teiste riiklike fondide ning riiklike programmide kaudu ja muudest allikatest⁸¹⁷. Samuti oli rahalistel põhjustel valitsuse ainupädevusse antud õigus otsustada akadeemikute arvu üle (akadeemikutasu!), sest riigi rahaline seis polnud kiita.⁸¹⁸

Akadeemia võttis endale põhikirjalise õiguse osaleda teadusalase seadusloome ettevalmistamisel, avaldada arvamust teadussuundade ja -asutuste finantseerimise ning teadusasutuste asutamise, ühendamise ja lõpetamise kohta, kuid tal puudus õigus nende üle otsustada.⁸¹⁹ Vähenenud töökoormusest ja otsustusõigusest annab uues põhikirjas tunnistust see, et akadeemia juhatus (endine pre-

⁸¹⁷ Eesti TA arhiiv 1.2-18. L. 7.

⁸¹⁸ 24. novembri 1995. aasta otsusega kinnitas valitsus akadeemia liikmete piirmääraks 60 liiget, samaselt varasemale akadeemia üldkogu otsusele (Margna, U. (koost.). Eesti Teaduste Akadeemia aastaaruanne 1995. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia 1996. Lk. 14).

⁸¹⁹ Eesti TA arhiiv 1.2-18. L. 2.

siidium), mis varem käis koos kord nädalas ja vahel tiheminigi, pidi uue põhikirja kohaselt kokku tulema mitte harvem kui kord kvartalis. Akadeemia üldjuhtimine ja esindamine nii Eestis kui välismaal anti viieks aastaks valitavale presidendile. Akadeemia jooksvat tegevust juhtis uue põhikirja järgi akadeemia kantselei viieks aastaks valitava peasekretäri juhtimisel. Akadeemia juhatuse, millesse kuulusid president, asepresidendid, peasekretär ja juhatuse liikmed, suurus polnud põhikirjas sätestatud, sest üldkogul oli õigus oma äranägemisel nimetada juhatusse kuuluvate liikmete arv.

Akadeemikuks valimine polnud 1995. aasta põhikirja kohaselt enam suurim tunnustus teadlase elutööle, nagu see oli varasemas põhikirjas. Akadeemia liikmeks võis endiselt valida kirjandus- või kunstitegelasi, kuid uues põhikirjas hinnati jällegi eeskätt „oma valdkonnas väljapaistvaid Eesti [tegev]teadlasi”.⁸²⁰ See muudatus oli kindlasti kasulik akadeemia vanuselisele struktuurile. Põhikirjast kadus ka 70-aasta vanuse piirmäär.

Akadeemia 1995. aasta põhikiri andis suurima rolli akadeemia tegevuse kujundamisel presidendile. Ning viimane suutiski anda akadeemiale uue sisu ja tegevuse eesmärgid. Esikohal oli ennekõike aktiivselt kaasa lüüa Eesti teadusmaastiku kujundamisel, ühtsetele kvaliteedinõuetele toetuva Eesti teaduse finantseerimismehhanismide (sihtfinantseerimise põhimõtete) väljatöötamisel, välissidemete arendamisel, noorte teadlaste toetamisel ning teaduse ja hariduse integratsiooni tugevdamisel. Sellele lisandus hiljem publitseerimistegevus. Juba vahetult pärast akadeemia presidendiks valimist rõhutas J. Engelbrecht neid põhimõtteid akadeemia 1994. aasta tegevusaruande eessõnas: „Keeruline ülesanne tõepoolest, kuid kes on öelnud, et kõik peab lihtne olema? Igal juhul peab selle keerulise ülesande lahendamine olema jõukohane teadlaste loovale mõttele. /.../ Ma tõepoolest usun, et me saame hakkama, hoolimata meie seaduste ebakõladest, siin-seal lokkavast bürokraatiast ja ebakompetentsusest ning ikka ja jälle esilekerkivast vastandumise sündroomist. /.../ Põlised küsimused, nagu miks on vaja teadusuuringuid, millises mahus võib ühiskond neid toetada ja millisel määral tuleb teadusuuringuid kontrollida, nõuavad vastuseid konkreetses ajas ja ruumis. Ja nende vastuste leidmine on meie ühine ülesanne”⁸²¹

President J. Engelbrecht sai nende keeruliste küsimustega hakkama. Riigikogu võttis 16. aprillil 1997. aastal vastu Eesti teaduste akadeemia seaduse, mis jõustus 19. mail 1997. Kui varem oli akadeemia haridusministeeriumi valitsemisalas, siis oma seadusega tagati talle autonoomne avalik-õigusliku juriidilise isiku staatus. See oli suur töövõit. Lisaks saavutas akadeemia juhatuse seda, et

⁸²⁰ Eesti TA arhiiv 1.2-18. L. 2.

⁸²¹ Margna, U. (koost.). Eesti Teaduste Akadeemia aastaaruanne 1994. Lk. 4–5.

akadeemiaga assotsieerus palju seltse (ELUS, Eesti geograafiaselts, Eesti kodu-uurimise selts, teadusajaloo ja teadusfilosoofia Eesti ühendus ning Eesti teaduslik selts Rootsis) ja institute (näiteks zooloogia ja botaanika instituut, Tõravere observatoorium). Lisaks töötab akadeemia juures Underi-Tuglase kirjanduskeskus ning temaga assotsieerusid paljud teadusasutused. Akadeemia liikmete ühiskondlik roll kasvas nii Eesti Vabariigi presidendi juhitud akadeemilises nõukogus kui erinevates probleemkomisjonides, mis tegelesid erinevate teemadega alates elektrienergia küsimustest ja lõpetades ökoloogiliste probleemidega. Lisaks juhtis J. Engelbrecht Eesti sihtfinantseerimise põhimõtete väljatöötamist ning haridusministeeriumi juures oleva teaduskompetentsi nõukogu tegevust selle esimestel aastatel. See kvaliteeti ning teadusalade unikaalsust Eesti oludes arvestav finantseerimise süsteem aitas tasandada paljusid vastuolusid, mis olid tekkinud seoses akadeemia instituutide iseseisvumisega pärast teaduskorralduse seaduse vastuvõtmist, ning võimaldas neid hiljem valutumalt ülikoolidega ühendada. Sellelt uuenenud baasilt ja eesmärkidelt võis akadeemia, häbenemata midagi oma minevikust, areneda edasi 21. sajandil.

KOKKUVÕTE

Eesti teadussüsteem kujunes välja 19. sajandil, mil Eesti oli Vene impeeriumi osa. Teaduskeskuseks sai Tartu, kus tegutsesid kaks kõrgkooli – Tartu ülikool ja Tartu veterinaariinstituut – ning olulisemad teadusseltsid – ÕES ja Tartu loodusuurijate selts. Mõlema kõrgkooli õppejõud olid kuni 1917. aastani valdavalt baltisaksa, riigisaksa või vene päritolu.

Paralleelselt teaduse arenguga Eesti aladel tekkis eelmisel sajandivahetusel ka eesti teadusmõte. Tugeva tõuke sai selle areng pärast Vene esimest revolutsiooni 1905. aastal, mis lõi rahvusluse arengule soodsamad tingimused. Soov oli kujuneda Euroopa kultuurrahvaks ja edendada oma teadust.

Ülesehitustöö eesti kõrghariduse ja teaduse vallas keskendus Vene Veebruarirevolutsiooni ajal Tartu ülikoolile. Rahvusliku eneseteadvuse tõus, mida soosisid revolutsiooniga kaasnenud demokraatlikud ideed ja Eesti alade ühendamise üheks administratiivüksuseks, toetas eestlaste soovi kaitsta oma huve ka ülikoolis. Selleks rajati Eesti akadeemiline ühing. Eestikeelne Tartu ülikool avati pidulikult 1. detsembril 1919. aastal ning sinna koondati kõik eesti õppejõud ja teadlased. Ülikooli peamisteks ülesanneteks oli kasvatada rahvuslikku kaadrit, luua eesti teaduskeel ning uurida eesti keelt ja riigi ajalugu.

Eufooria oma riigist viis Eesti haridusministri mõttele tähistada 1919. aastal 100 aasta möödumist eestlaste pärisorjusest vabastamisest Eesti teaduse ja kunsti akadeemia asutamisega. Ideeks see jäigi, sest silmapaistvaid teadlasi eestlaste seas veel ei leidunud. Seejärel tekkis mõte rajada vähem ambitsioonikas Eesti teaduste asutus. Selle põhikiri kinnitati asutavas kogus 1920. aastal, kuid seegi institutsioon oli surnult sündinud, sest riikliku teaduspoliitika puudumine, teadlaste vähesus, Eesti kultuurkapitali ebakompetentsus teadusküsimustes, teadlaste omavahelised vastuolud, Tartu ülikooli juhtkonna otsustamatus akadeemia küsimuses, ülikooli orienteeritus õppetööle, teadusseltside omavaheline konkurents ja Eesti piiratud rahaline ressurss ei soosinud akadeemia sündi.

Pärast Konstantin Pätsi võimuletulekut 1934. aastal kujunes Eesti autoritaarseks riigiks, mida iseloomustas korporatiivne valitsemisüsteem ning kus eelistati riigi juhtimisse kaasata erialaspetsialiste, mitte poliitikuid. Uue riigikorraga oldi opositsioonis eriti Tartus, kus valitsusvastaste leeri kuulusid paljud ülikooliga seotud inimesed. K. Pätsi üks ülesanne võimu kindlustamisel oli Tartust lähtuva opositsiooni vaigistamine. Sel eesmärgil vähendati ülikooli autonoomiat. Samal ajal eraldati tehnikateadused ja keemia ülikoolist ning asutati Tallinna

tehnikaülikool. Lõppes Tartu ülikooli hegemoonia Eesti teadusmaastikul. Osapoolte lisandumine Eesti teadusellu suurendas vajadust koordineeriva institutsiooni järele.

Opositsiooni lõhestamiseks kasutas K. Päts teisi meetodeid. Üks neist oli teadlaste nn positiivne hõlmamine. Selle parimaks näiteks tuleb pidada Eesti teaduste akadeemia loomist 28. jaanuaril 1938. aastal. Akadeemia 12-st K. Pätsi poolt nimetatud liikmest olid 11 Tartu ülikooli õpetlased. Riigihoidja dekreediga asutatud Eesti teaduste akadeemia tegi eestlastest väikseima rahva, kel oli selline organisatsioon. Kuigi akadeemias oli nii loodus(rakendus)- kui humanitaar(rahvus)teaduste osakond, kujunes ta eelkõige rahvusteadusi (eesti keel, kirjandus, rahvaluule, Eesti ajalugu) uurivaks institutsiooniks. See oli seaduspärane, sest 1920. ja 1930. aastad olid Eestis rahvusteaduste kesksed. Sellist kaalu pole nad Eestis hiljem enam kunagi saavutanud. Nii näiteks asus akadeemia endaga liitma teadusseltse, kus senini oli toimunud suur osa rahvuslikust teadustööst, ja hakkas ise ellu viima kompleksseid uurimisprogramme rahvusteaduste alal.

Tartus paiknenud Eesti teaduste akadeemia tegevus jäi pooleli juba ülesehitusfaasis, sest 1940. aasta juunipöörde järel likvideeris Johannes Vares-Barbaruse valitsus ühe esimese institutsioonina just teaduste akadeemia. Uus võim likvideeris akadeemia mitte niivõrd seepärast, et talle ei meeldinud teaduste akadeemia kui institutsioon, kuivõrd talle olid vastukarva need autoritaarsed olud ja otsused, mille tulemusel akadeemia sündis.

Kuid ka Eesti NSV ei saanud läbi ilma akadeemiata, sest NSV Liidu teadussüsteem tugines teaduste akadeemia instituutidele. Eestis sarnase asutuse loomiseks vajalik teadlaskaader aga puudus. Seepärast leiti 1941. aastal originaalne lahendus ning Tartu ülikooli sisse loodi teaduslik uurimisinstituut – tulevase Eesti NSV teaduste akadeemia „embrüo”. Loodud süsteemi eluvõimelisust aga ei olnud võimalik kontrollida, sest saksa vägede pealetung 1941. aasta juunis tegi Eestis nõukogude võimule selleks korraks lõpu.

Mõte teaduste akadeemiast ei jätnud sõja ajal ei Tartusse jäänud ega nõukogude tagalasse evakueerunud teadlasi. Aktiivsemalt arutasid teaduste akadeemia rajamist nõukogude tagalas olnud eesti poliitikud ja teadlased, kuid teadmatuse Eestisse jäänud teadlaskaadri saatuse suhtes lükkas akadeemia asutamist edasi. 1944. aasta sügiseks, mil Eesti oli suure osas juba nõukogude vägede käes, selguski, et olukord teadlaskaadri osas oli Eestis väga halb – suur hulk võimekaid õpetlasi oli Eestist lahkunud, paljud olid surnud või hukkunud. Seega oldi akadeemia loomisel oluliselt halvemas olukorras kui näiteks 1941. aastal.

Teaduste akadeemia loomise initsiatiivi haaras 1945. aastal – sarnaselt 1938. aastaga – valitsev võim. EK(b)P keskkomitee esimene sekretär Nikolai Karotamm pidas vajalikuks Eesti teaduste akadeemia taastamist ja lubas iga-külgsel toetust selle ülesehitamiseks. Sellises olukorras oli skeptikutel võimatu vastu vaielda. EK(b)P keskkomitee ja Eesti NSV ministrite nõukogu ühismäärusega otsustatigi 28. juunil 1945. aastal taastada Eesti teaduste akadeemia ja moodustati selle nõukogulikuks akadeemiaks reorganiseerimise orgkomitee. Moskva aga ei taastanud Eesti teaduste akadeemiat, vaid otsustas oma 19. jaanuari 1946. aasta määrusega asutada Eesti NSV teaduste akadeemia. 5. aprillil 1946. aastal kinnitas Eesti NSV ministrite nõukogu akadeemia põhikirja. Akadeemia presiidiumi asukohaks määrati Moskvast Tallinn, kuigi orgkomitee eelistas Tartut.

Eesti NSV teaduste akadeemia esimesse koosseisu kinnitas Eesti NSV ministrite nõukogu 14 korralist ning 10 korrespondentliiget. Akadeemia tegevliikmeteks üritati leida õpetlasi, kellel oli tugev renomee eesti ühiskonnas või suuri teeneid eesti rahva ees. Seda asjaolu arvestades ei tähtsustatud üle teaduskraadi puudumist mitmel akadeemikukandidaadil. Nii võib väita, et Eesti NSV teaduste akadeemia loojad arvasid, et akadeemiast kujuneb vähemalt liikmete osas silmapaistvaid eesti teaduse- ja kultuuriinimesi ühendav personaalakadeemia, mis tõestab eestlaste õigust ise otsustada oma maa üle.

Aimdust sellest, et Eesti poliitiline võim ja akadeemia loojad oma ootustes eksisid, andis tõik, et Eesti NSV teaduste akadeemia orgkomitee ettepanekuid Moskvast ei kinnitatud. Tähtsaimasse ehk esimesse osakonda plaanitud ühiskonnateadused (rahvusteadused) taandati neljandasse osakonda ja neljas – füüsikalise-matemaatiliste ja tehniliste teaduse osakond – tõsteti esimeseks. Seda, et rahvusteadused polnud Eesti NSVs enam kõige tähtsamad, said humanitaarid oma nahal tunda 1950. aastal, mil töö nende instituutides sisuliselt ruineeriti. Samas NSV Liidu ja Eesti NSV rahvamajandusele oluliste täppis- ja rakendus-teaduste ning põllumajandusega tegelevatel instituutidel selliseid puhastusi läbi elada ei tulnud. Siin oli iga inimene väärtuslik ning nendega eelistati mängida neid ametikohtadel ümber tõstes. NSV Liidu võimuladviku otsused riigi arendamisel 1950. aastate teisest poolest alates kuni 1980. aastate keskpaigani kinnitasid täppis- ja tehnikateadlaste ning molekulaarbioloogide juhtrolli Eesti NSV teaduste akadeemias. Akadeemia president Karl Rebane iseloomustas olukorda järgnevalt: „Võimalik, et kui N Liidu Teaduste Akadeemiat [ja liiduvabariikide teaduste akadeemiaid] sellisel kujul poleks eksisteerinud, oleks riik lagunenu-d tunduvalt varem. Oma asjatundlikkuse ja kriitilise suhtumisega võimaldasid

akadeemikud N Liidul oma ressursse täielikumalt kasutada”.⁸²² Seega tuli kõigil akadeemia liikmeil teenida eeskätt NSV Liidu huve ja toetada seda ideoloogilist survet, mille all silmapaistvalt kannatasid humanitaarteadlased.

Akadeemia liikmeskonna roll akadeemia presiidiumi tegevuse suunamisel oli kuni 1960. aasta akadeemia uue põhikirja toimima hakkamiseni olematu, pigem kinnitati suuremate vaidlusteta kõik presiidiumi ettepanekud ja otsused. See passiivsus tulenes akadeemia 1946. aasta põhikirjast, mille kohaselt üldkogul puudusid hoovad presiidiumi töö mõjutamiseks, eriti kui viimast toetas EK(b)P keskkomitee. Alles pärast 1960. aasta põhikirja kinnitamist sai akadeemia üldkoguga reaalse võimu kontrollida presiidiumi tegevust.

Juba enne Eesti teaduste akadeemia asutamist olid selle loomisega seotud isikud rõhutanud, et akadeemia jääb väga tihedalt seotuks Tartu ülikooliga. Pole kahtlust, et eeskätt ilma Tartu ülikooli, kuid ka Tallinna polütehnilise instituudi töötajate ning teaduslike sisseseadeteta polnuks Eesti NSV teaduste akadeemia eksisteerimine selle esimesel kümnel aastal olnud võimalik. Side ülikoolidega oli nõukogude Eesti teaduste akadeemia eluliselt oluline kuni süsteemi lagunemiseni, sest üha laienev akadeemia oli kogu aeg teadusliku kaadri puuduses.

Aastail 1951–1968 kujunes Eesti NSV teaduste akadeemiast NSV Liidu teaduste akadeemiaga sarnane süsteem, mis koos oma instituutide, muuseumide, seltside, komisjonide ja töögruppidega kontrollis teadustegevust kogu Eesti NSV-s. Akadeemikutel tuli vastutada oma teaduseriala (instituudi) arengu eest vabariigis.

1970. ja 1980. aastatel oli akadeemia presiidiumil samme seada lihtsam kui varasematel tegevusaastatel, sest alates 1964. aastast oli Eesti NSV teaduste akadeemia üldjuhtimine NSV Liidu teaduste akadeemia presiidiumi käes, kus tehti olulisemad akadeemia arengut puudutavad otsused. Akadeemia areng 1970. ja 1980. aastatel oli stabiilne ning akadeemia laienes enneolematul määral. Akadeemia tegevuse edukus alates 1960. aastate keskpaigast kuni 1980. aastate lõpuni sõltus suuresti NSV Liidu teaduste akadeemiaga kooskõlastatud uurimisülesannetest. Paraku ei kadunud inimestes hirm 1950. aasta kordumise ees. Eelnev põhjustas nii mõnigi kord akadeemias inertsust ja uuenduste vaimuga mitte kaasa minemist. Akadeemialt nõuti kõrgemalt poolt töö üha efektiivsemaks muutmist ning teadustulemuste rakendamist rahvamajandusse. Viimase nõude täitmine toetas paraku ekstensiivarengut. Teadustöö tase tõusis akadeemias aasta-aastalt, edasi arenes enamik akadeemias viljeldud teadussuundadest, tekkis mitu tugevat teaduskoolkonda, kuid ka isikkoosseisud nii akadeemia instituu-

⁸²² Aare, J. Fosforiidisõda 1971–1989. Tallinn: Kirilille Kirjastus, 1999. Lk. 141.

tides kui teistes teaduslikes allasutustes ning ka isemajandatavates akadeemia struktuuriüksustes suurenesid oluliselt.

Akadeemia lõputuna näiv ekstenziivne kasv piiratud inimressursiga Eestis lõppes Nõukogude Liidu kokkukukkumisega. Moskva keskviimu poolse rahastamise katkemine 1990. aastate algul ja iseseisvusele püüdleva väikeriigi majandusraskused tõid kaasa agoonia. Kitsad rahalised olud ning akadeemia süsteemi mittesoosinud poliitilised tegurid tegid 1994. aasta lõpul teaduskorralduse seaduse vastuvõtmisega lõpu kunagisele Eesti NSV teaduste akadeemia süsteemile. Täna on selge, et NSV Liidu pideva rahavoota polnuks teaduste akadeemia süsteemi areng Eesti NSV-s olnud mõeldav.

1989. aastal endale Eesti teaduste akadeemia nime võtnud ning järgnevatel aastatel Eesti rahalistele võimalustele vastavaks personaalakadeemiaks kujunenud akadeemia tuli siiski kriisist välja. 1995. aastal tööd alustanud juhatus andis akadeemiale uue sisu ja akadeemikutele nende väärkuse ka ilma teadusinstituutide süsteemita. Akadeemia on leidnud oma koha Eesti teadusmaastikul ning Eesti teaduspoliitika kujundamisel ja akadeemia instituudid eksisteerivad edasi. Nende liitmine ülikoolidega tõstis märgatavalt ülikoolide teadustöö taset. Akadeemia instituutides nõukogude ajal välja arendatud teadussuunad (eriti täppis-, geeni ja rakendusteaduste alal) on endiselt Eestis juhtpositsioonil.

Eesti teaduste akadeemia areng peegeldab hästi Eesti ühiskonna vastuoludega pikitud ajalugu keerulisel 20. sajandil. Akadeemia kollektiivselt ja akadeemia liikmed kodanikena püüdsid neis tingimustes anda endast parima teaduse arendamiseks Eestis. See töö jätkub, kuid õnneks ei pea tänased akadeemikud ja teadlased tegema nii keerulisi valikuid, nagu nende eelkäijad. See on oluline eelis, mille väärtust ei tohi unustada.

AKADEEMIA STRUKTUURI MUUDATUSED 1946–1995

1946

- Tööstusprobleemide Instituut (TI)

FÜÜSIKALIS-MATEMAATILISTE JA TEHNILISTE TEADUSTE OSAKOND (A)

al 1962 Füüsika-Matemaatika ja Tehniliste Teaduste Osakond

al 1964 Füüsika- ja Matemaatikateaduste Osakond

al 1968 Füüsika-Matemaatika ja Tehnikateaduste Osakond

al 1984 jagunes kaheks: Füüsika ja Astronoomia Osakond (A1)

Informaatika ja Tehnilise Füüsika Osakond (A2)

al 1989 Astronoomia ja Füüsika Osakond

Informaatika ja Tehnikateaduste Osakond

BIOLOOGIA- JA PÕLLUMAJANDUSTEADUSTE OSAKOND (B)

al 1951 Bioloogia-, Põllumajandus- ja Meditsiiniteaduste Osakond

al 1956 Bioloogia- ja Meditsiiniteaduste Osakond

al 1964 Keemia- ja Bioloogiateaduste Osakond

al 1968 Keemia-, Geoloogia- ja Bioloogiateaduste Osakond

al 1989 Bioloogia, Geoloogia ja Keemia Osakond

- Loodusuurijate Selts

MEDITSIINILISTE TEADUSTE OSAKOND (C)

1951 ikvideeriti

ÜHISKONNATEADUSTE OSAKOND (D)

al 1989 Humanitaar- ja Ühiskonnateaduste Osakond

al 1991 Humanitaar- ja Sotsiaalteaduste Osakond

- Eesti Rahva Muuseum (ERM)
- Riiklik Kirjandusmuuseum (RKM)
- Ajaloomuuseum
- Õpetatud Eesti Selts (ÕES)
- Akadeemiline Emakeele Selts (AES)

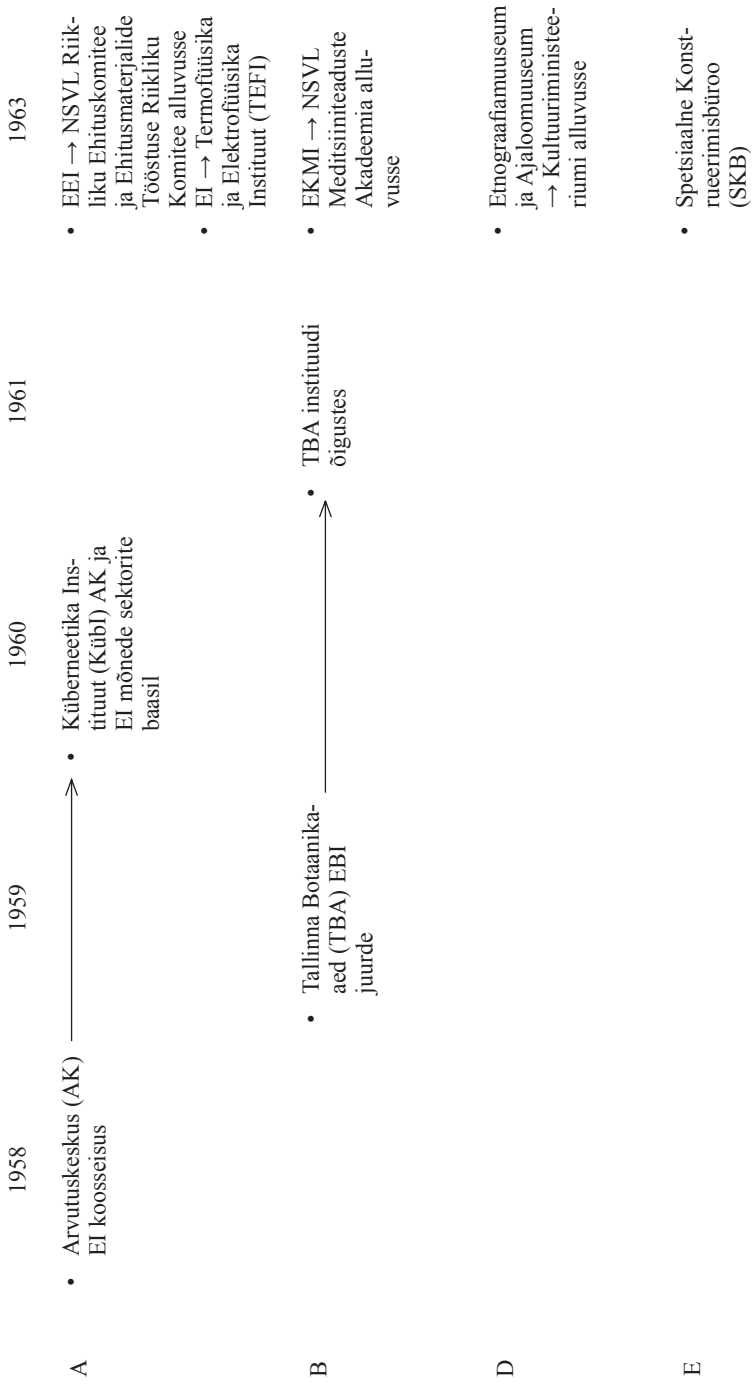
PRESIDIUM (E)

al 1995 Juhatus

- Keskasutus

	1947	1948	1949	1950	1951
A	<ul style="list-style-type: none"> • Geoloogia Instituut (GI) • Keemia Instituut (KI) • Füüsika, Matemaatika ja Mehaanika Instituut (FMMI) • Ehituse ja Arhitektuuri Instituut (EAI) 	<ul style="list-style-type: none"> • TÜ Geoloogia Muuseum GI koosseisu 			
B	<ul style="list-style-type: none"> • Bioloogia Instituut (BI) • Põllumajanduse Instituut (PI) • Loomakasvatuse ja Veterinaaria Instituut (LVI) 	<ul style="list-style-type: none"> • TÜ Zooloogia Muuseum BI koosseisu 	<ul style="list-style-type: none"> • Maaparanduse ja Sookultuuri Instituut (MSI) 		<ul style="list-style-type: none"> • EKMI toodi üle C Osakonnast
C	<ul style="list-style-type: none"> • Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Instituut (EKMI) 			<ul style="list-style-type: none"> • ÕES liikvideeriti • MÕI → Majanduse Instituut (MI) • Õigusteaduse sektor (Õs) 	
D	<ul style="list-style-type: none"> • Ajaloo Instituut (AI) • Majanduse ja Õiguse Instituut (MÕI) • Keele ja Kirjanduse Instituut (KKI) 				
E	<ul style="list-style-type: none"> • Keskraamatukogu 				
					<ul style="list-style-type: none"> • Varustuskontor

	1952	1953	1955	1956	1957
A	<ul style="list-style-type: none"> • TI → Energeetika Instituut (EI) • FMMI → Füüsika ja Astronoomia Instituut (FAI) • EAI → Ehituse ja Ehitusmaterjalide Instituut (EEI) 				<ul style="list-style-type: none"> • Tehniilise Katsesbaas
B	<ul style="list-style-type: none"> • BI → Zooloogia ja Botaanika Instituut (ZBI) • PI → Taimakasvatuse Instituut (TKI) 			<ul style="list-style-type: none"> • LVI ja MSI → Põllumajandusministeeriumi alluvusse • Tallinna Bioloogiline • Eksperimentaalbaas 	<ul style="list-style-type: none"> • Eksperimentaalbioloogia Instituut (EBI)
D	<ul style="list-style-type: none"> • Õs → AI koosseisu • ERM → Etnograafia Muuseum (EM) • RKM → Kirjandusmuuseum (KM) • AES → Emakeele Selts 	<ul style="list-style-type: none"> • KM → Fr. R. Kreutzwaldi nim. KM 			
E			<ul style="list-style-type: none"> • Eesti Geograafia Selts • Looduskaitse komisjon 		

	1964	1965	1969	1973	1976
A					<ul style="list-style-type: none"> • Kübl Erikonstrueerimisbüroo (EKTA)
B			<ul style="list-style-type: none"> • Tehniline Katsebaas → KI alluvusse 	<ul style="list-style-type: none"> • FAI → Astrofüüsika ja Atmosfäärfüüsika Instituut (AAI) ja Füüsika Instituut (FI) 	<ul style="list-style-type: none"> • Karl Ernst von Baeri memoriaalmuuseum ZBI juures
D					
E	<ul style="list-style-type: none"> • Teaduslik Keskarhiiv 	<ul style="list-style-type: none"> • Teaduslik Keskraamatukogu → Teaduste Akadeemia Teaduslik Raamatukogu 			

A	<ul style="list-style-type: none"> • Keemilise ja Bioloogilise Füüsika Instituut (KBFI) 	1979	1980	<ul style="list-style-type: none"> • Vabariiklik Geenii- ja Rakutehnoloogia Biokeskus (EBK) 	1988	A1	1989
B	<ul style="list-style-type: none"> • Keemia Instituudi Katsetehas 					A2	
D	<ul style="list-style-type: none"> • Mlga liideti NSVL TA Majandusmatemaatika Keskinstituudi Eesti osakond 						
B	<ul style="list-style-type: none"> • Ökoloogia ja Mereuuringute Instituut (ÕMI) 						
D	<ul style="list-style-type: none"> • Filosoofia, Sotsioloogia ja Õiguse Instituut (FSOI) 						
E							

A1	1991	1992	1993	1994	1995
					• AAI → Tartu Observatoorium
A2			• TEFI → Energeetika Instituut		
B	• Rahvusvaheline Taime- ja Saaste-uuringute Laboratoorium (RTSL) TBA juures	• ÖMI → Ökoloogia Instituut ja Eesti Mereinstituut (TA ja Keskkonna- ja Keskkonna-ministeeriumi ühine uurimisasutus)		• RTSL → Rahvusvaheliseks Keskkonna-bioloogia Keskuseks	• Tallinna Botaanika-aed → Tallinna linnale
D			• KKI → Keele Instituut ning Uunderi ja Tuglase Kirjanduskeskus	• FSÖI → Rahvusvaheliste ja Sotsiaal-uuringute Instituut (RASI)	• Fr. R. Kreutzwaldi nim. KM → Eesti Kirjandusmuuseum
E			• Eesti TA Kirjastus		

LÜHENDID

EAA	–	Eesti ajalooarhiiv
Eesti TA arhiiv	–	Eesti teaduste akadeemia arhiiv
EKM EKLA	–	Eesti kirjandusmuuseumi eesti kultuurilooline arhiiv
EKS	–	Eesti kirjanduse selts
ELUS	–	Eesti loodus(e)uurijate selts
ERA	–	Eesti riigiarhiiv
ERAF	–	Eesti riigiarhiivi filiaal (partei arhiiv)
ERM	–	Eesti rahva muuseum
EÜS	–	Eesti üliõpilaste selts
TUI	–	Teaduslik uurimisinstituut
TÜ arhiiv	–	Tartu ülikooli arhiiv
TÜ KHO	–	Tartu ülikooli raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond
VKKEO	–	Rahvasteliidu vaimse koostöö komisjoni Eesti rahvuslik osakond
ÕES	–	Õpetatud eesti selts

ISIKUNIMEDE REGISTER

- Aamisepp, Julius 11,80,122
Aare, Juhan 13
Aarna, Agu 160, 179, 182
Aarna, Olav 198
Aaviksoo, Jaak 199, 200
Aben, Hillar 181, 188
Alajõe, Sulev 196
Altma, Albrecht 72, 74, 80, 179
Alumäe, Nikolai 67, 124, 157, 159, 160, 161, 171, 176, 180, 181, 182
Andresen, Nigol 49, 58, 59, 60, 61, 62, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 74, 79, 81, 140, 141
Antons, Richard 122, 160, 163
Ariste, Paul 11, 12, 124
Arman, Harald 81, 94, 116, 163
Aul, Juhan 20, 37, 43, 65, 114
- Baer, Karl Ernst von 170
Bežanitski, Nikolai 94
Bogovski, Pavel 159,199
Bronštein, Mihhail 181, 187, 188
Buhharin, Nikolai 57
Buzulukov, Nikolai 98, 110, 121, 122, 123, 124, 149, 181
- Depmann, Jaan 25
Dobryanski, Aleksandr 122, 163
Dormidontova, Svetlana 94
- Eichfeld, Johan 80, 82, 89, 90, 100, 106, 107, 108, 109, 114, 116, 117, 118, 121, 122, 123, 124, 125, 129, 138, 143, 149, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 171
- Einasto, Jaan 181, 188, 197, 198, 200
Eisen, Matthias Johann 26
Eisen, Olaf 180, 182
Eisenschmidt, Edgar 26
Elango, Õie 13
Engelbrecht, Jüri 13, 14, 198, 200, 201, 202, 203
Erit, Voldemar 81
Ernits, Villem 23, 25, 26, 28, 37
- Gorbatšov, Mihhail 184
Graham, Loren 58
Gräzin, Igor 187
Grünthal, Villem 26
- Haberman, Alice 91, 113
Haberman, Harald 12, 15, 43, 69, 71, 74, 76, 80, 81, 91, 112, 115, 121, 124, 142, 158, 159, 160, 161, 162, 172, 179, 188
Hagelberg, Raimund 12, 181, 183, 184, 187, 188, 200
Haller, Kristjan 197
Hallik, Osvald 81, 141
Hatšaturov, Tigran 175
Heil, Johannes 94, 122, 123, 124, 138, 143, 150, 154, 158, 161
Help, Helle-Liis 8
Hiie, Valter 81
Hion, Viktor 81
Hižnjakov, Vladimir 181, 188
Hruštšov, Nikita 142, 149, 151, 168
Humal, Arnold 81, 91, 121, 124, 149, 158, 160

Härms, Mihkel 43

Iljina, Galina 137
 Ilmjärv, Mihkel 81
 Ivanov, Juri 160

Jaakson, Jüri 20
 Jaaksoo, Ülo 188, 197, 198, 200
 Jaanimägi, E. 116
 Jakobson, Carl Robert 38, 39
 Jakobson, Siiri 8
 Jõgever, Jaan 23, 26
 Jürgenson, Leo 80, 81, 181, 188
 Jürjo, Indrek 13

Kaarde, Johannes 81
 Kaasik, Ain-Elmar 8, 14, 199
 Kaftanov, Sergei 59
 Kahk, Juhan 179, 181, 182, 188, 194
 Kahn, Jüri 187
 Kaho, Hugo 35, 42, 46, 47
 Kaldmaa, Ida 91, 113
 Kaljo, Dimitri 182, 198, 200
 Kallas, Oskar 25
 Kallas, Siim 193
 Kamenev, Lev 57
 Kangro, Gunnar 81, 160, 181
 Kann, Nikolai 29
 Kant, Edgar 11, 15, 20, 21, 35, 36, 38, 40, 46, 65, 66
 Kard, Paul 160
 Karjahärm, Toomas 13
 Karotamm, Nikolai 67, 68, 70, 72, 73, 80, 85, 87, 95, 102, 103, 110, 163, 164, 178, 179, 205
 Karpinski, Aleksander 51
 Kask, Arnold 100, 113, 115, 160
 Kauri, Hans 37, 46

Kelberg, Aleksander 107, 116
 Keres, Harald 160
 Kiik, Heino 11
 Kingisepp, Georg 81
 Kingisepp, Hugo 81
 Kipper, Aksel 80, 81, 88, 89, 109, 111, 118, 121, 122, 142, 157, 159, 161, 171, 188
 Kirret, Oskar 69, 78, 91, 93, 149, 159, 160, 161, 171, 182
 Kiur-Muratov, Aleksandr 121, 179
 Kleis, Richard 63, 64, 81, 91, 103, 110, 113, 119
 Klement, Feodor 12, 15, 121, 122, 133, 142, 149, 157, 181
 Kogerman, Paul 11, 15, 20, 21, 29, 35, 36, 39, 40, 45, 46, 80, 91, 115, 117, 118, 119, 121, 124
 Koltšinski, Eduard 58
 Kompus, Hanno 29
 Konik, Konstantin 28
 Koop, Arnold 188
 Koort, Alfred 59, 60, 61, 62, 63, 64, 72, 74, 80, 83, 89, 94, 97, 158
 Koppel, Henrik 23, 28, 39, 40
 Koppel, Ilmar 199
 Krumm, Lembit 188
 Kruus, Hans 10, 12, 15, 32, 44, 48, 59, 61, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 79, 80, 81, 85, 87, 88, 89, 95, 96, 97, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 113, 115, 116, 117, 121, 125, 140, 141, 158, 163, 164, 178, 179, 181
 Kulbach, Valdek 188
 Kull, Eduard 179
 Kumari, Eerik 11, 160
 Kumm, Boris 79

Kure, Kristjan 63
 Kuzmin, Grigori 160
 Kuuli, Olaf 182
 Kuusik, Edgar-Johann 81
 Kuusik, V. 103
 Kõll, Arnold 67, 159
 Kõpp, Johan 28, 29, 31, 32
 Käbin, Johannes 102, 103, 113, 127,
 136, 138, 149, 159
 Käbin, Tiit 187
 Käär, Harri 200
 Köstner, Arvo 182
 Kõörna, Arno 11, 180, 181, 188, 194,
 195, 196, 198
 Kүүts, Hans 200

Laas, Jaan 11
 Laasi, Ants 43
 Laid, Eerik 20
 Laidoner, Johan 33, 38
 Laisk, Agu 200
 Laja, Ferdinand 80, 91, 112, 113, 117,
 119, 158, 159
 Laksberg, Harald 25
 Laosson, Max 102
 Laul, Heinrich 160
 Laugaste, Eduard 64
 Leesment, Hans 26
 Leesment, Leo 39
 Lenin, Vladimir 17, 52
 Lentsman, Leonid 103, 112, 121, 127,
 129, 138
 Lepik, Ülo 143, 160, 199
 Liebman, Abe 182
 Ligi, Herbert 182
 Liidja, Georg 188
 Liik, Elmar 141
 Liin, Alis 8

Liiv, Otu 38
 Lille, Ülo 182
 Lind, Artur 188
 Linnus, Jüri 29
 Lippmaa, Endel 7, 14, 180, 181, 182,
 186, 187, 188, 197, 198
 Lippmaa, Teodor 37, 39, 46, 65
 Loone Leida 158
 Loorits, Oskar 35, 38, 46, 65
 Lotman, Juri 188, 198, 199
 Luha, Artur 15, 21, 74, 80, 91, 114,
 124
 Luht, Heinrich 26
 Lumiste, Ülo 199
 Luštšik, Tšeslav 142, 160, 161, 176
 Lössenko, Trofim 165

Maamägi, Viktor 97, 140, 159, 160,
 161, 171, 180, 181, 182
 Maddison, Ottomar 80, 81, 91, 106,
 109, 110, 115, 117, 118, 119, 121,
 159
 Made, Tiit 193
 Madisson, Hans 20, 43
 Mahl, Richard 124, 158, 160, 163
 Malenkov, Grigori 143
 Margna, Udo 186, 188, 192, 197, 198,
 200
 Mark, Julius 20, 29, 31, 35, 36, 38, 39,
 42, 45, 46
 Markus, Eduard 65
 Martin, Jüri 198
 Martinson, Karl 10, 21, 22, 28
 Martšuk, Gurii 186
 Masing, Viktor 12, 14, 199
 Mereste, Uno 199
 Middendorff, Alexander Theodor von
 22

Mikk, Ilmar 182
 Mitšurin, Ivan 117, 165
 Moora, Harri 11, 20, 42, 45, 48, 80,
 103, 110, 113, 158, 178, 179
 Moosberg, Hilda 122, 141
 Mõtus, Leo 199
 Mägiste, Julius 21, 35, 40, 44, 64
 Mölder, Adolf 179
 Müürisepp, Aleksei 103, 127, 138

 Naan, Gustav 14, 121, 122, 123, 124,
 130, 133, 138, 140, 141, 142, 149,
 158, 159, 160, 162, 171, 172, 181,
 182, 189, 199
 Ney, Gottlieb 29, 30, 31
 Nigul, Uno 176
 Nikitin, Leonid 81
 Nirk, Endel 188
 Nurm, Ernst 103
 Nuut, Jüri 67, 69, 70, 71, 72, 74, 76, 80,
 81, 97, 99, 105, 106, 107, 108, 109,
 110, 114, 117, 118, 119, 121, 124
 Nõmmik, Anton 65

 Oengo, Hugo 81
 Oldekop, Evald 94
 Oldenburg, Sergei 51, 54, 56
 Orviku, Karl 38, 43, 81, 124, 159, 182
 Ots, Arvo 182

 Paaver, Kalju 179, 181, 182, 188
 Paldrok, Aleksander 35, 39, 46
 Palgi, Daniel 91, 103, 110, 113, 119
 Pall, Valdek 188
 Palm, Viktor 160, 181, 182, 187, 188
 Panksejev, Aleksander 182
 Parmasto, Erast 14, 180, 181, 182,
 186, 188, 189, 192, 194, 198

 Parts, Anton 65
 Pavlov, Ivan 50, 58
 Peegel, Juhan 14, 181
 Perandi, Adolf 43
 Piip, Ants 29, 30, 31, 36, 47
 Piirimäe, Helmut 182
 Pill, Mihkel 11, 81, 116, 124
 Polonski, Vladimir 159
 Pork, Andrus 188, 198
 Poska-Teiss, Liidia 81
 Puksov, Friedrich 29
 Pung, Arnold 124, 161, 171, 172, 179
 Pullat, Raimo 182
 Puusepp, Ludvig 29, 35, 39, 42, 46
 Pöld, Peeter 26
 Põldmäe, Rudolf 64
 Päll, Eduard 74, 80, 81, 103, 158, 159,
 160, 171
 Päts, Konstantin 8, 20, 23, 31, 32, 33,
 34, 36, 38, 41, 44, 48, 204, 205

 Rahamägi, Hugo-Bernhard 28
 Raig, Ivar 187
 Rammul, Aleksander 43
 Randvee, Tarmo 69
 Raudsepp, Hugo 160, 179, 181
 Raukas, Anto 14, 181, 182, 186, 188
 Raun, Alo 37
 Rebane, Jaan 181, 188, 199
 Rebane, Karl 160, 161, 163, 171, 172,
 176, 177, 180, 181, 182, 185, 187,
 188, 194, 198, 206
 Reimann, Arnold 126
 Reintam, Loit 14, 198
 Ridala, Vassil 81
 Riikoja, Heinrich 20, 43, 59, 63, 81,
 94
 Riismaa, Kädi 10, 11, 65

Rinne, Leo 65
 Roos, Maie 8
 Roose, Feliks 74, 75
 Ross, Juhan 199
 Rubel, Peter 63, 65
 Rõkov, Aleksei 53, 54, 57
 Rägo, Gerhard 94
 Ränk, Gustav 43
 Rätsep, Huno 181

 Saadre, Osvald 91
 Saareste, Andrus 29, 31, 35, 40, 44,
     45, 59, 60, 61, 64
 Saari, Peeter 188, 198
 Saarma, Mart 198
 Saat, Joosep 121, 158, 160, 181
 Saks, Valdur 199
 Salo, Monika 8
 Sapar, Arved-Ervin 198
 Sarv, Jaan 20, 25
 Savisaar, Edgar 193
 Schlossmann, Karl 29, 31, 35, 36, 39,
     46
 Schmidt, Ludvig 81
 Semper, Johannes 29, 45, 48, 81
 Sepp, Hendrik 35, 38, 42, 43, 46
 Sepre, Oskar 70, 81, 109, 110, 113,
     115, 117, 118, 121, 123, 124, 163
 Sibul, Ilo 158
 Siilivask, Karl 10, 181
 Simm, Helle 181
 Sirk, Väino 13
 Soomets, Tiina 8, 11
 Stalin, Jossif 55, 92, 114, 115, 123,
     140
 Suits, Gustav 29, 35, 36, 38, 39, 44,
     46
 Säre, Rudolf 141

 Štšerbakov, Dmitri 134
 Zubkova, Jelena 95, 96, 101

 Taev, Karl 63, 81
 Tamm, Boris 176, 180, 181, 182, 188,
     198, 200
 Tammekann, August 43
 Tammsaare, Anton-Hansen 20
 Tannberg, Tõnu 8
 Tarmisto, Vello 181
 Tehver, Julius 141
 Timofejev, Nikolai 103
 Titma, Mikk 193
 Tomingas, Alma 80, 160
 Tomson, Nikolai 80, 116, 122, 123,
     124, 181
 Toomre, Richard 91, 113, 115, 119
 Toomse, Mihkel 45
 Trass, Hans-Voldemar 12, 14, 181,
     186
 Treffner, Konstantin 26
 Truu, Hans 69
 Tšernõšov, Andrei 121, 124
 Tuglas, Friedebert 29, 80, 81, 180
 Tulviste, Peeter 199, 200
 Tõnisson, Jaan 20
 Tõugu, Enn 176, 181, 187, 188

 Ubar, Raimund-Johannes 199
 Uluots, Jüri 28, 35, 38, 46

 Vaabel, Juhan 80, 81, 105, 106, 108,
     109, 110, 131, 132, 161, 172
 Vadi, Voldemar 15, 80, 82, 91, 113,
     117, 122, 124
 Vaga, August 80, 81, 112, 115, 116,
     124
 Vaga, Voldemar 103

Vaik, Lembit 182
Vainikko, Gennadi 188, 198
Valdes, Albert 20
Vallner, Artur 25
Vare, Vello 187
Vares-Barbarus, Johannes 48, 205
Varlamova, Galina 8, 11
Vasar, Juhan 35, 37, 38, 41
Vassar, Artur 160, 181
Vavilov, Sergei 74
Veer mets, Kaarel 65
Veiderma, Mihkel 13, 14, 181, 182,
186, 188, 198
Veimer, Arnold 12, 69, 73, 76, 80, 87,
88, 91, 92, 95, 102, 103, 110, 137,
146, 158, 159, 161, 163, 171, 178,
179, 181
Vernadski, Vladimir 51
Veski, Johannes Voldemar 12, 20, 44,
64, 80, 81, 91, 99, 100, 126, 179
Veskimägi, Kaljo-Olev 13
Vihalem, Paul 91, 112, 160, 179
Vilbaste, Gustav 81
Viljams, Vassili 117
Villems, Richard 14, 188, 198, 200
Vilms, Juhan 20, 23
Vilms, Jüri 20
Voldek, Aleksander 179, 181
Voore, Leida 43
Õim, Haldur 200
Õpik, Armin 63, 65
Õpik, Ernst 35, 39, 46, 64, 65
Õpik, Ilmar 163, 171, 180, 181
Üprus, Helmi 103

